

पुस्तिका १९९२

वि

पुस्तिका १९९२

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૩૮૩૪ કિંમત ર-૮-૦

ગ્રંથનામ ચંદ્ર

વર્ગિક ૨-૧૨

વર્ષ ૭મું

નવચેતન પ્રકાશન ૪૦
ગૃહલક્ષ્મી ગ્રંથમાળા પુ. ૩૩

પુસ્તક ૩મું

મંદિર

લેખક

શ્રી. ઇંદ્ર વસાવડા

એમ. એ;

નવચેતન સાહિત્ય મંદિર

૨૪૫૬ ; ભદ્ર : અમદાવાદ

પ્રકાશક

પુરુષોત્તમ પૂ. પારેખ

નટવરલાલ લ. ધારા

નવચેતન સાહિત્ય મંદિર : ૨૪૫૬; ભદ્ર : અમદાવાદ.

૨૩૮૩૪

૨૩૮૩૪
વિદ્યાપીઠ
આચાર્યજીમદદસ્વીત
પ્રત : ૩૦૦૦
ગુજરાતી કાપીરાશીર સંપત્તિ
[સર્વ હક લેખકને સ્વાધીન]

કિંમત.

પાકું પૂઠું રૂ. ૨-૮-૦

કાચું પૂઠું રૂ. ૨-૪-૦

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં પોસ્ટેજ સહિત.

કાચું પૂઠું રૂ. ૪) :: પાકું પૂઠું રૂ. ૫)

મુદ્રક. ધી વીરવિજય પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં, શાહ કેશવલાલ સાંકળચંદે
છાપી. ડે. સલાપોસ કોસરોડ : નગરશેઠના વંડા પાછળ-અમદાવાદ

ન્યુ એશિયા ટિક

—: ની :—

જલવંત કારકીર્દી

	૧૯૪૦	૧૯૪૧
કામકાજ	રૂ. ૬૦,૧૩,૫૦૦	રૂ. ૬૨,૦૪,૨૬૦
પ્રીમીયમની આવક (ચોખ્ખી)	૬,૮૭૮૩૮	૮,૪૨૪,૫૧
વ્યાજની આવક	૧૯,૮૪૧	૩૮,૪૧૪
રોકાણનું રીઝર્વફંડ	૨૦,૬૧૫	૩૧,૯૬૧
લાઈફ ફંડ	૫,૭૬,૭૭૩	૯,૨૧,૩૯૫
અસકયામતો	૮,૮૭૦૬૪	૧૩૯૫,૬૪૩

ધીન્યુ એશિયાટીક લાઈફ ઇન્સ્યુરન્સ કંપની

[હેડ ઓફિસ ન્યુ દિલ્હી]

શાખાઓ—મુંબઈ. કલકત્તા. મદ્રાસ. લાહોર. પટના. નખલકર. કરાંચી.
કાનપુર-જલગાંવ. નાગપુર-ઈંદોર-હૈદરાબાદ અને કાલીકટ

અમદાવાદ ખાતે ઓરગેનાઇઝર્સ

(૧) શ્રી આર ડી. શાહ બી. એ.

(૨) હરીશ ઓલ્ટ્રેડ એજન્સીઝ

રંગીનવાલા બીલ્ડીંગ ભદ્ર—અમદાવાદ

કદાચ આગ થાય તો ઇન્ડીયન ગ્લોબની

પોલીસીથી તમને ખરબાદીમાંથી બચાવશે.

વિગતો વાસ્તે તુરતજ લખો.

ઇન્ડીયન ગ્લોબ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લી.

૩૧૫/૩૨૧ હાર્નબીરોડ ફોર્ટ-મુંબઈ.

શ્રીયુત રામભાઈ બક્ષીને
સન્નેહ.

નિવેદન

‘ચંદા’ ને ગૂજરાત સમક્ષ મૂકતાં અમને હર્ષ થાય છે. નવચેતન સાહિત્ય મંદિરે ગૂજરાતને અનેક પ્રતિભાશાળી લેખકોની નૂતનવિચારશ્રેણીના ઝંથો આપ્યા છે. અને તેમાં આ સુંદર નવીન ભાત પાડતી એક વધુ નવલકથાથી ઉમેરો થાય છે.

ચંદા અને ગોપાલના પાત્રો આમજનતાનું પ્રતિબિંબ છે. ગોપાલનું વ્યક્તિત્વ, અને રાધેબાબુની નિખાલસતા : સતી, ભાભી અને માતાની સહૃદયતા સાથે મિશ્રાણીબદ્ધ ચંદા પ્રત્યે ઉપહાસ કરતી કટાક્ષમય વાણી વાંચકવર્ગને ખૂબ આકર્ષશે. પંડિત ગજનનને તો ખરેખર ભૂલી શકાય તેમ નથી જ. ઉપરાંત સમાજ જીવનમાં-ક્ષમા અને સહિષ્ણુતાના ગુણોને વિકસાવવાની જે સુંદર ફિલસૂફી શ્રી વસાવડાએ આ પુસ્તકમાં વણી છે તે જોતાં ગૂજરાતને આ નવલકથા ગમશે જ એની અમને શ્રદ્ધા છે.

‘શોભા’, ‘ગંગાનાં નીર’ અને ‘ચંદા’ એ ત્રણ નવલકથા ગૃહલક્ષ્મી-અંથમાળા દ્વારા શ્રી ઈન્દ્રભાઈએ ગૂજરાતના યુવક યુવતીઓ પાસે મૂકી છે. અને ભવિષ્યમાં પણ ગૂજરાત કાળે વધુ વેગે સર્જન સર્જતા રહે એમ આપણે સૌ ઇચ્છીએ. ‘ચંદા’ માટે શ્રી વસાવડાના આભારી છીએ.

ગૃહલક્ષ્મી અંથમાળાનું નિયમિત ૭ મું વર્ષ આ પુસ્તક ચંદાથી પૂરું થાય છે. હવે આઠમા વર્ષનું ૧ લું પુસ્તક રૂપે ૩૦૦ પાનાની જાણીતા લેખકની સુંદર નવલકથા આપની સમક્ષ રજૂ થશે.

નવચેતન સાહિત્ય મંદિર }
૨૪૫૬; ભદ્ર : અમદાવાદ }

લિ. સેવકા
પુરુષોત્તમ પારેખ
નટવરલાલ વૉરા

પ્ર સ્તા વ ના

અટર સ્ટેશન પાસે જ અમારું ઘર. ઘર બહાર લીમડો. લીમડા નીચે ખાટલામાં બેસી નવલકથા લખવા બેઠો. બાજપણમાં જોયેલી ગૂંગી યાદ આવી. તે નેત્રો સામે આવી કહે; “ મહારી જ કથા લખોને ! ”

મેં કહ્યું; “ લે બાઈ, તારી વાત લખું. રાજ ? ” અને હસતી હસતી ગૂંગી નેત્રો સામેથી અદ્દશ્ય થઈ ગઈ.

પણ વારતા હજી અરધી પણ લખાયેલી ન હતી અને મારે વાંસદા જવાનું થયું. વાંસદા નરેશના સુંદર અતિથિગૃહ ‘સુશીલ-સદન’માં રહેતો હતો અને તેમની મીઠી મિજબાની માણતો હતો. ત્યાંથી દૂરદૂરના પહાડો સામેનું ધાસનું મેદાન, અને પડખે જ આવેલી કાવેરી નદીને જોઈ થયું, લાવ નવલકથા અહીંજ પૂરી કરું. બે ત્રણ પ્રકારે લખ્યાં ત્યાં તો કારણવશાત્ જવાનું થયું. અન્યથા.

અજયગઢ બુદ્ધેલખાડમાં આવેલું નાનું દેશીરાજ્ય. સતના સ્ટેશનથી સાઠેક માઈલ દૂર. મારી નવલકથાને પણ મુસાફરી કરવાનું મળ્યું. વિંધ્યાના પહાડો ઉપર આવેલું નાનું શું ગામ અજયગઢ. વાંસદાનરેશના જ્યેષ્ઠ જમાઈ, અજયગઢના યુવરાજશ્રીને ત્યાં મહેમાન થવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું. ત્યાંના જૂના મકાન 'તિલચ ઘર' માં છાપરા નીચે બેઠો. ત્યાંની અસહ્ય ગરમીથી અકળાતો હતો. પણ ગૂંગી મને છોડે તેમ ન હતી; આવીને કહે; “ભાઈ. કેમ લખતા નથી?”

કલમ પકડીને લખવા બેઠો. બેત્રણ પ્રકરણો માંડ લખ્યાં હશે, ત્ય.તો મુંબઈ જવાનું થયું. અને ‘ચંદા’ પણ મારી સાથે મુંબઈ આવી.

વિચાર થયો આ વારતા લખતાં લખતાં ઘણો વખત થયો. માટે હવે સંપૂર્ણ કરવી જોઈએ. પારલામાં હું નવલકથા લખવા બેઠો, પણ ‘ચંદા’ ને ત્યાં પૂરી થવાનું લખાયું ન હતું.

મારે તો આવવાનું થયું વાંસદા; યુવરાજ શ્રીના શિક્ષક તરીકે, નદીને કાંઠે, એક ટેકરા ઉપર આવેલી કુટીરમાં ‘ગૂંગી’ ‘ચંદા’ ખતમ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

અને છેવટે તે આ કુટીરમાં જ પૂરી થઈ.

આ નવલકથાએ, આ પ્રમાણે મારી સાથે ખૂબ યાત્રા કરી. તેના નામે પણ મારા મનમાં ખૂબ યાત્રા કરી છે તેમ કહું તો ખોટું નથી.

મોહનભાઈને (સોપાનને) જ્યારે ખતાવી ત્યારે તેનું નામ હતું ‘નિર્મળ વહેતાં હતાં ઉજ્જડનાં પાણી,’ અહીં આવ્યા પછી નામ રાખ્યું ‘ઉજ્જડનાં પૂર દાસ-ભાઈ-નરુભાઈ કહે “લાંબુ નામ છે નાનું ન આપો?” છેવટે ‘ચંદા’ નામ રાખ્યું અને આજે તે ‘ચંદા’ નામે જ ગૂજરાત સામે પ્રગટ થાય છે.

ગૂજરાતના વાંચક સમુદાયને મારાં પુસ્તકો ગમ્યાં છે. આશા રાખું છું કે આ પુસ્તક પણ ગમશે.

વાંસદા
તા. ૬-૧૦-૪૨

}

ઈન્દ્ર વસાવડા

ચંદા.

[સામાજિક નવલકથા]

સુધન આમલીનાં વૃક્ષોની ઘેરી છાયાને પોતાનાં શ્વેત પાણીમાં છુપાવતી, કલકલ કરતી, ગામની પ્રદક્ષિણા કરતી ઉમડ નદી જ્યારે સોરતીના મેદાન પાસે આવતી ત્યારે ગામનું સૌંદર્ય જોવા એક ક્ષણ ચોભતી. તેનાં ઉતાવળાં નીર આ નાના પૂલ પાસે આવી જાણે થંભી જતાં, ટેકરા ઉપર દેખા દેતાં ગામનાં ઘરો જોવા મંદ બનતાં, સામે ટેકરા ઉપર ઉભેલા જીર્ણ પીપળના વૃક્ષને જોવા મંડી જતાં; પૂલ ઉપર આવ જા કરતા મનુષ્યોને જોવા મથતાં અને ત્યારપછી તે સાંકડાં, જૂના જમાનાના, સ્થળે સ્થળે તૂટેલા પૂલના બાકારામાંથી વેગથી દોડી જતાં.

રાત્રિના અગિયાર વાગવા આવ્યા હતા. અમાવાસ્યાની રાત્રિ ધનધોર રાત્રિ—સમ સમ સમ કરતી વહી રહી હતી. તારલા-ઓનો ક્ષીણ પ્રકાશ નદીનાં જળને વધુ ઘેરાં અને ભયંકર બનાવતો હતો. આ જીર્ણશીર્ણ પૂલ ઉપર એક પંદર સોળ વર્ષની છોકરી ઊભી હતી. વિખરાયેલા વાળ, ફાટેલી સાડી, મેલો અને સ્થળે સ્થળે ફાટેલો કપડો અને આંખમાં અજબ તેજ...ક્યારની આ છોડી અહીં ઊભી ગામ ભણી ટગર ટગર બોલા કરતી હતી.

થાકેલી પાકેલી દસ દસ માઇલ ચાલી તે રાતના નવ વાગે આ ગામમાં આવી લાગી હતી પણ ક્યાંઈથી તેને ખાવાનું મળ્યું નહતું. આજ પૂલ ઉપર થઇ, ટેકરા ચઢી જ્યારે તે ગલીમાં પહોંચી અને બીજા માગવા લાગી ત્યારે તેને લાગ્યું કે આ ગામનાં લોકોના હૃદયમાં દયા નથી. શેઠ કૂંદીમલના મકાને આવી અને તેણે ઈશારાથી બીજા માગી ત્યારે, પગનો જોડો કાઢી શેઠજી બોલ્યા હતા.

“ મર, મર ગૂંગી ! માગવા આવી છે તે ”

આમતેમ ફરી છેવટે તે કંદોઈની દુકાને આવી લાગી હતી. જમીન ઉપર પડેલા બે ચાર સેવ [ગાંડીઆ] ઉપાડી તેણે ખાધા હતા અને ત્યારપછી ગલીઓ વટાવી, ટેકરા ઉપર આવી ઊભી રહી હતી. સામે—નીચે, નદીનો સાંકડો પૂલ છે; પડખે જૂનું પીપળાનું ઝાડ છે. નદીનાં ઘેરાં નીર પૂલમાંથી મધુર ધ્વનિ કરતાં વહે છે...અને ટાઢ પણ સખત પડવા લાગી છે. ઝાડ ઉપર બેઠેલું ધુવડ કાઈ કાઈ વાર ચિત્કાર કરી બેઠે છે. સોર-

તીનું મેદાન દેખાતું નથી, પણ ત્યાંથી કોઈ કોઈ વાર ચિયા-
જોનું રૂદન સંભળાઈ આવે છે.

તે ટેકરા ઉપરથી નીચે ઉતરવા લાગી અને પૂલ ઉપર થઈ
સામેના મેદાન તરફ જવા આગળ વધી. પૂલના મધ્યમાં આવી
તે ઊભી રહી; અને આકાશ ભણી જોવા લાગી.

“ એય ! રસ્તો છોડ. ” તેના કાન ઉપર શબ્દો પડ્યા.
તેણે જોયું...પૂલ ઉપર સામેથી કોઈ મહાશય આવે છે. માથા
ઉપર પાંચડું છે, હાથમાં લાડી છે, અને શરીર ઉપર કામળો છે.

“ એય ! સાંભળે છ કે બેહરી મૂંઝ છે...”

તે રહેજ ખસીને ઊભી.

“ ઉંહ ! કમળત. રાતના બાર વાગે પૂલ ઉપર મરતાં
શરમે નથી આવતી ” અને તેમ કહી પોતાના શરીર ને આ
છોકરીના શરીર સાથે સ્પર્શ કરાવી—અને આ સ્પર્શ માટે
અત્યંત ક્રોધ પ્રદર્શિત કરી, ગમનન પાંડિત આગળ વધ્યા !
અને જતાં જતાં બોલતા રહ્યા.

“ ઉંહ ! કમળત. ઉભતાં પણ નથી આવડતું. રાંડો
શરીરને અડકીને જ જાય છે. ખજર નથી સ્પર્શ માત્રથી...”
ઓહ ! શંભો, શંભો !! શી ટાઢ છે ? ઠાકુર સામે ક્રમે કરી
જલ્દી નીકળવા ન દીધો નહિ તો ક્યારનો ગામ આવી
ખહોંચ્યો હોત. શંભો. શંભો. ”

પણ તેમને, આ વિચારોમાં ખજર ન પડી કે તેમની
ચાછવાડે જેના સ્પર્શ માત્રથી...તેજ વ્યક્તિ આવી રહી છે.

“ એ એ ! ” કાઈ ગણુગણુયું.

પાછળ ફરી જોયું, તો તેજ છોકરી.

“ શું છે ! પંડિતજી બોલી ગયા.

મોઢા પાસે હાથ લાવી તેણે સૂચવ્યું કે તેને ભૂખ લાગી છે.

“ ભૂખ લાગી છે ! ” કટાક્ષથી પંડિતજી બોલ્યા અને યહી તેના આખા શરીરને પોતાની આંખોથી પી જવા મથતા હોય તેમ જોવા લાગ્યા. વિખરાયેલા વાળ, ફાટેલા કપડાંમાંથી બહાર નીકળી પડતું તેનું યૌવન-આખી દેહ દષ્ટિ જાણે પુકારીને કહેતી હતી... “હું યૌવનને આંગણે આવી ગેલી છું-ગરીબ છું, મૂંઝી છું તેથી શું ? ”

“ ભૂખ લાગી છે ! મર લાંથી ” તેને ધક્કો મારી પંડિતજી ટેકરા ઉપર ચઢવા લાગ્યા; પણ તેમની ભારી કાયા, કામળામાં વિટાયેલી, ટેકરા ઉપર ચઢવા જાણે ના પાડતી હતી. લાઠીને ટેકા દર્ધ હાંફતાં હાંફતાં તેઓ ઉપર ચઢવા લાગ્યા. પાછળ પાછળ ગૂંગી પણ ચઢવા લાગી. માંડમાંડ ઉપર ચઢી પંડિતજીએ જોયું તો તે...ડાકણ...પાછળજ હતી.

“ છે શું પણ ! ” પંડિતજીએ પીપળ નીચે ગેલા રહી પ્રશ્ન કર્યો.

છોકરીએ પોતાની ગૂંગી ભાષામાં, હાથ મુખ પાસે લઈ જઈ સમજાવ્યું “ ભૂખ લાગી છે. ”

“ ગૂંગી મૂંઝ છે ? ”

“ ઉં, ઉં, ઉં. ”

“ તે...તે...કમજાત...રાતના બાર વાગે...લે મર અહીં...”
અને તેમ કહી તેમણે છોડીને હાથ પકડી પોતાની તરફ ખેંચ્યો. ગૂંગી સાશ્વર્ય આ બેવા લાગી.

“ ભૂખ લાગી છે...! ” આ શબ્દો હજુ તેમના મુખમાં જ હતાં; અને ગૂંગીનો હાથ પકડી ને પંડિતજી પોતાના તરફ ખેંચતા હતા, ત્યાં તો સામેના ઘરનો દરવાજો ખુલ્યો, અને પંડિતજી છોકરીને ધક્કો મારી બરાડી ગિડ્યા.

“ મર રાંડ ડાકણુ ! શંભો ! શંભો ! ક્યાંથી આવી ડાકણો.....”

“ અને પછી એક લાત લગાવી, ઉધડેલા દ્વારમાં ઘૂસી જઈ સાંકળ લગાડી દઈ જમીન ઉપર બેસી જઈ બોલવા મંડ્યા.

“ હરિ, હરિ, બચાવ્યો તેં મારા બાપ ! ખાઈ જાત નહિ તો. ”

“ છે શું પણ ? ” પંડિતાશ્મીજી બોલ્યાં.

“ હોય શું ? ડાકણુ... ડાકણુ... મારી આંખે જોઈ. ”

“ તમે બાઝી પડ્યા કે તે તમને બાઝી પડી. ” પંડિતાશ્મી બોલી ગિડ્યાં.

“ શંભો શંભો ! તેંજ લાજ રાખી મારા બાપ... મારી આંખે જોઈ. પગ ઉપરથી જ પારખી ગયો. રાંડ ચોંટી પડી...એ તો બ્રહ્મ શબ્દો...રાંડને ધક્કો મૂકી નહિ તો...”

“ નહિ તો તમને પકડીને...”

“ હરિ હરિ. બોલ મા બોલ મા. પાણી લાવ. મુખ પ્રક્ષાલન કરવા દે. લાવ લોટો શરીર ઉપર ઢોળી જ નાંખુ...અને બે ગાયત્રી જપી નાખું. તું તારે ખાવાનું લાવ. સખત ભૂખ લાગી છે. ”

“ આટલું મોડું કેમ થયું ? ”

“ મોડું કેમ થયું ? અરે જાણતી નથી ઠાકુર સાખને ત્યાં યજ્ઞ કરવા ગયેલો હતો તે ? મોડું કેમ થયું ! ઠાકુર સાખ નીકળવા દે ત્યારે આવું ને ? આવતાં આવતાં બાર વાગી ગયા. પૂત્ર ઉપર જોઈ છું તો...સંભો...લાજ રાખી તેં. કમજત...” અને તેમ કહી પંડિતજીએ પાણીના એક જ લોટા વડે સ્નાન પતાવી, સાત ગાયત્રી મંત્ર જપી પોતાની દેહ શુદ્ધિ કરી સુંદર થાળીમાં પીરસવામાં આવેલી ખાદ્ય સામગ્રીઓને ન્યાય આપવામાં મન પરોવ્યું.

આજ વખતે ઘર બહાર ઊભી ગૂંગી ખાવાના જ વિચાર કરતી હતી. ઈશ્વરે આટઆટલું ખાવાનું બનાવ્યું છે, ખેતરોમાં આટઆટલું અનાજ પેદા થાય છે, કંદોઈની દુકાને આટ આટલી ખાવાની વાનગીઓ દેખાય છે છતાં તેને જ કેમ કંઈ ખાવાનું મળતું નથી ? અનેક દુઃખો અને યાતનાઓ સહી તે જડ જેવી બની ગઈ હતી. પંડિતજીની લાત અને ગાળો તેને મન સાધારણ વાત હતી. હશે. બળ્યું નસીબ ! કહી તે કેટલી વાર સુધી ટેકરા ઉપર પીપળા નીચે ઊભી રહી ? સમ-સમ કરતી રાત્રિ વહી રહી હતી. આકાશમાં તારલા ઝળકતા

હતા; પીપળા ઉપરનું ધુવડ કાઠ કાઠ વાર ચિત્કાર કરી
ઊઠતું હતું. ધીમે ધીમે ટેકરા નીચે ઉતરી પૂલ ઉપર થઇ તે
છોડી નદીના કિનારા ઉપર અદૃશ્ય થઇ ગઈ.

+

+

+

રાતના એક વાગે અઢારેક વર્ષનો એક યુવક વડના ઝાડ
સાથે બાંધેલી હોડીને છોડી રહ્યો હતો. શેઠ ફૂંદીમલે આ
હોડકું બંધાવ્યું હતું. ગામના આ છોડે મોટા વડલાના ઝાડ
નીચે આ હોડી પડી રહેતી. હોડી છોડી કિનારા ઉપરથી જ
ફૂદકા મારી ગોપાલ તેમાં ફૂદી પડ્યો. છઞ છઞ કરતી હોડી
પાણીમાં આગળ વધવા લાગી. કિનારા ઉપરનાં વૃક્ષો ઠંડીથી
જાણે ધૂજતાં હતાં, પણ ગોપાલે શરીર ઉપર ખાદીની બંડી
સિવાય કશું પહેર્યું ન હતું. પાસે હલેસું હતું અને તે એક
ગાયન લલકારતો આગળ વધતો હતો. થોડીવારમાં મોટું
વાંસનું વન આવ્યું પવન સૂસવાટા કરતો વહેતો હતો અને
વાંસના વનમાં એક વિચિત્ર સંગીત પેદા કરતો હતો. સાધારણ
માણસનાં તો, આવી ભયંકર રાત્રિએ હાજંજ ગગડી જાય;
છતાં ગોપાલને આ બધું સહજ લાગતું હતું. વાંસના વનની
ઘેરી જાયા નદીનાં જળ વધુ કાળાં અને ભયંકર
બનાવતી હતી.

સામેના કિનારા ઉપરથી શિયાળોનું રૂદન મંભગાતું હતું.
તમરાં તમ તમ કરતાં હતાં. આગળ ગામનું રમશાન આવતું
હતું. લોકો કહેતા હતા કે રમશાનમાં અમાવાસ્યાની રાત્રિએ
જવું એ કપરું કામ હતું. ભૂત, પિશાચ, ડાકણો—નર માંસ

અને હાડકાં સાથે રમતાં જોવામાં આવતાં...ત્યાં જવાનું કાંઈ સાહસ કરી શકતું નહિ.

વાંસનું વન વટાવી રમશાન પાસે, હોડી આવી લાગી, આગના બકકા કાંઈ કાંઈ વાર દેખા દેતા. કાંઈ કાંઈ વાર પશુ પાણી પીતું હોય એવો છખ છખ અવાજ આવતો, તો કાંઈ વાર કાંઈ રડતું હોય એવો અવાજ આવતો; પણ ગોપાલ તો પોતાની ધૂનમાં મસ્ત હતો. ગાયન લલકારતો તે હોડીને હલેસાં મારતો હતો. પણ ધીમે ધીમે રૂદનનો અવાજ સ્પષ્ટ થવા લાગ્યો. તેને થયું—ખરેખર કાંઈ રડે છે કે આ માત્ર ભ્રમણા છે ? તેણે ભૂત પ્રેતની ધણીય વાતો સાંભળી હતી એટલે વિચાર આવ્યો કદાચ ભ્રમણા હોય; પણ રૂદનની વેદના એટલી ઉત્કટ હતી કે તેને થયું, તેણે જાણવું જોઈએ આ શું છે ? કાંઈ ખરેખર રડે છે કે માત્ર ભ્રમણા જ છે. તેણે પોતાની હોડી કિનારા તરફ લીધી. કિનારા પાસે આવી તે હોડીમાંથી કિનારા ઉપર ફેલી પડ્યો. રમશાનની ભયંકરતા... ચારે કોર પથરાયેલાં હાડકાં અને રાખ; કાંઈ કાંઈ વાર દેખા દેતા આગના બકકા. એક ક્ષણ તે થંભી ગયો; પણ ખીજીજ ક્ષણે પોતાના આખા શરીરને એ ધુળરી આપી આગળ વધ્યો. એક બોરડીની ઝાડી પાસે કાંઈ દૂંટિયું વાળી પડ્યું હતું અને રડતું હતું.

“કાણુ ?” ગોપાલે જૂમ મારી.

દૂંટિયું સળવળ્યું અને બેઠું થયું. સ્ત્રી ? આવી રાતે, આ ભયંકર સ્થળે એક સ્ત્રી ? ગોપાલે પોતાની આંખો ચોળી અને જોયું... હા. સોળ વર્ષની ચીંથરે હાલ, પાંચ મુંઠર

બાળા ! દુર્બલ અને ક્ષીણ, બેડી બેડી પણ જાણે તે પડી જવા મથતી હતી.

“ શું છે ? કેમ રડે છે ? ” ગોપાલે પૂછ્યું.

“ ઉ...” પેટ અને મુખને બતાવી તેણે સૂચવ્યું... સખત ભૂખ લાગી છે.

“ ભૂખ લાગી છે ? ”

માથું ધુણાવી હા પાડી.

“ ખાવાનું કંઈ નથી મળ્યું ? ”

“ ના ” અણસારો.

“ અહીં કેમ પડી છે ? કાંઈ નથી ? ”

ખીજ સવાલનો જવાબ ડોક ધુણાવી તેણે આપ્યો.

“ ના કોઈ નથી મને. સાવ એકલી છું. ”

“ ખાવું છે ? ”

“ હા ” ડોક ધુણાવી જવાબ આપ્યો.

“ ચાલ ગઈ ”

છોકરી ગઈ, પણ ગઈ લડચડિયાં ખાવા લાગી.

“ પકડ મારો હાથ ”

છોકરીએ ગોપાલનો હાથ પકડ્યો. હાથનો ટેકા લઈ કિનારે આવ્યા.

“ કૂદી પડ હોડીમાં.”

પણ છોકરી ટગર ટગર જોવા લાગી. કૂદવાની હિંમત ન હતી.

તો આવ આવ. લે. તને ઉંચકીને હોડીમાં નાખું ” અને તેમ કહી ગોપાલે તેને કમ્મરેથી ઉંચકી, લટકાવી, હોડીમાં ગભીરી દીધી અને પોતે પણ કૂદી હોડીમાં ખેસી ગયો.

“ ખાવાનું ! લે. જો અહિંથી જે માર્બલ દૂર શેઠ કૂંદીમલનો બગીચો છે. તેમાં જમફળ, જાંબુ, સીતાફળ, આંબા ફળુસનાં ઝાડો છે. ત્યાંથી કંઈક લાવી આપીશ. ખેસ અહીં.” અને તેમ કહી તે હોડી હંકારવા લાગ્યો.

“ હોડી ચાલવા લાગી. સ્મશાન વટાવી, વાંસનાં ખીન્ન બનમાં આવી લાગી. છોકરી ટાઢથી અથવા ડરથી ધ્રૂજતી હતી અને તેના દાંતો કટ કટ કટ કટ અવાજ કરતા હતા.

“ કુમ ડરે છે ? ટાઢ વાય છે ? ”

“ હા. ”

“ તો પાસે મરની આવ. પાસે આવ.”

ગોપાલે કહ્યું. છોકરી પાસે આવી અને ગોપાલના શરીરને અડકી ખેસી ગઈ.

“ ગૂંગી છે ? ખોલી શકતી નથી ? ”

એનો જવાબ—એનો ભાવ એટલો દયાથી યાચનાથી ભરપૂર હતો—એમાં એટલી લાચારી ભરી હતી કે ગોપાલને પણ થયું અરેખર બિચારી ખોલી શકતી નથી. ફવી વિટંબના ?

“ લે કંઈ વાંધો નહિ ” અને ગોપાલ બોલ્યો. “ ડરતી નહિ. ”

બાળાની આંખમાંથી આંસુ પડવા લાગ્યાં. આટલી સહાનુ-
ભૂતિ, આવો સ્નેહ કદાચ કોઈએ તેને બતાવ્યો નહિ હોય
તેથી જ તો તેની આંખમાંથી પાણી ઝરતાં હતાં. એક ગરમ
ટીપું ગોપાલના હાથ ઉપર પડતાં તે ચમક્યો.

“ લે. હવે રડે છે શાની ? ”

થોડીવારમાં તેઓ વાંસનું વન વટાવી આગળ વધી ગયા
હતા. તમરાનો તમ તમ અવાજ બન્ને કિનારા ઉપરથી
સંભળાતો હતો. કોઈ કોઈ વાર મોટા વૃક્ષોની ઘેરી છાયા
નીચેથી હોડી પસાર થતી હતી; તો કોઈ વાર ઘીચ ઝાડીઓનાં
ઘેરી છાયા નીચેથી. ગોપાલે પોતાની બંસરી વગાડવાનું શરૂ
કર્યું બાળા ગોપાલને અડકી સાંભળતી રહી. કંઈ બોલી નહિ,
કંઈ ચાલી નહિ.

“ લે આ આવ્યો બગીચો. થઈ જા તૈયાર ખાવા. તું
તારે અહીં જ બેસી રહે. હું હમણાં ફળો લઈ આવું છું.
સમજ ? ”

બાળાએ ડોકું હલાવી અનુમોદન આપ્યું. ગોપાલ ફૂલો.
સામે જ મોટાં વૃક્ષો દેખાતાં હતાં. એક ટેકરી ઉપર આ બગીચો
આવેલો હતો. મોટાં મોટાં જાંબુનાં, આમલીનાં, આંબાનાં
ઝાડો આવેલાં હતાં. આ બાજુ ફળાંનું વન હતું. પેલી બાજુ
જામફળીનું વન. અને દક્ષિણ તરફ પપૈયાંનું. બગીચાના મધ્યમાં
મહાદેવનું દહેરું હતું.

થોડી જ વારમાં ઝળાં, પપેમાં, ખમિરે લઈ ગોપાલ હોડીમાં આવી લાગ્યો. “લે ખા.”

ખાજકની જેમ ગૂંગી હર્ષથી નાચી બિડી અને ખાવા લાગી. પેટ પૂરતું ખાઈ પાણી પી ગોપાલનો હાથ પકડી તેની સામું જોવા લાગી.

“ભરાણો ફાદો ?”

“હં...”

“ત્રણ વાગશે. ચાલ ખેસ હોડીમાં. ચાર સાડા ચાર પહેલાં તો હોડીને પેલા વડલા નીચે બાંધી ઘેર લાગી જવું પડશે. સવારમાં બિડી બીજા કામધંધા કરવાના છે. ચાલ.”

હોડી ચાલવા મંડી. ગોપાલ વિચારે ચઢ્યો. ઘણી વાર આમ રાતના તે હોડીમાં ફરવા નીકળ્યો છે પણ આવો અનુભવ તો તેને કોઈ દિવસ થયો નથી. કાણુ હશે આ ભોકરી ? ક્યાંથી આવી હશે ?

છમ છમ છમ હોડીનો અવાજ, સમ, સમ, સમ કરતી રાત્રિ, તમ, તમ, તમ કરતાં તમરાં...અને હોડીમાં ધમકતાં બે હૃદયો...એક નિર્દોષ અને કૃતજ્ઞતાથી દબાયેલ—ખીજું આગ્રાદ અને નિષ્કર. ગાયન લલકારતું. વૃક્ષો જાય છે. ઝાડીઓ જાય છે, વાંસનું વન જાય છે, રમસાન જાય છે, વાંસનું પહેલું વન જાય છે. વડલો દેખાય છે.

સાડાચારનો સુમાર હશે—સખત ઠંડો ચવન વાય છે. બસ વડલા પાસે જઈ હોડી છોડી દઈ...

“કુશુ છે એ કમળત ?” હોડી સાથે પોતાની વિશાળ કાયા અથડાતાં પડિત ગમનન બરાડી ઊઠ્યા, “અને પછી, શંભો, શંભો, કૈલાસ પતિ...”નો ભપ ભપવા મંડી પડ્યા.

“કુશુ છે કમળત...બોલ”

“એ તો, એ તો હું”

“ગોપાલ કે ?”

“હા”

“હરામખોર ! કમળત !! રાતના હોડીમાં બેસી ક્યાં મરવા ગયો તો ?”

અને પછી હોડી પાસે આવી, હોડીમાં બેઠેલી અન્ય આકૃતિ ભેઠ બોલી ઉઠ્યા—

“અને આ કાણુ ?”

“કાઈ નહિ” ગોપાલથી બોલાઈ ગયું.

“કાઈ નહિ. બોલ છે કાણુ ?” બીજી વ્યક્તિનો હાથ પકડી...ઓહ ! ગૂંગી...શંકર ! શંકર ! ! આવી અધમતા. નક્કટ. ગામમાં થું મેં બતાડીશ હું. મર ત્યાંથી. “કર મોહું કાણુ” અને તેમ કહી તેમણે પોતાના વિશાળ ડોળા ગોપાલ સામે ફાંજ્યા.

ગોપાલ હોડીથી નીચે ઉતરી ચાલતો થયો.

“હોડીમાં માત્ર રહી ગૂંગી અને જળમાં ઊભા હતા પડિત ગમનન.

પંડિત ગજનનને આમ જગમાં ઉઘડું પાલવે તેમ ન હતું; અને તેથી તેઓ હોડીમાં જ આવી ચઢ્યા. પછી ગૂંગીને હાથ પકડી બોલ્યા.

“કમજત ! પેલા સાથે રાતમાં કામ કરવા ગઈ... આખા ગામમાં વાત...”

ગૂંગીની આંખોમાં પાણી હતાં. તેના બન્ને હાથ જોડી તે દયા-યાચના કરતી હતી.

“દયા ! દયા !! મફતમાં દયા જોઈએ છે ? દયા. આમ આવ...આમ મર...” અને પછી પંડિત ગજનનને ગૂંગીને ખેંચી પોતાની છાતી સરસી ચાંપી લીધી.....અને ?

આંગણમાં એક પાટ ઉપર શાલ ઓઢી તકિયાને અઢેલી,
હાથમાં હુકાની નળી લઈ શ્રી રાધેમોહન ગુપ્તા બેઠા હતા.
તેમના ગંજીકમાંથી તેમની મોટી ફાંદના દર્શન થતાં હતાં.

ગોપાલને જોઈ બોલ્યા.

“ ગોપાલ ! ”

“ જી ”

“ બાઈ, જરા હુકો ભરી આવને ? તારા જેવો હુકો
કાઢને ભરતાં નથી આવડતો.

“ જી. ”

“ ગોપાલ હુકો ભરવા લાગ્યો. આ બાજુ તકિયા ઉપર રાધેમોહન વિચાર કરવા લાગ્યા આજે ખાવાનું શું શું મળશે.

ગોપાલ હુકો ભરીને મૂકી ગયો ત્યારે હુકાની નળી મોઢામાં નાખી બે ચાર વાર દમ ખેંચી તેઓ બોલ્યા.

“ ગોપાલ ! ”

“ જી. ”

“ રાતે ક્યાં ભાગી ગયો હતો ? મને તો એવી ઊંઘ આવી ગઈ કે કંઈ ખબરે ન પડી. સવારમાં કે છે કે પાંચ વાગે તું ઘર બહાર ઓટલા ઉપર સૂતો હતો.”

“ ગોપાલે કંઈ જવાબ ન આપ્યો.

“ તું પણ ભલો માણસ છે. અલ્યા રાતમાં ઊંઘવાને બદલે તું રખડે છે શા માટે. રાત તો ભગવાને ઊંઘવાને માટે બનાવી છે. રખડવાને માટે નહિ.”

“ આનો જવાબ પણ તેણે કંઈ આપ્યો નહિ.

ફરીથી હુકાને ગડગડાવી, તેઓ બોલવા લાગ્યા.

“ એને ગોપાલ ! ”

“ જી. ”

ઊંઘવાની કેવી મઝા આવે તેની તને શી ખબર ? અલ્યા ગરમીના દિવસો હોય, ખૂબ ખાધું હોય, ઠંડુ હિમ જેવું પાણી પીધું હોય અને પછી કોઈ ઝાડ નીચે, શીતળ છાયામાં ઊંઘ્યા હોઈએ ત્યારે જ ઊંઘની મઝા આવે. શું સમજ્યો ? અને તું ?

જ્યારે જ્યારે વખત મળે ત્યારે ભાગી જાય છે. અંલ્યા પૂછું
“ તને રાતને વખતે રખડવામાં મઝા આવે છે ? ”

ગોપાલ આજ વખતે, સ્નાનથી પરવારી પૂજની તૈયારી કરતો હતો અને ઐં, ઐં. ના જપ જપતો પોતાની શિખા બાંધી ગાયત્રી મંત્ર જપવાની તૈયારીમાં હતો. પણ આ બાજુ પાટ ઉપર બેઠેલા બાજુ ગધેમોહનની વાગ્ધારા આગળ વધતી હતી.

‘ મેં સાંભળ્યું છે કે તને બીક નથી. આખા ગામમાં તારી વાતો સાંભળું છું. આજે સુખપાલની વાડીમાંથી ચોરી થાય છે તો કાલે દાક્ટર બાજુની બગીચીમાંથી. આજે શેઠના બગીચામાંથી તો કાલે આંખા વાડિયામાંથી અદ્યા તને બીક નથી લાગતી ? એને... ”

ત્યાં તો પચાસ વર્ષની એક વૃદ્ધ સ્ત્રીનો અવાજ કાને અથડાયો.

“ રાધે ! હજુ સુધી ઊંઘવાનું પૂરું થયું નથી ? ક્યારે નાહીશ, ક્યારે નાસ્તો કરીશ. ક્યારે બજારમાં...”

“ ઓહ ! અરે ગોપાલ ક્યારનો કહું છું કે પાણી કાઢી આપ, પણ ભાઈશાખને પૂજમાંથી...” “ રાધે ! ખોટું નામ ગોપાલનું લઈશ નહિ. નહાવા કરતાં ઊંઘવું તને વધારે ગમે છે એ હું ક્યાં નથી જાણતી. ચાલ મોડું નહિ કર. નવ બાગવા આવ્યા. હમણાં તો નાસ્તો કરીશ પછી જમીશું ? ”

“ આ નાહી નાખ્યું. ફિકર ન કર મા. ખાવામાં વાંધો

નહિ આવે,” તેમ કહી રાધેમોહન પાટ ઉપરથી ઝિક્યા અને નહાવાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા.

બાબુ રાધેમોહનની આ ગલીમાં સામસામાં બે ઘર છે. એક ઘર પુરુષો માટે વપરાય છે, બેસવા કરવા માટે અને બીજું ઘર સ્ત્રીઓ માટે. બન્ને ઘરોનાં બારણાં સામસામાં આવેલાં છે અને એક ઘરમાંથી બીજા ઘરમાં જવા માટે ગલી વટાવવી પડે છે.

સ્નાન પતાવી જ્યારે બાબુ રાધેમોહન પાટ ઉપર બિરાજ્યા ત્યારે ગોપાલ તેમના માટે ચહા પાણી લઈ આવ્યો હતો.

“વાહ ગોપાલ વાહ ! શું બનાવ્યું છે ?”

“ગુલાબ જાંબુ છે, અને મકડી.”

“ગુલાબ જાંબુ ? વાહ ભાઈ વાહ ! અને મકડી ? જીવતો રહે, જીવતો રહે. વાહ ! વાહ” મોઢામાં પાણી આવવા લાગ્યાં અને બાબુ રાધેમોહન સૂર્ય બાજુ મુખ કરી, બે ચાર વાર હાથ જોડી પાટ ઉપર બેસી પડ્યા.

“સંધ્યા કરી રાધે ?” સામેના ઘરમાંથી દ્વારમાં પ્રવેશતાં જ માતાએ પૂછ્યું. નાકમાં મોટી વાળી, સફેદ વાળ, સ્નેહભીનો ચહેરો...રાધેમોહનની માતા ગામ આખામાં પૂંજતી.

“સંધ્યા ? ઓહ યસ. સંધ્યા કરી જ તો કેમ ગોપાલ. હમણાંજ સૂર્ય નમસ્કાર કર્યા ને ?”

“ખાઈ લે તો.”

“હો, હો. એજ વિચાર કરતો હતો. પતાવી નાખું.”

અને આમ કહી તેઓ પાટ ઉપર બેસી ગુલાબજાંબુ ને ઉદર સાત કરવા મંડ્યા.

આજ વખતે આરણ્યામાં પંડિત ગજનનની વિશાળ કાયા જેખાણી.

“ શંભો ! શંભો ! ”

“ કાણુ ? ગજનન પંડિત ”

“ રામ રામ માતાજી. ” માતાને પ્રણામ કરી, ઉદર ઉપર હાથ ફેરવી પંડિત બોલ્યા, “ કમ રાધેમોહન બાબુ-કુશલમ્-વર્તે ને ? ”

“ કુશળ. પધારો. બિરાજો પાટ ઉપર. ”

“ નહિ નહિ અહીં જ. ”

“ નહિ નહિ બેસો ને. અરે ગોપાલ ? ”

“ જી. ”

“ શું જુએ છે, પંડિતજી માટે મીઠાઈ. ”

“ મીઠાઈ મીઠાઈ તું કંઈ કામ નથી. એ તો...”

“ અરે એમ ચાલે પંડિતજી. ”

“ ભલે ત્યારે. ”

જ્યારે ગોપાલ એક રકાબીમાં ગુલાબજાંબુ મૂકી ગયો ત્યારે પંડિત ગજનને તેના તરફ એક તીક્ષ્ણ વેધક દષ્ટિ નાખી અને ચાંચી પૂછ્યું.

“કેમ ગોપાલ ભણવા બેસવાનું તો ઠીક ચાલે છે ને”
ડોકું ધુણાવી ને જ ગોપાલે જવાબ આપ્યો.

“તું છે બામણનો છોકરો અને દરિયાવ દિલ છે બાણુ.
રાધેમોહનનું કે તને ઘરમાં છોકરાની જેમ રાખ્યો છે નહિ તો
આજ બીજા માગતો ગામને સીમમાં ભટકતો હોત.”

આનો જવાબ પણ ગોપાલે ન આપ્યો. “રાધે બાણુ!
સાચું કહું છું તે દિ’ ગોપાલની મા કરગરી ને કહેવા લાગી
“બાણુ! તમે જ એક મારા ગોપાલના રક્ષક છો. મારે કાણ છે.
સાત માર્ઘલ ચાલી રોજ ને રોજ ભણવા કેમ જાય? તમે કંઈ
બંદોબસ્ત કરો.” મેં કહ્યું, “ગોપાલની મા! એને જ્યાં સુધી
પંડિત ગજનન જીવતો મૂચો છે ત્યાં સુધી તમ તમારે નયંત
રહો. ગોપાલને? ઓ! એમાં શું? અમારા જજમાન રાધે
બાણુનું નામ નથી સાંભળ્યું? કહેવાની વાર છે, તું તારે
જોજોની...ગોપાલનું રહેવાનું ત્યાં જ ઠીક થઈ જશે.” અને...
આપની પ્રશંસા...શંભો શંભો! આવા દરિયાવ દિલ બધા-
યના...હવે તો બેઠી બેઠી સ્વર્ગમાં તમને આશીર્વાદ આપતી
હશે. અરે ગોપાલ...પાણી...”

“થોભો થોભો-બે ગુલાબજાંબુ.”

“નહિ નહિ.”

“અરે...” અને ના પાડતાં પાડતાં પણ બીજાં અરધો.
ડઝન ગુલાબજાંબુ પંડિતજીના પેટમાં ચાલ્યાં ગયાં, અને ખાતાં.
ખાતાં તેઓ કહેવા લાગ્યા, “હં...હં...હં...માતાજી! તમારો
પ્રેમ તો...જણે હું તો બાળક. હે...હે...હે...ખાવાની બાબ-

તમાં તો જાણે હવે ખવાતું નથી...પણ હા યાદ આવે છે દસ વરસ પહેલાની વાત. મથુરાથી એક ચોખેજ આવેલા. દાકતર બાબુને ઘેર. જમવાનું મને પણ નિમંત્રણ. બન્ને બેઠા ખાવા. ખાતાં ખાતાં દાકતર બાબુ કહે “ જોઈએ કાણુ વધારે ખાય છે ? અને રાધે બાબુ-પછી તો શું ખાધું છે શું ખાધું છે...અને છેવટે જીત થઈ મારી...હં, હં, હં.” અને તેમ કહી બોલ્યા, “ ગોપાલ ! લાવ લાવ પાણી નહિ તો માતાજી મારું પેટ જ ફાડી નાખશે,” અને પછી પાણી પી, સાફામાંથી બીડી કાઢી, હુકાની ચલમના ચંગારાથી સળગાવી, બીડી ફુંકવા લાગ્યા.

“ પંડિતજી ! ” માતાએ પૂછ્યું.

“ જી ”

“ ફ્રી ક્યારથી શરૂ કર્યું ? ”

“ આપ કહો ત્યારથી. ”

“ ભલે કહેવરાવીશ. ”

“ હો હો...અરે ગોપાલ ! સોપારીનો કટકો લાવજે તો.”

અને ત્યાર પછી માતાજી ગલી વટાવી સામેના ઘરમાં જતાં રહ્યાં, અને જતાં જતાં કહેતાં ગયાં, “ રાધે હવે મોડું કરતો નહિ કામ કાજ પતાવી, જમી ઓફિસે જવાનું છે. ગોપાલ તું પણ તારું ભણવા ગણવાનું પતાવી નાખ. ”

“ હો, હો, ભલે ભલે. જુઓ તમ તમારે ” રાધેબાબુ બોલ્યા અને પછી હુકાની નળી મુખમાં લઈ પૂછવા મંડ્યા. “ હાં તે પંડિતજી ! આટલા દિવસ દેખાણા કેમ નહિ ? ”

“ હં...હં...ઠાકુર સાબને ગામ ગયો હતો. ”

“ કેમ ? ”

“ યજ્ઞ યાગ કરવા. શું આગતા સ્વાગતા કરી છે મારી અહાહાહા...હું ગયો કે ઠાકુર સાબ બોલ્યા. શાબાશ-મારા જ શાબાશ. પધારો પધારો. બામણ વિના યજ્ઞયાગ કેવા-અને દસ રૂપિયા દક્ષિણા અને બે જોડા ઘોતલીના અને અનાજ...”

“ પણ પંડિત ! પેલી વાતનું શું ? ”

“ એાહ ? પેલી...એ તો રજવાડાં છે, એમ જ ચાલે. તો હવે રજા લઉં મારે...”

“ હવે બેસો બેસોને ? ”

“ ના ના. મારે હજી તો...”

“ ભલે ત્યારે આવજો. ”

“ હો. હો. આવીશજ ને. આ તો મારા જજમાનનું ઘર. અહીં નહિ આવું તો પછી ક્યાં જઈશ ? નરકમાં હં. હં. ”
અને પછી પોતાની દુંદ ઉપર લંગોટી બરોબર ગોઠવી, હાથમાં લાઠી લઈ, શરીર ઉપર ખાદીનો જોડો ચાદરો ઓઢી ગોપાલ બાણી જોઈ બોલવા લાગ્યા.

“ ગોપાલ ! ”

ગોપાલ કંઈ કામમાં હતો.

“ સાંભળેછ કે ? ”

ગોપલે બોલ્યું.

“ જો સારા ધરનો છોકરો તું...નામ ઉપર બટ્ટો ન લગાડતો મારા બાપ. નહિ તો અમારે આ ગામમાં મોટું બતાવવું પણ મુશ્કેલ થઈ પડશે...હાસ્તો કેમ બોલ્યા નહિ રાધે બાબુ ! મારો તો વાત ઠીક...પણ ગામ આખામાં ગોપાલના પરાક્રમે ગવાય છે. મારાથી શે સેવાય ? કેમ ખરું કે ની રાધે બાબુ. આપણે પારકાની શી પંચાત ! લોકો તો છે કેમજાત શુંતું શું બોલે પણ આપણે પારકાલોકોની વાડીમાં કે...શા માટે જઈએ ? કેમ બોલ્યાની રાધેબાબુ. આ શેઠ કૂંદીમલજી ને દાનમલજી કહેતા હતા કે આ તમારો ગોપાલ અમારા છોકરાને મારે છે ને ધમકાવે છે. તે બાપુ, ગામમાં રહેવું છે, સીમમાં નહિ શું સમજ્યો. હા...લે...કેમ રાધે બાબુ અને આ મોટું ભાષણ સંભળાવી, રાધે બાબુ પાસેથી “ હા ” કહેવરાવી. પંડિતજી જ્યારે ગલીમાં ચર્ચને રાધિકાના મંદિર ભણી ચાલતા થયા ત્યારે ગોપાલે ‘ હાશ ’ કરી શ્વાસ હેઠો મૂક્યો. ક્ષણે ક્ષણે તેને બીક લાગતી હતી કે રાતની વાત કદાચ હમણાં જ તે કહી નાખશે. રાધે બાબુ જાણે શું ને શું વિચારશે અને...પણ હાશ...તે ગયા.

આ બાબુ રાધેબાબુ પાટ ઉપર બેઠા અને ગોપાલને કહ્યું.

“ ગોપાલ ! ”

“ જી ”

“ માનું પેલું રનિસ્ટર તો લાવ...”

અને જ્યારે પીળા ખાદીના કટકામાં બંધાયેલું રનિસ્ટર આવ્યું ત્યારે, બાબુરાધે મોહને, આંખે ચક્ષુ ચઢાવ્યાં અને

રજિસ્ટરમાં કંઈ લખવા લાગ્યા. આ બાળુ ગોપાલ એક ચોપડી ખોલી કંઈ વાંચવા લાગ્યો.

થોડીવાર સુધી રજિસ્ટરમાં કંઈ લખ્યા પછી, ગંભીર બની, માથું ખજવાળી તેઓ બોલ્યો.

“ગોપાલ !”

“જી”

“તને ખબર છે કેવું કંઈ આ કામ છે ?”

“જી”

“શું કહું ? અરે ચક્કર આવી જાય ચક્કર. આ ખાતામાં નામ પૂરવાનું. આમાં ઉમર, આમાં ધંધો...આમાં...” અને પછી ચક્કરને નાકને ટેરવે લાવી કહ્યું. “રાધે, રાધે ! આકું કામ કોઈને કરવું ન પડે.” ગોપાલ હસતો હસતો આ સાંભળી રહ્યો. આ પહેલીજવાર તે સાંભળતો નહતો. રોજનો જ આ કાર્યક્રમ હતો. બાળુરાધે મોહન બહુજ થોડું ભણ્યા હતા. તેમના બાપ એક અત્યંત બુદ્ધિશાળી વકીલ હતા. ખૂબ પૈસો કમાયા હતા. પણ તેમના એક માત્ર પુત્ર રાધેનું લક્ષ્ય ભણવા તરફ નહતું. ધણી પ્રયાસો કરવા છતાં જ્યારે સરસ્વતી દેવી પુત્ર ઉપર પ્રસન્ન નજ થયાં ત્યારે આ ગામની ફોર્ટમાં થોડું ઘણું કામ શીખવા માટે રાધે બાળુને કહેવામાં આવ્યું. થોડું ઘણું શીખ્યા ત્યાં તો પિતાનું અવસાન થયું; અને ત્યારથી આખા ઘરનો ભાર આ ભોળા પણ અનુભવ વગરના રાધેબાળુ ઉપર આવી પડ્યો. પંદર રૂપિયાની નોકરી કરી

આજ સાત આઠ વર્ષથી આ ગૃહસંસાર ચલાવતા હતા. પત્નીને પતિના અનઆવડતના સમાચારો સાંભળી કાઈ કાઈ વાર દુઃખ અવશ્ય થતું પણ પછી તે મન વાળી કહેતાં—હશે. સારુંને. એ તો શંભુ જેવા ભોળા છે; શંભુ જેવા.” અને આ શબ્દોમાં જ તેમની બધીય વ્યથા, બધું દુઃખ સમાઈ જતું અને તેમનું હૃદય હલકું થઈ જતું. પિતાએ પોતાના પુરુષાર્થથી સંચિત કરેલું ધન ધીરે ધીરે પૂરું થવા લાગ્યું; પણ આ લોકોનું મોટું મન કેમે કરી નાનું થવા કબૂલ કરતું નહિ. પિતાના મૃત્યુ પછી પણ ગૃહના બધા વ્યવહારો તેવાજ રહ્યા, અતિથિ આદરસત્કાર, પ્લાલણ—ગો સેવા, વિદ્યાર્થી તરફ સહાનુભૂતિ તથા દાન; એ બધું તેવું જ રહ્યું અને તેથી જ પાંચ વર્ષ પહેલાં ફાટેલું ખમીસ અને ઘૂંટણ સુધીનું ફાટેલું મેલું દાટ પંચિયું પહેરીને જ્યારે ગોપાલ આ ઘેર આવ્યો કે તુરતજ તેને આ ગૃહમાં સ્થાન મળી ગયું. પંડિત ગમનને કહ્યું ન હોત તો પણ ગોપાલનો નિર્દોષ, ગંભીર અને દુઃખી ચહેરો જોઈને, માતાજીએ તેને ઘરમાં સ્થાન આપ્યું હોત. ઘરની જૂની મિશ્રાણીને પણ માતાજી રજા આપી શક્યાં નહિ. ઘણાએ કહ્યું : ઘરમાં વહુ આવી છે, રાંધશે, હવે આ નકામો ખર્ચ શાનો ?” સારે જવાબ મળતો.

“હશે. સૌ સૌના ભાગ્યનું ખાય છે. આટલા વર્ષથી ઘરમાં છે, કેમ તેને ઘરમાંથી બહાર જવાનું કહેવાય ?” અને આ પ્રમાણે ઘરની સંચિત સમૃદ્ધિ ધીરે ધીરે ખર્ચાવા લાગી. માતાને આનું ધ્યાન હતું. કાઈ કાઈ વાર દુઃખ પણ થતું, મોજશોખ ઓછા પણ કર્યા, પણ હૃદયની વિશાળતા અને ઉદારતા કેમે કરી ઓછી કરી શક્યાં નહિ.

ગોપાલ ઘરનોજ માણસ હોય તેમ વર્તેતો. ભાભી સાથે તેને અજબ મિત્રતા હતી. તે આમ ગંભીર પ્રકૃતિનો હતો. કાંઈ સાથે બોલતો ચાલતો નહિ. પણ ભાભી પાસે તો તેના હૃદયનાં દ્વાર જાણે કેમ ઉઘડી જતાં અને રાતને વખતે અગારી ઉપર જ્યારે ખાટલા ઝિછાવેલા હોય અને ભાભી સૂતાં હોય ત્યારે બન્ને વચ્ચે કેટકેટલી વાતો થતી ?

ગોપાલ આજ પાંચ વર્ષથી આ ગામની શાળામાં જાણે તે પણ તેને જાણવા કરતાં રખડવામાં વધારે મજા આવે છે. આમ દર વરસે તે પાસ થાય છે પણ વાંચવા કરતાં બુદ્ધિથી જ પાસ થાય છે એમ ભાભી માનતાં. રાતને વખતે સૂતાં પહેલાં ગોપાલ ભાભીને પોતાના દિવસ આખાના પરાક્રમ કહી બતાવતો, તોતારામ માળ્ટરની ચોટલી કેમ કાપી, અથવા શેઠ કૂંદીમલ અને દાનમલના છોકરાની પેન કેમ જૂંટવી, અથવા સુખપાલની વાડીમાંથી કેમ, ક્યારે અને કેટલાં જમફળ તોડ્યાં; રાતને વખતે સખખૂ માળીના ખેતરમાંથી કેમ અને કેટલાં ગાજર ખોદી લાવી નદી કિનારે ઉડાવ્યાં; આંખા ઉપર ચઢી, કાચી કેરીઓ તોડી ગજવામાં ભરી, માળી આવતાં, નદીમાં કેવો ફૂંકો મારી, ડૂબકી લગાવી, દૂર નીકળી જઈ નાસી આવ્યો. શેઠજીના બગીચામાંથી પાકેલી ફળાંની લૂંમ કેવી રીતે તોડી લાવ્યો—વગેરે વગેરે પોતાનાં અનેક પરાક્રમે તે ભાભીને કહેતો. ભાભી આ બધાં પરાક્રમે સાંભળતી; પણ એક શર્તે કે ભાભી આ પરાક્રમેની વાત કાંઈતે પણ કહે નહિ. અને આજ દિન સુધી ભાભીએ ગોપાલના પરાક્રમે પોતાના હૃદયના એક કૂણા ભાગમાં સંધરી રાખ્યા હતા.

“ગોપાલ ! ” બાબીનેા અવાજ હતો. શ્યામ વર્ણ, નાક-કાનમાં મોટી ગોળ વાળીઓ, પગમાં વાળી, સુંદર ચહેરો.

“ભાઈ કામવાળી આવી નથી. બેલાવી લાવીશ.”

“હો. ચાલ્યો.”

“જા ભાઈ. જલદી આવજો જમવાનું તૈયાર થઈ ગયું છે.”

ગોપાલ ઠામ ધસવાવાળીને ઘેર ગયો; પણ ધરને તાળું હતું. આવ્યો ત્યારે રસોડા બહાર એક આસન ઉપર રાધેઆણુ બેઠા બેઠા ભોજન કરતા હતા.

“કેમ ? ” માતાજીએ પ્રશ્ન કર્યો.

“તાળું છે.”

“ક્યાં ગઈ ? ”

“એ છેજ હરામજીદી ” રસોડામાંથી મિશ્રાણીજી બોલ્યાં.

“હા ભાઈ. કંટાળી હું તો એનાથી. મહિનામાં દસ દિવસ તો આવવાની જ નહિ. રાધે ! તું તારે કોઈ સારી બાઈ ગોતી દે આમ નહિ ચાલે.”

“ભલે ! ગોપાલ ! ગોતી આવજો ભાઈ.”

“લે. તને કહ્યું એટલે તેં નાખ્યું ગોપાલ ઉપર. તારે તો જાણે કંઈ કરવું જ નહિ.”

“કરવું જ નહિ કેમ ? આજ જમીને દફતરે કાણુ જશે ? દફતરે જઈ દફતરનું કામ કાણુ કરશે ? પીળા રજિસ્ટરમાં, કેમ ગોપાલ-કેટલું અધરું...”

“ ઠીક ભાઈ ઠીક. તું તારે જમી લેને. અને પછી જ દફતરે. ગજબનું કામ છે તારે ” માતા એ કહ્યું.

અને સાંભળી પોતાના ધુવડ જેવા ડોળા આમ તેમ ફેરવી, ગોપાલ સામું જોઈ, સહેજ હસી, દાળમાં ઘી નાખવા કહ્યું. ઘી નાંખતાં જ બોલ્યા. “ વાહ વાહ. શાઆશ મિશ્રાણીજી શાઆશ. દાળ એવી તો બની છે કે બસ. ”

જમીને જ્યારે રાધેબાબુ કાટ પહેરી, માથા ઉપર સાફે બાંધી, હાથમાં નેતરની સોટી લઈ, મુખમાં પાન નાખી, હુકાના બે ચાર દમ લઈ દફતર માટે રવાના થયા ત્યારે ભાભીએ ગોપાલને કહ્યું :

“ બેસ ભાઈ. મોડું થશે તને. ”

ગોપાલ જમવા બેસી ગયો. માતા બીજા કામ માટે ચાલતાં થયાં. મિશ્રાણીએ થાળી પરસી. ભાભીએ ગોપાલ પાસે તે આણી અને કહ્યું :

“ ખાઓ ભાઈ ”

ગોપાલ ખાવા લાગ્યો.

“ રાત આખી કાલે ક્યાં હતા, કહો જોડે ? ”

“ ચારે બાજુ જોઈ, ગોપાલે મંદ સ્વરે કહ્યું : અહીં જ હતોને ? ”

“ મને છેતરશો ? ”

“ ભાભી રાત્રે કહીશ. ”

“ભલે.”

આજ સમયે દરવાજામાં કોઈ ગણગણતું હતું.

“કાણુ છે?” ભાભીએ પૂછ્યું.

ગોપાલ પાણી પી, ખાદીના ચોરસ કટકામાં બાંધેલી પોતાની ચોપડીઓ લઈ જ્યારે ઘર બહાર નીકળવા લાગ્યો ત્યારે તેણે જોયું—ગૂંગી! મૂંગી ઊભી છે અને પેટ બતાડી પ્રાર્થના કરે છે, ભૂખ લાગી છે, કંઈ આપોતે બાઈ!

એક ક્ષણ તેને રાતની બધી વાતો યાદ આવી ગઈ. કાળી અંધારી રાત્રિ, નૌકા, રૂદન, આજ છોકરીને લઈને શેઠજી..... ઘોળોવાન. ગાલ ઉપર કાળો તલ. ભૂરી ભૂરી આંખો. વિખરાયેલા વાળ, ફાટેલાં વસ્ત્રો. ખરેખર તે સુંદર લાગતી હતી. તેની ભૂરી ભૂરી આંખોના ઉંડાણમાં કેવી વ્યથા ભરી હતી! ...પણ વિચાર કરવાનો તેને વખત ન હતો. તે ગલીમાં થઈ શાળા તરફ ચાલતો થયો.

ગૂંગી પણ એક ક્ષણ સ્તબ્ધની જેમ ઊભી રહી. પણ તુરંતજ એક સહજ હાસ્ય તેના ચોખ્ખ ઉપર ફરક્યું; પણ તેના તરફ જોયા વગર જ ગોપાલ ચાલતો થયો.

ભાભીએ પૂછ્યું.

“શું છે?”

“ભૂખ લાગી છે” ગૂંગીએ પોતાની ભાષામાં સમજાવ્યું.

“કંઈ ખાધું નથી?”

“ના”

“આજ ગામની છે?”

“ના”

“ખીજ ગામથી આવી છે?”

“હા”

ભાભી અંદર ગયાં, માતાજી પાસે જઈ બેસ્યાં.

“કાઈ ગરીબ ગૂંગી જોકરી બિલ્લા માગે છે.

“આપ કંઈ”

“ખાવાનું આપું”

“આપને. પૂછે છે શું દીકરા. એમાં પૂછવાનું શું હોય. ઘરમાં છે ત્યાં સુધી તો આપીએ. પછીની વાત...” ભાભી રસોડામાં ગયાં. તણુ જડા રોટલા ઉપર થોડું શાક મૂક્યું; અને ગૂંગીને આપી કહ્યું:

“ખાઈ લે.”

ગૂંગી ત્યાં જ બેસી ગઈ અને ખાવા લાગી.

ભાભી ઊભાં ઊભાં આ દૃશ્ય જોતાં રહ્યાં.

“કેટલી ભૂખ લાગી છે બિચારીને? સૂકાયેલા હાથો વડે રોટલો તોડે છે, શાકમાં આમતેમ અડાડી મોઢામાં મૂકે છે. હજી પૂરું ચાવ્યું પણ નથી ને ત્રાસને પેટ નીચે ઉતારે છે, પાછો રોટલાનો કટકો મુખમાં મૂકાય છે. આ ખાવામાં પણ જાણે તેને બીક લાગે છે રખેને કાઈ હાથમાં આવેલો આ રોટલો જૂંટીને ભાગી તો નહિ જાય?”

ન્યારે ત્રણે રોટલા પૂરા થયા ત્યારે તેણે બંચે ભેયું.
ભાભી અને તેનાં નેત્રો ચાર થયાં. બાળાની ભૂરી નિર્દોષ
આંખો ભેધ ભાભીનું દિલ બરાધ આવ્યું, પૂછ્યું,
“ હજી લઇશ. ”

“ હા ”

બીજા બે રોટલા ખાઇ, બોબા વડે પાણી પીધું ત્યારે
તેનો ચહેરો પ્રકુદિલિત હતો. પોતાનું માથું જમીન ઉપર
ટેકવી તેણે ભાભીને પ્રણામ કરી પોતાની કૃતજ્ઞતા દર્શાવી.

“ કામ કરીશ ? ” ભાભીએ પૂછ્યું.

“ આં...આં ? ” અર્થાત શું કામ કરવાનું ?

“ કામ ધસવાનાં ”

“ આં. આં ! ” અર્થાત હું કરીશ.

“ અહીં જ રહીશ ? ”

“ હા. રહીશ. ”

ભાભી સાસુ પાસે આવ્યાં. સાસુ બગવાન માટે કંઈ
વસ્ત્ર સીવતાં હતાં.

“ આ...જેને...માતાજી કામવાળા તો...”

“ હા. ”

“ તો આ છોકરીને રાખીએ તો ”

“ બહે વહુમા. તમને યોગ્ય લાગે એમ કરો ને...પૂછો
છો શું વળી. ”

અને જ્યારે ગૂંગીને કહેવામાં આવ્યું કે આજ ધરમાં રહી શકાશે; અને ધરના ઠામ છિટકવાને બદલે તેને બન્ને વખત પેટ પૂરતું ખાવાનું મળશે અને પહેરવાનાં કપડાં મળશે ત્યારે તેનું હૃદય આનંદથી ભરપૂર થઈ ગયું અને તેની આંખોમાંથી હર્ષનાં બે અશ્રુ સરવા લાગ્યાં.

શેઠ કૂંદીમલ ગામના પ્રખ્યાત મહાજન. દૂર દૂર દેશોમાં તેમનો વ્યાપાર ચાલતો. ગામ આખામાં તેમનું નામ. કાંઈ એક અક્ષર તેમની સામે બોલી શકે નહિ. ઊંઘવાનો ગજબનો શોખ. રાતના કહો તો બે વાગ્યા સુધી જાગે પણ સવારમાં તો નવ વાગ્યા પહેલાં ઊઠવું તે પાપ સમજતા. શેઠાણી વચ્ચે આ સંબંધે અનેક તકરારો થતી પણ છેવટે તેમને કુંભકર્ણ જેવા પતિ પાસે હાર માનવી પડી. હવે તો નવ વાગે ઊઠે કે દસ વાગે પત્ની કંઈ બોલતાં નહિ.

સવારમાં ઊઠતાં વેંત જ તેમનો માનીતો નોકર ચંદુમલ ચૌધરી હુકો ભરી ને હાજર રહેતો. હુકાના બે ચાર દમ

એચી, જે સામે ઊભુ હોય તેને બે ચાર ગાળો ચોપડી તેમની શુભદિનચર્યા શરૂ થતી.

દુર્વાસા ઋષિ જેવો તેમનો ક્રોધ. વાતવાતમાં ભૂકુટિ તણાતી જણાય, પગમાંથી જોડો નીકળી પડે અને ગાળોની વર્ષા શરૂ થઈ જાય; અને તેથી જ લોકો તેમનાથી દૂર રહેવાનો પ્રયાસ કરે. આસપાસના ખેડૂતો તેમના નામથી જ ધૂજતા. સાઠ વર્ષના, ઘોળા દાઢીવાળા શેઠ કૂંદીમલથી ગામનાં બચ્ચાં પણ ડરતાં. ગૂંગીને આ ગામમાં આવ્યા પછી સૌથી પ્રથમ ઉપહાર શેઠ શ્રી કૂંદીમલના જોડાનો જ મળેલો.

ખોંખારો ખાઈ, હુકો ગડગડાવી તેમણે સામે હાથ જોડી ઊભેલા માણસને પૂછ્યું.

“કમ બડેમિયાં ? શું ઊભા છો આમ ?”

“હજૂર...”

“શું હજૂર. હજૂર...”

“સરકાર બધું ઠીક છે.”

“બધું ઠીક છે ? પેલો નાથુ ચમાર ક્યાં મર્યો છે. કમ હાજર નથી.”

“સરકાર નાથુ ચમાર તો...”

“અને પેલો ગોપીચંદો.”

“હજૂર...”

સવાલોના જવાબ સાંભળ્યા વિના જ એક પછી એક પ્રશ્નોની પરંપરા સાંભળી બિચારા બડેમિયાં ગભરાઈ ગયા.

“ અન્નદાતા, પણ...”

“ ને...દસ મણુ ધઉ...”

“ અન્નદાતા એક વાત. ”

“ શું છે ? શું છે ? બકી મરની. ”

“ હજૂર વડલા નીચે નાવ નથી. ”

“ નાવ નથી ? ક્યાં ગઇ ? ” શેઠજી આંખો તાણી પૂછી ઊઠ્યા.

“ સરકાર રાતના તો વડલા નીચે બાંધી હતી. રાતના અગિયાર વાગ્યા સુધી તો ત્યાં જ હતી. ખેતરેથી રાતના અગિયાર વાગે ઘેર પાછો ફર્યો ત્યારે હજૂર, મારી નરી આંખે મેં જોઇ હતી. ”

“ તો મિયાં ગઇ ક્યાં ? ”

“ હજૂર, અન્નદાતા. ”

“ હજૂર, અન્નદાતા...બડે મિયાં તમે [બુધ્ધ] ઉલ્લુ છે. ”

“ જી હજૂર, જી હજૂર. ” માથું ધુણાવી બડેમિયાં બોલ્યા કારણ બીજું શું બોલવું તેમને સ્મર્યું નહિ.

એટલામાં બગીચાનો રખેવાળ આવી લાગ્યો જમીન ઉપર માથું ટેકવી, પોતાનો સાફ જમીન ઉપર જ રહેવા દઈ, વારંવાર આ ક્રિયાને કરી બોલ્યો.

“ અન્નદાતા ! ગજબની વાત થઇ ગઇ મા-બાપ. ”

“ છે શું ? સવારના પહોરમાં આ બેટાઓ...”

“અનદાતા ચોરી થઈ ગઈ.”

“ચોરી થઈ ગઈ...શું ? ચોરી થઈ ?” શેઠજી સફેદ દાઢી ઉપરની મૂંઝે આમળતા બોલી બેઠ્યા.

“હા અનદાતા. બગીચામાંથી કેળાં પાંચેયાની ચોરી થઈ ગઈ.”

“ઓહ ! કેળાં પાંચેયાં હરામખોર ક્યાં મરી ગયો હતો... બેટીના બાપ !”

“અનદાતા ! પૂછોમાં વાત.”

અને પછી એક ડઝન વખત પૃથ્વી ઉપર પોતાનું માથું ટેકવી. હાથોના ચાળા કરી ચોરીનું જે વર્ણન તેણે કર્યું તેનો સાર આમ હતો. રાતના. કાલે રાતના ત્રણ વાગે, મહાદેવના મંદિરમાં સૂતો હતો. એકાએક પગ સંચાર સાંભળતાં જાગી ગયો. સફેદ સફેદ કોઈ હતું. બીક લાગી ભૂત હશે. પણ હિંમત કરી પાછળ પડ્યો, લાડીનો ઘા કર્યો, પણ પેલો તો એ જાન્ય નાહો, એ જાન્ય નાહો.

“પણ કમળત ! એ હતું કોણ ?”

“કેમ કહેવાય અનદાતા ?”

“અલ્યા મૂખા, તે આંખે જોયું કે નહિ.”

“હા અનદાતા, આ નરી આંખે જોયું તે લાડી ફંકીને”

“તો પછી ઝાળખી ન શક્યો.”

“એ તો કેમ કહેવાય અનદાતા. આજથી તને નોકરીમાંથી પાણીયું મળે છે. મર ત્યાંથી.”

“ પણ અનદાતા ! મારાં બૈરા છોકરાંનું શું થાશે. ”
કરી તે રડવા લાગ્યો.

“ બહેમ્યાં ! ”

“ હજૂર ”

“ કોના ઉપર શક છે તમને ? ”

“ હજૂર ”

બહેમ્યાં વિચાર કરી, દાઢી ઉપર હાથ ફેરવી બુદ્ધિ પ્રદર્શનનો ડોળ કરતા બોલ્યા, “ અનદાતા ! ”

“ બસી મરની ”

“ રાતના અગિયાર વાગ્યા સુધી હોડી હતી. ”

“ પણ હોડીને અને ચોરીને શો સંબંધ. ”

“ અનદાતા છે, સંબંધ છે. રાતના જે માણસે ચોરી કરી છે તેણે જ હોડીની પણ ચોરી કરી છે. હોડીમાં બેસીને જ આ ચોરી થઈ હોવી જોઈએ. કેમ બુદ્ધન ? ”
માળી તરફ ફરી બહેમ્યાં બોલ્યા.

“ ખરી વાત અનદાતા. ”

“ શું ખરી વાત ? ” શેઠજીએ પૂછ્યું.

આ અણુધાર્યા પ્રશ્નથી બુદ્ધન મૂંઝાયો, કારણ તે આ પ્રશ્ન માટે તૈયાર ન હતો. એકાએક બોલી બિઠ્યો.

“ બહેમ્યાં ઠીક કે’ છે અનદાતા. ”

“તો આ હોડીમાં બેસીને જ ચોરી થઈ છે એમ કે ?

“બિલાશક, ઊસમેં કયા શકહે” બડેમિયાં ઉત્સાહમાં આવી. પોતાની બુદ્ધિથી અત્યંત પ્રસન્ન થઈ, માતૃભાષામાં જ બોલવા લાગ્યા.

“બિલા.....શક...” ચાળા પાડી ફૂંદીમલજીએ હુકાના બેચાર દમ બેંચી પૂછ્યું. “તો આ ચોરી કરી કાણે ?”

“એજ હું વિચારું છું હજૂર.”

“બડેમ્યાં ! આ માણસ પકડાવો જ જોઈએ;”

“નહિ તો.”

“નહિ તો મારા નામને બદો લાગે હજૂર. પકડી ન પાડું તો બડેમ્યાં નહિ. હજૂર હું તો ધારું છું...”

“શું ધારો છો ?”

ત્યાં તો શેઠાણીજીનો તીવ્ર કંઠ સ્વર બધાના કાને અથડાયો.

“કંઈ ખાવું પીવું છે કે...?”

“કમલાની મા...હમણાં બોલાવશે નહિ હાં બડેમ્યાં...”

“મરો સૌ” મંદ શબ્દો બહારના માણસોના કાને અથડાયા.

“હજૂર-પેલો જોપાલ ગામ આંખામાં બણીતો છે. ગયે વર્ષે, ઉનાળામાં, આપણા આંખાવાડિયામાં ઘૂસી ગયો.

‘તો. જ્યારે માળી પહોંચ્યો ત્યારે ઝાડ ઉપરથી નદીમાં કૂદી પડ્યો હતો અને...”

“કમળત! એ ગોપાલનું જ કામ! વાહ બહેન! વાહ!”

“હજૂર મારી તો એ જ માન્યતા છે. કેમ અલ્યા બુદ્ધન ગોપાલ હતો કે નહિ.”

“હશે સરકાર.”

“શું હશે સરકાર? રાત્રે બગીચામાં ચોરી ગોપાલે જ કરી હતી કે નહિ?”

“શું? જી સરકાર.”

“બરોબર છે. જી સરકાર.”

“બુધ્ધ [મૂર્ખો]”

“જી સરકાર.”

“અલ્યા ગભરાય છે શ્રી માટે! બુદ્ધન બીયા”

બહેન બોલ્યા, “રાતના જે ચોર તેં જોયો તે ગોપાલ જેવો હતો કે નહિ.”

“હતોને સરકાર.”

“ગોપાલ જેવો હતો ને?”

“હાવે સરકાર.”

“તો એ ગોપાલ જ હતો ને?”

“હશે સરકાર. હા સરકાર. એ જ સરકાર.”

“ હ્યો પત્યું હજૂર. વોત થઇ પાડી. બોલાવી મંગાવો. એ હરામખોરને. નહિ તો પછી કરો પોલીસમાં ફરિયાદ. એમ કંઈ ચાલવાનું છે ? મફતની ચીજો ખાવાની છે. સાલા હરામખોર ચોર.” ઇત્યાદિ વિશેષણોથી ગોપાલને અલંકૃત કરી બહેમમાં પોતાની મૂંઠો આમળવા લાગ્યા.

સામેથી નાથુ ચમારને આવતો જોઈ બહેમમાં બોલ્યા.
“ ક્યાં મરી ગયો 'તો રે ”

અને જ્યારે તેણે જમીન ઉપર માથું ટેકવી પ્રણામ કર્યા ત્યારે બહેમમાં બોલ્યા.

“ અહ્યા નાથિયા ! ગયે સાલ તારે પણ ગોપાલ સાથે બોલાચાલી...”

“ હોવે અન્નદાતા-એવી તો બોલાચાલી થઇ કે...”

“ તો પછી કાલે રાત્રે શેઠજીના બગીચામાં ચોરી તેના સિવાય કાણુ કરે-કેમ ? ”

“ હોવે અન્નદાતા, તેના સિવાય ચોરી કરે કાણુ ? બરોબર છે-બરોબર છે ” ફાટેલી પાઘડીના છેડા માથા ઉપર વીંટતો તે બોલ્યો.

શેઠજીનો માણસ જ્યારે રાધેબાબુને ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે ગોપાલ નિશાળે ચાલ્યો ગયો હતો. માણસ નિશાળે પહોંચ્યો ત્યારે પ્રાર્થના ચાલતી હતી. છઠ્ઠા અને સાતમા ધોરણના-છેલ્લા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ પ્રાર્થના કરાવતા. ગોપાલ હમેશાં પ્રાર્થના પછી એક ગાયન ગાતો.

પ્રાર્થના પછી જ્યારે હેડમાસ્તર સાહેબને કહેવામાં આવ્યું કે શેઠ કૂંદીમલજી ગોપાલને બોલાવે છે ત્યારે ગોપાલને તુરતજ રજા આપવામાં આવી. ગોપાલ મગજમાં બધું સમજી ગયો હતો; પણ શાળામાં ભણવા કરતાં આમ રખડવું તેને વધુ ગમતું હતું અને તેથી તે શેઠજીને ઘેર આવી લાગ્યો.

શેઠજીની મૂર્તિ જોઈ ગોપાલને થયું આજે શેઠજીનો પારો ચઢેલો છે. આવતાં જ શેઠજીએ તેનું સ્વાગત ગાળોની પુષ્પાંજલિઓથી કર્યું ગોપાલને થયું.....પણ તેણે અત્યંત શાંતચિત્તે બધું સાંભળી લીધું.

“ તારા બાપનો અગીચો છે ? ”

ગોપાલ નિરુત્તર.

“ તો મરવા ગયો 'તો ત્યાં ? ”

ગોપાલ ચૂપ.

“ સાલા, હરામખોર, કમગત.....હોડીમાં બેસી...”

તોએ તે ચૂપ હતો.

આ મૌન જોઈ શેઠજીનો ક્રોધ ભભૂકી ઊઠ્યો.

“ હોડીમાં બેસી ચોરી કરવા ગયો હતો કે નહિ ? ”

તોએ તે ચૂપ હતો.

“ અરે બેટીના બાપ ! બોલને. કાલે રાત્રે, હોડી
ઠોડી.....”

“ હું કંઈ નથી જાણતો. ”

“જોડું, જોડું. ગર્ભ સાલ પણુ-સાળા કાળમુખા હરામખોર.....” અને ત્યાર પછી તો શેઠજીએ પોતાના પગના જોડા કાઢ્યા. એક ક્ષણ ગોપાલ આ જોઈ રહ્યો. બીજી જ ક્ષણે, જોડાનો તેના ઉપર ધા ચાપ તે પહેલાં તે કૂંઘો અને જે ખાટલા ઉપર શેઠજી બેઠા હતા તેને લાત મારી ઊંઘો વાળી ત્યાંથી મૂકી વાળી ભાગ્યો.

પૃથ્વી માતાને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરી, ત્રણ આંગોળીઆં ખાધ, ખોંખારો ખાઈ જ્યારે શેઠજી બેઠા થયા ત્યારે નાથુ ચમાર ફાટેલા સાકામાં મુખ છુપાવી હસતો હતો અને બુદ્ધન ડોળા ફાડી શેઠજીની આ પરિસ્થિતિ કેવી રીતે થઈ શકી તેનો વિચાર કરતો હતો; અને ચૌધરી મહાશય-“ હાં, હાં, ઘણી ખમ્મા...” કરતા શેઠજીને પૃથ્વી માતાની ગોદમાંથી ઉંચકી તેમને ખાટલામાં પુનઃ બેસાડવા પ્રયત્ન કરતા હતા.

બડેમ્યાં તો ક્યારના આ દૃશ્ય જોઈ ચક્રિત થઈ, જ્ઞાન ભૂલી ગોપાલ દોડ્યો તેની વિરુદ્ધ દિશામાં તેને પકડવા દોડ્યા હતા અને પછી પોતાની ભૂલ પકડાતાં ‘ પકડો, પકડો સાલા ચોર, બદમાશ ’ની ખૂમો મારી ગોપાલને પકડવા દોડ્યા હતા. થોડી વારમાં જ પાછા ફરી બોલ્યા.

“ માલિક, એવો તો જોડો માર્યો કે લોહીલુહાણ થઈ ગયો બદમાસ. ”

પણ શેઠજીને આનો જવાબ દેવાની કુરસદ ન હતી.

“ હજૂર, દોડતો દોડતો તેની પાછળ ગયો. ગલીમાંથી

બજારમાં દોડતો દોડતો, પડિત ગળનનની ગલીમાંથી થઈ,
પીપળા ઉપર ચઢી ગયો. જેવો પીપળા ઉપર હું ચઢવા
જાઉં છું ત્યાં તો તેણે ત્યાં જ નદીમાં કૂદકો માર્યો.....
હં. હં. ”

“ જાઓ થાણેદારને બોલાવીને લાગ્યો. શું બિલા છે?”
શેઠજી એ હુકમ કર્યો, “ સાલાને જેલમાં ન મોકલાડિં તો
મારું નામ નહિ. ”

“ જરૂર જરૂર. આ ચાલ્યો ” તેમ કહી બડેમિયાં
ગામના પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટરને બોલાવવા ચાલતા થયા.

બીજો માણસ ગામના દાકતર બાબુને બોલાવવા ગયો.

થોડીજવારમાં થાણેદાર અને દાકતર બાબુ આવ્યા
અને પુરશીઓ ઉપર બિરાજી પૂછવા લાગ્યા, “ વાત છે
શી ? શેઠ સાહેબ આજે કવખતે યાદ કર્યા કેમ ? ”

શેઠ સાહેબે ધૂજતાં ધૂજતાં-ક્રોધાવેગમાં બધી હકીકત
કહી સંભળાવી અને કહ્યું “ સાલાને ફાંસીએ ચઢાવો અથવા
જન્મટીપ અપાવો. ગામમાં એનું કામ નહિ. ”

“ બદમાસ છે ક્યાં ? ” થાણેદારે પૂછ્યું.

“ હજૂર નદીમાં. ”

“ નદીમાં ? ”

“ હજૂર. મારી આંખે જોયું. પીપળાના ઝાડ
ઉપરથી જ નીચે બૂસકો. ”

“હું” થાણેદાર મહાશય બોલ્યા., “તો તમે એમ માનો છો શેઠજી કે હોડીમાં બેસીને જ ચોરી થઈ છે. પણ હોડી એણે જ છોડી અને તેણે જ ચોરી કરી તેનાં પ્રમાણ.”

“પ્રમાણ ? પ્રમાણ શું ? હું કહું છું તે.”

“જી. પણ પ્રમાણ વગર...”

“અલ્યા બુદ્ધન !” શેઠજી બોલ્યા.

“જી સરકાર.”

“ચોરી ગોપાલે જ કરી છે ને ?”

“હોવે સરકાર. કરી હશે સરકાર ?”

“કરી છે ને ? તે તારી આંખે જોયું ને ?”

“હાસ્તો સરકાર. આ બન્ને આંખે જોયું ને સરકાર. પોપેયાં તોડતો જોયો સરકાર.”

“હ્યો થાણેદારજી, વળી તે ચોર ન હોત તો આપ મને ” અને ત્યારપછી, અસહ્ય પીડા થતી હોય તેમ પોતાનો ડાબો હાથ બતાડીને બોલ્યા, “જુઓને હાથ દૂરી ગયો છે. સાલ્લા બદમાસે.”

“દાકતર બાબુ ! જુઓ તો હાથ.”

“જરૂર જરૂર” અને દાકતર બાબુએ કાન ઉપર સ્ટેથીસ્કોપ ચઢાવી. ગજવામાંથી થરમામીટર કાઢી રોગીને જોતા હોય તેમ, શેઠજીની છાતી તપાસવાની માગણી કરી ત્યારે શેઠજી બોલ્યા, “પણ દાકતર સાબ ! મારો તો હાથ.”

“આપના હાથને તો કંઈ નુકશાન થયું હોય એમ લાગતું નથી. નુકશાન થયું હોય તો કદાચ તમારા હૃદયને...તે જ જોઈ...”

“અલ્યા ચૈધરી ! આ મારા નોકરો પણ—હરામખોરો ગધેડીના પેટના—અરે જુઓ છે શું પાન સોપારી લાવને...” પછી મૂછો ઉપર તાલ દર્ષ, દાક્તર બાબુ ! ચાણેદાર બાબુ ! પૈસા કેટલા ખરચ થાય તેની મને પડી નથી પણ આજુ ફેરા તો આ ગોપાલિયાને મળ ચખાણા સિવાય...”

“ભલે ભલે. એમાં ચિંતા શી. જ્યાં અમે ને દાક્તર બાબુ ને આપણા માજીષ્ટર સાથે હોય પછી પૂછવાનું શું ? ચાણેદારે એક આંખ મીચીને કહ્યું.

જ્યારે આ સમાચાર પવનવેગે પંડિત ગજનનને કાને પડ્યા ત્યારે તેઓ ધરના અંદરના ઓટલા ઉપર બેઠા બેઠા મોઢામાં તમાકુનો દોથો નાખી, તમાકુ પીવાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત હતા. સમાચાર સાંભળી તેઓ બેઆકળા થઈ ગયા. ગત રાત્રિની બધી ઘટના તેમની આંખો સામે આવી ગઈ. રાતના ચાર વાગ્યા પછી, શૌચ છતાં દિ ધિયાથી નિવૃત્ત થઈ જ્યારે તેઓ સ્નાન કરવા નદીમાં પડ્યા હતા, ત્યારે ત્યાં શેઠજીની હોડી આવી લાગી હતી અને તેમાં હતો દુષ્ટ ગોપાલ અને પેલી કમળત...ડાકણ...ગૂંગી. ગોપાલ તુરતજ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો હતો પણ પેલી ગૂંગી ? દૂંટીયું વાળી, બીકથી ઠરી ગયેલી તેમાંજ બેઠી રહી હતી. ત્યારપછી ? તેઓ હોડીમાં ફૂદી પડ્યા હતા અને છોકરીને ધમકાવી—પોતાની પાસે ખેંચી...અને અને...આ બધી વાત આજે

આખા ગામમાં પ્રસરી જશે. હોડીને બાંધ્યા વગર જ તે ઉતાવળે ઉતાવળે, હાંફતા હાંફતા ઘર તરફ પલાયન કરી ગયા હતા. હોડી બાંધી હોત તો આ વાતની કાંઈને પણ ખબર પડી ન હોત. સાંભળ્યું છે કે હોડી વડલા નીચે નથી. બાંધેલી ન હતી એટલે રાતનાજ પવનના વેગે તે ક્યાંય આગળ ચાલી નીકળી હશે. અથવા ગામના નાનાં બાળકો નદીમાં સ્નાન કરતાં કરતાં હોડી ઉપર બેસી આગળ નીકળી ગયાં હશે. ગોપાલેજ હોડી છોડી હતી અને તેણેજ શેઠજીના બગીચામાંથી ફળો ચોર્યાં હતાં એ વાત સ્પષ્ટ હતીજ, પણ ગોપાલ ત્યાર પછીની વાત જો કહી દેશે તો ગામમાં પોતાનું મોઢું પણ બતાડી શકાશે નહિ. આ ગામમાં કેટલા તેના જન્મમાનો હતા. તેની પ્રતિષ્ઠા, તેના ધર્મકર્મ-બધા ઉપર આ છોકરો પાણી ફેરવશે. તેઓ ગિઠ્યા, શરીર ઉપર ઝડો ખાદીનો ચાદરો લપેટયો, હાથમાં લીધી લાઠી અને દેડકાની જેમ ચાલતા શેઠ કૂંદીમલની દુકાન તરફ ગતિમાન થયા.

આ બાળુ જ્યારે ભાભીના કાને આ વાત પહોંચી ત્યારે તેઓ અત્યંત ચિંતાતુર થઈ ગયાં. નદીમાં કૂદી ગોપાલ અદૃશ્ય થઈ ગયો છે. સાંભળી તેમની આંખોમાંથી અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં. મિત્રાણીને મોકલી તેમણે આ વાત પતિને કહેવરાવી અને કહેવરાવ્યું કે જઈને કંઈ કરો.

જ્યારે પંડિત ગજનન શેઠજીને ઘેર પહોંચ્યા ત્યારે દાકતર બાળુ શેઠજીના હાથને પાટો બાંધતા હતા અને ચાણેદાર સાહેબ શેઠજીની જુબાની લેતા હતા.

શેઠજીને જોતાં વેંતજ કાઠ સ્વજન મરી ગયું હોય એવી પોક મૂકી પંડિત ગજનન રડવા મંડ્યા; મરી ગયો મારા બાપ ! મારો છોકરો નદીમાં ડૂબીને મરી ગયો. ઓય મા ! તમને વેર હતું તો મારા ઘરડા માણુહથી લેવું 'તું-મારા બિચારા ગોપાલિયાને શા માટે મારી નાખ્યો રે... એ...એ..."

“ છે શું ? ” બધા ચકિત થઈ જોવા લાગ્યા.

“ એ જૂઠું કલંક શા માટે લગાડો છે રે મારા બાપ...તમારે વેર હતું તો મારા ઉપર લેવું તું...ઓય વોય રે..."

“ અરે ? પણ છે શું ? ”

“ હોય શું ? ખોટે ખોટું આળ લગાડ્યું કે ચોરી કરી. મારો ગોપાલિયો તો ગરીબ ગાય જેવો છે રે...ચોરી કરી કાઢ્યો અને નામ લગાડ્યું એનું...અને એતો ડૂબીને મરી ગયો...હવે મને પણ મારી નાખો. બામણના છોકરાને તો માર્યો હવે આ બામણને પણ મારી નાખો.....ઓ..." અને પછી આસું લૂછતા લૂછતા, જમીન ઉપર જ ખેસી જઈ પંડિત ગજનન રડવા લાગ્યા.

“ એ પંડિત ! ” થાણેદાર બોલ્યા, “ આ તમારી ચાલાકી અહીં ચાલી શકશે નહિ. કાઠ બીજાને મૂર્ખા બનાવજો. શું સમજ્યા ? છોકરાને તરતાં આવડે છે. ડૂબી ગયો..."

“ હા...મારા...બાપ.....તમે, સાચાને હું બામણુ ખોટા.”

“ ચૂપમરની-ચૂપમરની.” ચૌધરી બોલ્યા.

આજ વખતે રાધેમોહન બાબુ પણ દક્તરમાંથી રજા લઈ અહીં આવી પહોંચ્યા. હસતાં હસતાં, ધુવડ જેવા ડોળા અકળ વકળ ફેરવી બોલ્યા.

“ હાં...હાં...શેઠની-છે વાત શી ?”

“ વાત શી ? છે વાત શી ?- જવાબ દેજો કાર્ટમાં હા. હરામખોર કમળત મને મારીને નાસી ગયો.”

“ હોય નહિ. માનું નહિ ” રાધેબાબુ ચશ્મા ચઢાવી બોલ્યા.

“ હા. હા. હોય નહિ. માનું નહિ. એવા એવાને ઘરમાં ધાલો છો શા માટે ? મોટા દયાવાન જોયા ન હોય તો.”

“ એય ! શેઠજી. જરા મોઢું સંભાળીને ” રાધે બાબુ જરા ખીન્નધને બોલ્યા.

“ એટલે ? એટલે ? મને દયાવવા માગે છે કેમ ? ચોરીની ચોરી...” એકદમ હાથ ઊઠાવી દુઃખતા હાથથી જ પાસે પડેલો જોડો... “ ત્યાં તો “ હાં. હાં.” કરતા ચૌધરી દોડ્યા, દાક્તર બાબુ દોડ્યા અને બોલ્યા, “ શેઠજી-તૂરેલા હાથથી જ...” અને એ યાદ આવતાં શેઠજી

“ઓય વોય-વોય” કરી ખાટલામાં જ ઢળી પડ્યા... અને બોલ્યા, “જેયું રાધે બાબુ! હાથ તોડીને લાગી ગયો તમારો ગોપાલ.”

“આવો જ હાથ તોડી શકે છે તે...હે-હે.” જરા હસીને રાધેબાબુ બોલ્યા.

“પાછું અપમાન-મારું પાછું અપમાન” ખાટલામાં ફરીથી બેઠા થઈને શેઠજી બોલવા લાગ્યા.

“અરે, અરે...શેઠજી” ચૌધરીએ તેમને પકડીને ફરીથી ખાટલામાં સૂવાડ્યા.

“ઈન્ન ગંભીર છે” દાકતરે રાધેબાબુ તરફ ફરીને કહ્યું.

“પણ દાકતર બાબુ! આપ લોકો એક ગરીબ આમણના છોકરાને...”

“હું પણ એજ કહું છું કે ગરીબ આમણના છોકરાની હત્યા.” પંડિતજી લાગ જોઈ, ઊછળીને બોલવા લાગ્યા.

“ચૂપ રહો” થાણેદારજીએ હુકમ કર્યો, અને ત્યાર પછી પોતાનું કામ પતાવી કહ્યું, “શેઠજી, બે સિપાહીઓ, પેલા બદમાશને ગોતવા મોકલું છું. આપ નિશ્ચિંત રહો; અને પંડિતજી...”

“પંડિતજીનું કહેવું માનો, નહિ તો આ આમણ તમારે બારણે જ આ દેહ પટકશે” અને તેમ કહી પંડિત-

જીએ પોતાની લાડી એક તરફ નાખી દીધી અને શેઠજીના ઘર સામે ધૂળમાં બેસી જઈ, પદ્માસન વાળી અનશન વ્રતની ઘોષણા કરી દીધી.

ગામ આખામાં વાત ફેલાઈ ગઈ કે પંડિત ગજનને શેઠજીના બારણે ઉપવાસ શરૂ કરી દીધા છે. બપોરના બાર વાગી ગયા છે, માથા ઉપર તડકો પડે છે છતાં બામણુ તો લાંઘીને મરવા બેઠો છે. રાધેબાબુ પાછા દફતરે ચાલ્યા ગયા, જતાં જતાં પોતાના ડોળા ફાડી કહેતા ગયા કે આવો અનાચાર ભગવાન પણ નહિ સાંખે.

ભાભીએ કંઈ ખાધું નહિ અને પોતાના ઓરડામાં જઈ બેઠી ગયાં.

નદીમાં ફૂદકો મારી ગોપાલે એક ડૂબકી લગાવી અને તરતો તરતો વડલાના ઝાડ નીચે આવી લાગ્યો. ત્યાં હોડી ન હતી; તેને પોતાની ભૂલ યાદ આવી. રાત્રે ગજનન પંડિતનાં કડવા વેણુ સાંભળી હોડીને ત્યાં જ છોડી તે ઘર તરફ ચાલતો થયો હતો. હોડી બાંધવાનો વિચાર પણ તેને આવ્યો ન હતો. સ્મશાન, વાંસનાં વન, આમલીનાં ઝાડો, શેઠજીનો બગીચો વટાવી તે આગળને આગળ તરતો રહ્યો. ક્યાં જાય છે તેનું તેને ભાન નથી. આવો દહાવો ફરીથી મળવાનો નથી.

આજે તો શાળાથી દૂર, ગામથી દૂર. નિર્જન પ્રકૃતિના ધામમાં તે જાય છે. આજ જાણે તેનું યુગ યુગનું જીવન છે. આમાં જ તેને આનંદ અને મજા પડે છે. હવે

તો મોટાં મોટાં વૃક્ષો નદીના બન્ને તટ ઉપર દેખા દે છે. તેમની ઘેરી છાયા નદીના જળમાં પડે છે અને તેને સ્થામ બનાવે છે. બપોરના એકથી બે વાગ્યા હશે. નદીનાં જળ ખળ ખળ કરતાં વહે છે. ક્યાંક તે પથરાઓ ઉપર થઇ કૂદે છે તો ક્યાંક ધીર ગંભીર થઈ પ્રશાંત દેખાય છે. ક્યાંક સૂર્યના તાપથી તે ચળક ચળક થાય છે તો ક્યાંક પાણી ઉપર લચી પડતી ડાળીઓને ચુંબન કરે છે.

ત્રણ માઇલ દૂર બાલાજીની ટેકરીને પ્રદક્ષિણા કરતી નદી વળાંક લે છે. ટેકરી ઉપર જંબુનાં, આમલીનાં, અને વડલાનાં સઘન વૃક્ષો છે. આસપાસ મોટું વન છે. અને ટેકરી ઉપર ગણપતિની મૂર્તિ છે. ટેકરી પાસે આવી ગોપાલ પાણીમાંથી બહાર આવ્યો; અને સડસડાટ ટેકરી ઉપર ચઢી ગયો. ચારે કાર ઝાડીઓ ઉગેલી હતી અને મોટાં વૃક્ષોની સઘન છાયા પથરાએલી હતી. કેટલાક વૃક્ષો ઉપરથી નીચે જૂકી પડતી લતાઓનાં દોરડાં કાંઈ સાધુની જટા જેવાં દેખાતાં હતા. ઉપર પહોંચી એક જંબુના ઝાડ નીચે જેસી તેણે પોતાનાં કપડાં કાઢી નાખ્યાં અને જંબુના ઝાડ ઉપર ચઢી એક ડાળી ઉપર જેસી બની ગયેલી બીનાઓ ઉપર દષ્ટિપાત કરવા લાગ્યો.

છેલ્લા ચોવીસ કલાક કેવા વિચિત્ર ગુજર્યાં ? કાલે એક વાગે ઊંઘ ઉડી ગઈ. એક અંતરની અલિલાષાએ તેને ઘર બહાર ધકેલી દીધો અંધારી રાત્રિ હતી. પ્રકૃતિ નીરવ અને સ્તબ્ધ હતી. વડલા નીચે આવી તે હોડીમાં બેઠો હતો. રમશાન પાસે જ કાઈનું રૂઢન સંભળાયું હતું.

ત્યારપછી તે બાળાને હોડીમાં બેસાડી તે શેઠજીના બગીચા સુધી આવી લાગ્યો હતો.

પાછા ફરતાં વડલા નીચે આવતાં પંડિત ગજનન સાથે ભેટો થયો...અને તે હોડી તથા હોડીમાં બેઠેલી પેલી છોકરીને મૂકી ઘર તરફ ચાલી નીકળ્યો હતો.

સવારે શાળા જતાં પહેલાં ઘરના બારણા પાસે તેજ છોકરી સાથે ફરીથી ભેટો થયેલો. તે વખતનો ચહેરો તેને યાદ આવવા લાગ્યો. એકાએક ભાભીની યાદ આવવા લાગી. આમ તો ઘણીવાર તે શાળા છોડી ભાગી આવ્યો હતો. ગરમીના દિવસોમાં શાળામાંથી ભાગી આમ્રકુંભેમાં ભટક્યો છે, શેઠજીના બગીચામાંથી ફળો ચોરી ખાધાં છે, પણ આજે—આ નાસવામાં કંઈક પણ વિશેષતા છે. આજે ભાભી જમ્યાં નહિ હોય; અને ભાભીનો ચહેરો તેની આંખો સામે તરવરવા લાગ્યો.

કપડાં સૂકાઈ ગયાં હતાં, તે પહેરી આસપાસ ભેવા લાગ્યો. ઝાડ ઉપર ખિસકોલી આમથી તેમ દોડતી હતી. પક્ષીઓનાં બચ્ચાં કલરવ કરતાં હતાં નીચે ગણપતિની મૂર્તિ ઉપર સિંદૂર અને તેલ ચોપડેલાં હતાં. વૃક્ષોના પાંદડાં તથા પુષ્પોની અભિવૃદ્ધિથી દેવ લગભગ ઢંકાઈ ગયા હતા અને સૃષ્ટિ ને પોતાનું મુખ ખતાવવાની તેમની ઇચ્છા નથી એમ કહેતું એમનું એક નેત્ર હસતું હોય એમ ગોપાલને લાગ્યું. ચારેકાર સઘન વૃક્ષરાજી હતી, વૃક્ષો ઉપરથી નીચે લટકતાં લતાઓનાં અસંખ્ય દોરડાં એક બીજામાં વીટળાયેલાં દેખાતાં.

હતાં. એકાએક ગોપાલને રાધિકાજીને મંદિરે વંચાતી રામા-
યણની યાદ આવી. હનુમાનજીની યાદ આવી. આવાજ
વનમાં હનુમાન રહેતા હશે અને વનનાં ફળમૂળને ખાધને
હોરથી ફરતા હશે. અશોક વાટિકામાં સીતાજીને...તેને ઊંઘ
આવવા લાગી. ઝાડ ઉપરજ ડાળીઓની ઓથે તે ઊઘી
ગયો. ક્યાં સુધી તે ઊંઘ્યો તેની પણ તેને ખબર પડી
નહિ. પણ જ્યારે તેની આંખ ઉઘડી ત્યારે ચારેકાર અંધારુ
થવા લાગ્યું હતું. તેને થયું સૂર્ય દૂખવાની તૈયારીમાં છે. ઘેર
ભાભી તેની યાદ કરે છે. એકાએક તેને ઘરની યાદ આવવા
લાગી. ભાભીની યાદ આવતાંજ તે ઝાડ ઉપરથી નીચે કૂદ્યો;
અને દોડતો દોડતો ઝાડીઓમાંથી રસ્તો કરતો ટેકરી નીચે
આવી લાગ્યો.

સૂર્ય આથમી ગયો હતો. સંધ્યાના ઘેરા રંગો આકા-
શમાં દેખાતા હતા. ઠંડી પડવા લાગી હતી. તે વેગથી
આગળ ચાલવા લાગ્યો. વૃક્ષોની વનરાજી વટાવી તે ધૂળથી
ઢંકાયેલી કાચી સડક ઉપર આવી લાગ્યો. રસ્તાની બન્ને
બાજુ હવે લીલાંછમ ખેતરો દેખા દે છે. કાંઈ કાંઈ ખેતરોમાં
અફીણનાં પુષ્પોનાં વનનાં વન ખીલેલાં છે. સફેદ લાલ અને
ગુલાબી.... પવનના વેગે પુષ્પોનું વન આમથી તેમ નાચે
છે...સન-સન-સન કરતો પવન વાય છે. પ્રકૃતિનું આ
કેવું મનોહર સ્વરૂપ છે ? અને કાલ રાત્રિનું ? બચંકર અંધારી
રાત્રિ ઘેરાં નદીનાં પાણી આકાશમાં ઝખૂકતા તારક વૃન્દોનાં
ક્ષીણ પ્રકાશ...તમરાંતો તમ-તમ-તમ કરતો અવાજ...
સમ-સમ-સમ કરતી વહેતી કાજળ જેવી કાળી રાત્રિ!!!

ગાયનાં ધણુનાં ધણુ-ધંટારવ કરતાં પાછાં ફરે છે

અને ગોધૂલિની આકાશ આચ્છાદિત છે. પેલી બાજુ ઘેટાંનું ટોળું આવે છે અને ભરવાડનો અવાજ “આ...આ. ટર્ટ-ર...મર...રે...એ...” દૂર દૂર સુધી સંભળાય છે. ગામના ફૂતરાએનો અવાજ પણ હવે સંભળાય છે. ગામના ધરોના છાપરામાંથી નીકળતો ધૂમાડો આખા ગામને ફરી વળેલો છે, અને હવે તો મંદિરોમાં આરતી શરૂ થઈ ગઈ હોય એમ લાગે છે...હા...ઘંટારવ સંભળાય છે...આજ મંદિરોમાં તેણે આરતી વખતે ડાંકો લઈ ઘંટા વગાડેલા છે...લગભગ રોજ રાતના રાધિકાળના મંદિરમાં તે આરતી ગાય છે...પણ આજે...આજે આવા વિચારો કેમ આવે છે? વિચાર કરવા લાગ્યો. આગળ કોણ? ગાયના ધણુ આગળ બે સિપાહીઓ વાતો કરતા તેણે સાંભળ્યા.

“છન્નૂમિયાં! ગજબ કરી પંડિત ગમ્મનને.”

“હા યાર! માળો બામણુ હોશિયાર ખરો.”

“હોશિયારની તો શું? બપોરના બાર વાગ્યાથી શેઠજીના ઘરના બારણે ઉપવાસ કરીને બેઠો.”

“હોવે, તેં સાંભળ્યું શેઠાણીજીએ કહ્યું—શરમ નથી આવતી શરમ. બામણુ જેવો બામણુ ઘરને બારણે લાંબે છે ને તમે દહેરથી જમવા બેઠા છો તે. આ સાંભળી શેઠજી ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં થાળી ઉપરથી ઊડી ગયા અને જમ્યા વગર જ ઊઘી ગયા. દુકાને પણ ન ગયા.”

“અચ્છા? પછી?”

“પછી શું? શેઠાણીજીએ પણ કંઈ ન ખાધું; અને કહ્યું જ્યાં સુધી બામણુ લાંબે છે ત્યાં સુધી હું પણ પાણીનું ટીપું નહિ નાખું.”

“શાખાશ! શાખાશ!”

“પછી તો શેઠજીએ થાણેદાર સામને બોલાવી કેસ પાછો ખેંચી લીધો અને પંડિત ગમ્મનને કહ્યું ‘ગુરુદેવ! માફ કરો. દયા કરો. ખેંચ્યો પાછો કેસ. હવે રાજી. પણ બામણુ તો કહે-મારો છોકરો આણી ઘો તોજ ઉપવાસ તોડું પછી તો થાણેદાર સામે માણુસો દોડાવ્યા. ગોતી ગોતીને થાક્યા પણ માળો દીકરો...”

“પછી પંડિતજીએ ઉપવાસ તોડ્યોને?”

“હોવે! જ્યારે થાણેદારે કહ્યું કે શેઠજી સાંજ સુધીમાં ગોપાલને હાજર ન કરુ તો મારુ નામ નહિ. ત્યારે પંડિત ગમ્મનને કહ્યું. ભલે તો માતાજીને દુઃખ નહિ દઉં. જે મીઠાઈ હોય તે લાવો. ખાઈશ. જરૂર ખાઈશ. જે હો જજમાનની અને ત્યાર પછી તો પાંચસેર મીઠાઈ ખાઈ ગ્યો. હા.”

“હા.. હા.. સાલો બામણુ હોશિયાર ખરો. કેસનો કેસ પાછો ખેંચાવી લીધો અને ઉપરથી પાંચસેર મીઠાઈ પણ ખાઈ ગયો.”

“હાં જનાબ! એનું નામ તે બામણુ. ગામમાં ગમ્મનન પંડિત જેવો હોશિયાર બામણુ બીજો ન મળે.”

“ખરી વાત છે, ખરી. નહિ તો શેઠના જેવાને

બનાવી જાય ખરો. આ કેસ ચાલતને તો ગોપાલિયાને ફાંસી નહિ તો જનમ દીપ તો જરૂર લાગી જાત. પણ ખેટો ગજબનો બચી ગયો. હવે ખેટો ચોરી કરવાનું નામ ભૂટી જશે. નામ ”

ગોપાલે આ બધું સાંભળ્યું. સંધ્યાના ઘેરા થતા અંધકારમાં સિપાહીઓ તેને જોઈ શક્યા નહિ. ગાયોનું ધણુ બીજા પૂલ ઉપરથી ગામ ભણી ચાલતું થયું. અને તેમની સાથેજ સિપાહીઓ પણ ચાલ્યા ગયા.

ગોપાલ સોરતીના મેદાનમાં આવી લાગ્યો. આ રસ્તો પેલો સાંકડો જર્જર પૂલ; ટેકરા ઉપર વસેલું ગામ અને ગામનાં ખોરડાં, ધીમે ધીમે પૂલ ઉપરથી થઈ, ટેકરો ચઢી, પીપળના ઝાડ નીચે આવી લાગ્યો. પંડિત ગજનનનું બારણું ઉઘાડું હતું. આ પંડિતજી તેના દૂર દૂરના સગા. તેમની કૃપાથીજ તેને બાણુ રાધેમોહનને ઘેર રહેવાનું મળ્યું. પંડિત ગજનનની પત્ની સતી તેને કેટલું ચાહે છે. આ ત્રીજી વારની પત્ની છે. ઉમર સત્તર અઢાર વર્ષની છે. ગામમાં તેના જેવી રૂપવતી સ્ત્રી બીજી કોઈ નથી. ના. ભાભી પણ આટલાં રૂપાળાં નથી. તેને થયું લાવ કાઢીને મળી આવું. પંડિતજીને તે કાકા કહેતો. પણ તેમનાં પત્ની તો કહેતાં, “ગોપાલ ! તું તો મારા જેવડો કાકી કહે તે મને નથી ગમતું.”

“તો શું કહું ?” ગોપાલ પૂછતો.

“જીજી કહે, બેન કહે...ગમે તે કહે.”

“પણ ગમે તેમ પણ તમે મારાથી મોટાં છો.”

“ હું એક વર્ષ મોટી-તેથી શું થયું. ”

“ ભલે તો જીજી કહીશ. ”

“ ભલે. ”

આ વિચારોમાં તે હતો ત્યાં તો ઘરના આંગણમાં લીમડા નીચે બેઠેલી સતીનો અવાજ તેના કાન ઉપર પડ્યો.

“ આવ ભાઈ ગોપાલ આવ. ” અને આમ બોલી તે ઊભી થઈ ગઈ.

ગોપાલ અંદર આવ્યો.

“ બેસ ક્યાં હતો આખો દિવસ, બોલ જોઉં ? ”

“ જીજી. ” અને તે વધુ બોલ્યો નહિ.

“ તારાં બધાં પરાક્રમ હું જાણું છું. ”

તેણે પોતાની દૃષ્ટિ નીચી કરી લીધી.

“ સાચું કહે જોઈએ કાલે રાત્રે ક્યાં હતો ? ”

“ નદીમાં. ”

“ હોડીમાં ? ”

“ હા. ”

“ બધી વાત સાચી છે ? ”

“ હા ”

“ ફળ પણ તેંજ તોડ્યાં હતાં ? ”

“ હા ”

“ ગોપાલ ! કાલે રાત્રે તો એક ડાકણ...”

“આ શબ્દો સાંભળી તે ચમક્યો.

“સમજ્યો ? તેમને ડાકણ મળેલી ”

“ જાઓ જાઓ જીજી-બનાઓ માં ”

“ ખરેખર. ” અને પછી હસતાં હસતાં કહ્યું. ”

એમને ડાકણોજ મળ્યા કરશે. જેને ત્રણ ત્રણ જૈરીઓ પછી પણ...લે. લે. શું ખાઈશ.. હું તો એવીજ રહી. ”

“ જીજી. જઈશ. ભાભી.. ”

“ હા. હા. જા ભાઈ. ભાભી વાટ જોતાં હશે. ”

આજ વખતે પંડિત ગગનન ઓડકાર ખાતા ઘરમાં દાખલ થયા.

“કાણ ? ગોપાલ ! શંભો શંભો !! ક્યાં મરી ગયો તો રે. ”

ગોપાલે જવાબ ન આપ્યો.

“ છોકરા ! તું તો કાંઈ દિવસ અમારું ખૂન કરાવીશ. આ તો ઠીક બચાવી લીધો નહિ તો...જા, જાય છે. જા હવે. ડાહ્યો ડમરો થઈ જા...” અને પછી જ્યારે ગોપાલ ઘર બહાર આવ્યો ત્યારે પોતે પણ પછવાડે પછવાડે આવ્યા અને બોલ્યા: “ જો કાંઈને મોઢે હવે કાલ વાળી વાત કરતો નહિ, નહિ તો મર્યોજ સમજજે. શું ? ”

ગોપાલ જવાબ આપ્યા વગર ચાલતો થયો.

ગલી વટાવી, રાધિકાજીના મંદિરને વટાવી જ્યારે ઘરને પારણે આવ્યો ત્યારે ગલીમાંજ ચૂંચી ઊભી હતી. ગોપાલને

આવેલો જોઈ આનંદમાં ગાંડીતૂર બની તે અંદર દોડી ગઈ અને પોતાની મૂંગી ભાષામાં “ આં આં ” કરતી કહેવા લાગી કે ગોપાલ આવી ગયો છે.

ભાભી બેઠાં હતાં ત્યાંથી દોડ્યા, અને ગોપાલને જોઈ કૃત્રિમ ક્રોધ કરી બોલી બેઠ્યાં. “ વાહરે વાહ ! કાઈ દિવસ હવે બોલવાની નથી.”

ભાભીના પગની રજ માથે લઈ ગોપાલ બોલ્યો.

“ માફ કરો ભાભી...”

“ માફ કરો...હાથ પગ ધોઈને બેસ જમવા.”

જમતાં જમતાં ગોપાલ ગૂંગીને આ ઘરમાં જોઈ આશ્ચર્ય પામવા લાગ્યો. સવારની ગંદી, ફાટેલાં કપડાં વાળી ગૂંગી ક્યાં અને સ્નાનાદિથી સ્વચ્છ થયેલી, અને ભાભીનાં જૂનાં કપડાં પહેરેલી આ ગૂંગી ક્યાં ? અને તે અહીં ક્યાંથી આવી..... પછી થયું બરોબર છે બરોબર છે... ભાભીએ જ એને રાખી લીધી લાગે છે.

ભાભી, ફાનસના મંદ પ્રકાશમાં પણ તેના મુખના ભાવો કળી બોલ્યાં.

“ ગોપાલ ! નવાઈ લાગે છે નહિ. આપણી કામવાળી તો તું જાણે છે ને...ચોટલે આને...અહીં જ.”

“ હા ભાભી ! હું તો સમજી ગયો હતો.”

રાત્રે ઊંઘતી વખતે ભાભીએ પૂછેલું

“ ગોપાલ ! આ બધી વાત સાચી છે ? ”

“ શી ભાભી ? ”

“ તું કદી રાતના હોડી લઇ...”

“ હા ભાભી.”

“ એક વચન આપીશ ? ”

“ શું ભાભી ? ”

“ કાઠ દિવસ મને પૂછ્યા વગર આમ નહિ કરે તે. ”

“ નહિ કરું. ”

“ જા. સુધ જા. ”

પણ જતી વખતે તેને થયું તેણે ભાભીને છેતર્યાં છે. કાઠ દિવસ, કાઠ વાત તેણે ભાભી પાસે છૂપાવી ન હતી. શા માટે આજે તે રાતની બધી વાત કહી દેતો નથી. ક્યા ભાવથી પ્રેરાઈ તેણે પેલી છોકરીને હોડીમાં લીધી હતી ? તેને કુળો ખવડાવ્યાં હતાં ? શા માટે તે તેને એકલી છોડી ઘર તરફ આવ્યો હતો. શા માટે તેણે ભાભીને રાતની બધી વાત કહી ન હતી ?

પણ આ પ્રશ્નોનો જવાબ તે આપી શક્યો નહિ. મૂંગો મૂંગો પોતાની પથારીમાં પડ્યો રહ્યો. પાસેના જ ઓરડામાં ખાટલા ઉપર પડેલા; નસકોરાં બોલાવતા રાધે બાણુ ગંધતા હતા. ઘરના છાપરામાંથી તમરાં તમ-તમ કરતાં હતાં, રાત્રિ આગળ વધતી હતી, પણ તેને ગંધ આવતી ન હતી. વારંવાર હોડીમાં એકલી પેલી છોકરી યાદ આવ્યા કરતી હતી.

ધૂર્-ધૂર્-ધૂર્ ધંટી ફરતી હતી અને ગૂંગી “ આં... આં...” કરતીક પોતાના જ સ્વરોમાં કંઈ ગાયન આલાપવાની મથામણ કરતી હોય એવું લાગતું હતું. જ્યારથી તે આ ધરમાં આવી છે ત્યારથી જ જાણે તેનું જીવન બદલાઈ ગયું છે. સવારમાં વહેલી ઊઠે છે અને ધંટી દળે છે. ઠામ ધસવાં, ધરનું વાસીદું વાળવું, અપોરે રેંટિયો કાંતવો, સાંજ થતાં ખાટલા પાથરવા, આ બધું કામ તે કરે છે, અને આનંદથી રહે છે. તેની ક્ષીણ અને દુર્બળ દેખાતી કાયા દિવસે દિવસે પુષ્ટ થતી જાય છે અને બધાને આશ્ચર્ય થાય છે. ગૂંગી ભાગ્યશાળી તો ખરી. આટલા થોડા દિવસોમાં જ જાણે તેનું જીવન બદલાઈ ગયું છે. ગાલો ઊપર લાલી

દેખા દે છે, શરીર આખામાં યૌવન મંચાર થયો હોય એવું લાગે છે. ડાખા ગાલ ઉપરનો કાળો તલ, તેની ભૂરી આંખો તેના સૌંદર્યમાં જાણે અભિવૃદ્ધિ કરે છે.

ધર-ધર ધર ધંટી અવાજ કરે છે અને ગૂંગી પોતાના પરિવર્તિત જીવન ઉપર વિચાર કરે છે, આ ગામમાં આવવું, રાતને વખતે હોડીમાં ફરવું, અચાનક જે ઘરમાં જોપાલ રહેતો હતો ત્યાંજ આવી ચઢવું અને ભાગ્ય જોગે ત્યાંજ તેનું રહેવાનું થવું-આ બધું જાણે આશ્ચર્યથી ભરપૂર હોય તેમ તે વિચારી રહી.

પણ જોપાલ ! તે રાત્રિ પછી અને બીજે દિવસે જે બનાવ બની ગયો ત્યાર પછીથી તેણે વાડીઓમાં લૂંટ મચાવવાનું કાર્ય જાણે છોડી દીધું હતું. ભાભીએ કહ્યું હતું, “ જોપાલ ! મારું કહેવું નહિ માને ? હવેથી આ બધું છોડવું પડશે. ” અને ત્યારથી જોપાલે ડાહ્યા છોકરાની જેમ ભાભીનું કહેવું માનવું શરૂ કરી દીધું હતું. તે હવે શાળામાં નિયમિત જાય છે. છટ્ટા ધોરણમાં વાંચવાનું પણ ધણું હોય છે, અને તેથી તે રાત્રે પણ મોડે સુધી વાંચે છે.

જોપાલ ગૂંગી સાથે વધારે જોલંતો નથી. તેને પોતાના જ કામથી કુરસદ નથી મળતી અને તેથી તે મૂંગો મૂંગો પોતાનું કાર્ય કરે જાય છે. પણ ગૂંગીને જોપાલનો આ વ્યવહાર ગમતો નથી. જે યુવકે હોડીમાં બેસાડી મોડી રાત્રે યાત્રા કરાવી અને તેની ભૂખ મટાડી તે જ યુવક આજ ઘરમાં સાથે રહે છે, છતાં તેનાથી દૂર દૂર રહેતો હોય એમ વરતે છે.

ધર-ધર-ધર ધંટીનો અવાજ થાય છે અને તેનું મન વિચારે ચઢે છે તે જ દિવસની વાત તેને યાદ આવે છે. રાતના દસ વાગ્યા હતા ગોપાલ બીજા ધરમાં, નાની દીવીના અજવાળામાં વાંચતો હતો. રાધેઆણુ ભોજન કર્યા પછી, હુકો ગડગડાવી ઊંઘી ગયા હતા. ધરના બધા માણસો ઊંઘવાની તૈયારી કરતાં હતાં. મિશ્રાણીજી, કાખરી ખિલાડી ને મારી હમણાંજ પોતાની પથારીમાં પડ્યાં હતાં અને બચડતાં હતાં, “આ હરામખદી ખિલાડી-મરતી નથી તે”-અને ભાભીએ કહ્યું હતું.

“ચંદા !” ભાભીએ ગૂંગીનું નામ ચંદા રાખ્યું હતું. તે તેને ચંદી તથા ચંદા કહીને જ બોલાવતાં.

જ્યારે ગૂંગી ઠામ ધસીને સામે આવી ઊભી રહી ત્યારે ભાભીએ કહ્યું.

“જા. આ દૂધનો પ્યાલો, ગોપાલને આપી આવ.”

દૂધનો પ્યાલો લઈ, જ્યારે ચંદા-ગૂંગી સામેના ધરમાં આવી ત્યારે રાધેઆણુનાં ગંભીર નસંકારાં સંભળાતાં હતાં અને ડાખી બાજુના ઓરડામાં દીવાનો મંદ પ્રકાશ બળતો હતો. ગૂંગી અંદર ગઈ.

એક બોખા ઉપર બેઠો ગોપાલ કંઈક લખતો હતો, સામે એક બીજું બોખું પડ્યું હતું, આજ તેનું ટેબલ. જે બોખા ઉપર બેસતો તે તેની ખુરશી અને સામેનું બોખું તે તેનું ટેબલ. બોખા ઉપર થોડીક ચોપડીઓ પડી

હતી. કેટલીક ચોપડીઓ ખોખાની અંદર પડેલી હતી. ગોપાલની જમણી બાજુ એક નાની શી બારી હતી; પણ તે બારીમાંથી પ્રકાશ અંદર આવતો હતો કે અંધકાર ? તે કહેવું અત્યંત મુશ્કેલ હતું. દિવાલના ભાગમાં ચોરડો અંધારો જ રહેતો. નીચેની જમીન ગારથી લીપેલી હતી. રોજ બપોરના, જ્યારે ગોપાલ નિશાળે ગયો હોય ત્યારે ચંદા આ ચોરડામાં આવી તેની ચોપડીઓ ગોઠવી દેતી. આ પહેલાં, ભાભી આ કામ કરતાં, પણ હવે તો આ કામ ચંદાએ જ ઉપાડી લીધું હતું.

જ્યારે તે અંદર ગઈ ત્યારે ગોપાલ લખવામાં એટલો બધો તક્તીન હતો કે તેને બપોર ન પડી કે અંદર કાંઈ આવ્યું છે ?

ચંદા તેના ખોખા પાસે આવી, તો પણ ગોપાલનું ધ્યાન ન તૂટ્યું.

“ઓ...ઓ...” પોતાની ગૂંગી ભાષામાં તે બોલી.

તેણે જોયું. સામે ઊભી છે ગૂંગી-હવે ચંદા. હાથમાં દૂધનો પ્યાલો છે.

“મૂકી દે” કહી ગોપાલ પોતાના કાર્યમાં લાગી ગયો. ચંદા હાથમાં પ્યાલો લઈ ઊભી રહી. ગોપાલ પોતાનું કાર્ય કરતો રહ્યો. અર્ધા કલાક પછી જ્યારે તેણે આંખ ઊંચી કરી ત્યારે તેણે જોયું કે ચંદા હાથમાં પ્યાલો લઈ ત્યાંની ત્યાં ઊભી છે. તેને આ જોઈ આશ્ચર્ય થયું.

ફરીથી તેણે પ્યાલો મૂકી દેવા કહ્યું.

ચંદાના હૃદયને આથી આઘાત થાય તે સ્વાભાવિક હતું. પ્યાલો ટેબલ ઉપર ધપ કરતો. મૂકી દઈ તે સાંધી ચાલતી થઈ. પથારીમાં આવી પડી. પણ કેમે ઊંધ આવી નહિ. તેના હૃદયમાં જે એક વ્યથા થતી હતી તેને તે પણ સમજી શકતી ન હતી. પણ જ્યારે જ્યારે તેની આંખો સામે પંડિત ગજનનની મૂર્તિ આવતી અને રાતના ચાર વાગ્યા પછી હોડીમાં પંડિતજી ચઢી બેઠા હતા—તે ખીના સાંભરતી ત્યારે તેનું હૃદય જાણે કે ફડફડી ઊઠતું. તે વિચારેને દબાવવા તે આમથી તેમ પથારીમાં આઝોટતી અને ગોપાલનો સુંદર ચહેરો પોતાની આંખો સામે લાવી ઊંધી જવાનો પ્રયત્ન કરતી. પણ આજે તેને ઊંધ આવતી નથી. શિયાળાના દિવસો એટલે સખત ઠંડી પડતી હતી. અને ફાટેલી જૂની ગોદડીમાં લપેટાઈને તે પડી હતી; પણ કેમે તેને ઊંધ આવતી ન હતી.

તે ઊઠી. ઊઠી અને ગોપાલના ઓરડામાં આવી તેણે જોયું દૂધનો પ્યાલો હજુ તેમને તેમ પડ્યો છે અને ગોપાલ કંઈક લખવામાં પ્રવૃત્ત છે. ગોપાલને બોલાવવાની તેની હિંમત ચાલી નહિ. ફેટલીવાર સુધી તે ત્યાંની ત્યાં ઊભી રહી. પછી ત્યાંજ ભોંય ઉપર પડી ઊંધી ગઈ. ન જાણે કેમ જમીન ઉપર પડતાં જ તેને ઊંધ આવી ગઈ. તેને લાગ્યું જાણે તે કોઈ મહાન રાક્ષસના પંજમાંથી મુક્ત થઈ પોતાના પ્રિયજનના ચરણોમાં લોટી પડી છે. તે વિચારવા લાગી શા માટે આવા ભાવો, આવી લાગણીઓ તેના હૃદ-

યમાં જન્મે છે ? પણ તે શું કરે ? તે વિવશ હતી. અને પછી તે સખત ઠંડી હોવા છતાં, પણ તેના અંગે ઠંડીમાં ધૂજતાં હોવા છતાં, ગોપાલના ચરણો પાસે તેને ધસધસાટ જોઈ આવી ગઈ.

ગોપાલ પોતાનાજ કામમાં મસ્ત હતો, તેને ચંદા ક્યારે આવી તેની ખબર જ ન હતી જ્યારે તેની તંદ્રા ભાંગી અને તે પાણી પીવા ઊઠ્યો કે તુરત જ સૌથી પ્રથમ દષ્ટિ પડી દૂધના પ્યાલા ઉપર, અને પછી તેના જોખા પાસેજ જમીન ઉપર સૂતેલી પેલી છોકરી ઉપર.

આ બનાવથી તે ચકિત થયો આ શું ? શા માટે અહીં સૂતી છે આ ? તેને પોતાના હાથથી ઉઠાડી બોલ્યો.

“ છિ : ? શું આ સૂવાનું સ્થળ છે ? ”

બેબાકળી બની ચંદા આમ તેમ જોવા લાગી. તેની દષ્ટિ ગોપાલના કોધથી ભરેલા ચહેરા ઉપર પડી તે સમજી.

“ જા ! સૂઈ જા ! ! રાતને વખતે અહીં શું કરે છે ? ” અને પછી તે પાણી પી આંગણમાં આંટા મારવા લાગ્યો. ચંદા ત્યાંથી ઊઠી સામેના ઘરમાં ચાલતી થઈ. બારણાને સાંકળ લગાડી તે પોતાની પથારીમાં આવીને પડી. તેના હૃદયના કોઈએ શતધા-કટકે કટકા કર્યા હોય તેમ તેને થવા લાગ્યું અને પછી તે પોતાની ફાટેલી ગંદી ગોદડીમાં મુખ છુપાવી ધુસકે ધુસકે રડવા લાગી.

ધર્-ધર્-ધર્ ઘંટી નો અવાજ થતો હતો અને આ

બધા વિચારે આવતાં ચંદાની આંખમાંથી દડ દડ આંસુ પડતાં હતાં.

તેને પોતાના ગત જીવનના વિચારે આવવા લાગ્યાવનમાં અને વનની બહાર. ગામની સીમમાં અને ખેતરોમાં...વણુઝારો ચાલતી. ગધેડાં ઉપર જ જાણે તેમનું ધર ચાલતું.....જ્યારે સાવ નાની હતી ત્યારની અસ્પષ્ટ સ્મૃતિઓ તેની આંખો સામે આવવા લાગી. ગામબહાર, વડલાની ઘેરી છાયા નીચે વણુઝાર પડી હતી. વચમાં ધૂણી સળગતી હતી. આસપાસ ફાટેલા ચીંથરે હાલ સાફાઓ બાંધેલા લોકા અને સ્ત્રીઓ પડ્યાં હતાં. એકાએક તકરાર શરૂ થઈ. મારા મારી થવા લાગી અને તેના બાપાના માથામાં લાડીનો ધા પડ્યો. તે બેભાન થઈ જમીન ઉપર ઢળી પડ્યો. સવાર થતાં જ્યારે ભાન આવ્યું ત્યારે બોલ્યો, “એ !” અને પત્નીને ઉદ્દેશી કહ્યું, “ચાલ તૈયાર થઈ જ. ગધેડું તૈયાર કર. હમણાં જ નીકળી જઈએ. આ લોક સાથે નથી રહેવું.”

તે ઊંઘતી હતી. માએ તેને જગાડી. આંખો ચોળી જોયું તો તે જ મોઢું વડલાનું ઝાડ હતું. તેના સાથીદારો બધા ઊંઘતા હતા. મા, બાપ અને દીકરી ચાલી નીકળ્યાં. સવાર થતાં થતાં તો ગામ છોડી તેઓ એક દૂર જંગલમાં આવી લાગ્યાં હતાં. એ સવાર તેને આજે બરાબર યાદ આવતી હતી અને તેની માએ તેને સૂકેલો રોટલાનો કકડો આપ્યો હતો.

પણ દિવસો વીતતા ગયા તેમ બાવાનું ખૂટતું ગયું

.....વિચાર ધારા આગળ વધી. તે દિવસે કંઈ ખાવાનું ન હતું. બાળાને ચાર દિવસથી ઉપવાસ કરવા પડ્યા હતા. માએ પણ કંઈ ખાધું ન હતું. તેની ભૂખ કમે કરીને મટતી ન હતી.

તે રાત્રે તે ઊંઘવાનેા પ્રયાસ કરતી પડી હતી. રાતના બારેક વાગ્યા હશે. એક જંગલના એક ઝાડ નીચે તેઓ પડ્યાં હતાં. બે રોજ પહેલાં જ ગધેડું મરી ગયું હતું. મા અને બાપ વચ્ચે કંઈ તકરાર ચાલતી હોય તેમ તેને લાગ્યું.

બાપ બોલતો હતો, “જા-પેલા સાબ પાસે જા અને કંઈ લઈ આવ.”

“ના. એ મારાથી નહિ થાય.”

“કેમ નહિ થાય? અહીં ભૂખે મરીએ છીએ તે જોતી નથી?”

“પણ મારાથી એ નહિ થાય.”

“તો પેલાં કેમ થયું?”

“એક વખત જુવાનીમાં ભૂલ થઈ એટલે ક્યાં જ કરવી?”

“તો આ છોડી શા માટે પેદા કરી?”

“તે વખતે જુવાન હતી ભૂખથી પીડાતી હતી એટલે

તમે મળ્યા એટલે તમારી સાથે ચાલી નીકળી. હવે એવું કામ મારથી નહિ થાય.”

“નહિ થાય ! જોઈ નહિ હોય તો મોટી સતી સાવ-
ળંગા જ કહું છું નહિ તો ખેર નથી.”

“ના મારાથી નહિ થાય.”

“નહિ થાય ?”

“ના.”

“યાદ રાખજો તો. તારા પ્રણયનું ખૂન ન કરું તો
મારું નામ નહિ.”

“નહિ નહિ તમારે પગે પડું. એવું કશું કરશે
નહિ...” અને તેમ કહી માતા બાપને પગે પડી.

“મર-મર રાંડ !” એમ કહી માને લાત લગાવી તે
ચાલતો થયો. ક્યાંઈ અદસ્ય થઈ ગયો ?

ત્યાર પછી તેનું શું થયું ? પિતાનો વિકરાળ ચહેરો
તેની આંખો સામે નાચવા લાગ્યો. પણ આ પહેલાં તો તે
આમ ઠાંધ દિવસ વરતેલો નહિ.

.....દુખના દિવસો. ગામ ગામ ખેતર ખેતર, સીમ
સીમ, જંગલ જંગલ ભટકવું. એ બધી અસ્પષ્ટ સ્મૃતિઓ
હતી.....ખાવાનું મળતું; ઠાંધ દિવસ ન મળતું. માતાના
દુઃખમાં દુઃખી અને સુખમાં સુખી તે રહેવા લાગી.

બહુ દુઃખ પડતું ત્યારે માતા તેને પોતાની છાતી

સરસી ચાંપી ચુંબનોથી ભરી દેતી—અને પછી રડતી રડતી કહેતી, “ હું જ દોષિત છું. હું જ દોષિત છું ” અને પછી ખૂબ રડતી.

.....વર્ષો વીતી ગયાં—વર્ષો વહી ગયાં...તે સમજણી થઈ. તેને પોતાના શરીરનું જ્ઞાન થયું. તે હવે બાળકી નથી—તે હવે તો કિશોરી મટી યૌવનમાં પ્રવેશી છે પોતાની સુંદરતા જોઈ તેને આશ્ચર્ય થતું...

ભીખ માગવા માતા સાથે જતી ત્યારે ગામના લોકો તેની ભણી ટગર ટગર જોયા કરતા. પહેલાં તો તેને થતું મૂઝા, આ લોકો શું જોયા કરે છે ? એક દિવસ તેને ખબર પડી—તેના ઉભરાયેલા વક્ષસ્થલો ઉપર લોકોની બુલ્બુલિત દષ્ટિ પડે છે. મૂઝા લોકો ભલે જોતા—તેને થતું—શું ખાઈ જવાના છે.

પણ કોઈએ તેની પાસે છૂટ લેવાની ઘૃષ્ટતા કરી ન હતી. તેને પૈસા મળતા, ખાવાનું મળતું. માતા, વૃદ્ધ જેવી જર્જર થઈ ગઈ હતી. ભીખ માગી, આમથી તેમ ભટકી ભટકી જાણે તે કંટાળી હતી. છતાં પોતાની પુત્રી માટે જ જાણે તે જીવતી હતી.

એક ગામકું હતું. માતા મરવાની અણીએ હતી. ગામ બહાર પીપળા નીચે તે છેલ્લા શ્વાસ લેતી હતી. તે હવે બચશે નહિ તેમ તેને લાગતું હતું. તેનું હૃદય એવું તો વિમૂઢ થઈ ગયું હતું કે તેને કંઈ સૂઝતું ન હતું. માતાના ફિક્કા

નિસ્તેજ ચહેરા પાસે પોતાનું મુખ લઈ જઈ તે બોલી
“ મા. ”

વાત્સલ્યથી ભરપૂર માતાએ તેના માથા ઉપર હાથ ફેરવ્યા. બોલી, “ પાણી...”

તેને થયું-લાવ ક્યાંકથી દૂધ લઈ આવી માતાના મુખમાં રેકું. તે ઊઠી...સંખ્યા થવા આવી હતી. રસ્તામાંજ એક જાડા શેઠજી મળ્યા. તે બોલી.

“ બાપુ ! એક બે આના...”

“ ઓ ! ” છોકરીનું સૌંદર્ય જોઈ શેઠ બોલ્યા.

“ મારી મા મરવા પડી છે...બાપુ...દૂધ માટે.”

“ ઓહ ! દૂધ...દૂધ...ખવાય દૂધ...” અને આવી દૃષ્ટિ-આવી લાલસા ભરી દૃષ્ટિ તેણે કોઈ દિવસ જોઈ ન હતી. શેઠે તેનો હાથ ખેંચી પોતાના તરફ ખેંચી.

તેણે કશી આનાકાની કરી નહિ...જાણે તેનું આ શરીરજ નથી-તેના ઉપર તેને કશો મોહ નથી એમ તેણે તેના મનથી જાણે જાહેર કર્યું...શેઠે તેના ગાલો ઉપર ચુંબન કર્યું...બે આના આપ્યા.

તે ચાલી-ચાલતાં વિચારતી હતી. તેને પોતાના શરીરની કંઈ જ પડી ન હતી. શરીર ઉપર તો અનેક અત્યાચારો થઈ ચૂક્યા છે. ગરમી ઠંડી ભૂખ તરસ...તાવ અને સરદી-એ બધું તેણે સહન કર્યું છે...આ પણ સહન કરવાનું લખ્યું છે બાપા નસીબમાં-તે બોલી-તેના

હૃદયમાં લજ્જા કે શરમ કશુંય ન હતું. જે આનાનું દૃષ્ટિ
લઈ જ્યારે તે પીપળા નીચે આવી ત્યારે-માતાનો જીવન
દીપ ઓલવાઈ ગયો હતો...સૂર્યના છેલ્લા કિરણ સાથે
માતાના જીવનનું છેલ્લું કિરણ જાણે અસ્ત પામ્યું. તે
માતાના મૃત દેહ ઉપર ઢળી પડી...તેનું હૃદય ફાટફાટ થવા
લાગ્યું...પણ હૃદય ફાટ્યું નહિ.

તેને કંઈ સૂઝ્યું નહિ...ગાંડાની જેમ તે ત્યાંથી ચાલી
નીકળી. દોડતી દોડતી એ ગામ છોડી બીજે ગામ
આવી. રસ્તામાં ઠોકર વાગતાં જ બેભાન થઈ પડી ગઈ.

બીજે દિવસે બપોરના આર વાગે તેને જાન આવ્યું.

પાછી મૂઠીવાળી તે દોડવા લાગી...એક ગામ આવ્યું.
તે વટાવ્યું. આગળ વધી રાતના અગિયાર વાગતાં વાગતાં તે
પેલી ઊંઝડ નદીના ભાંગેલા પૂલ ઉપર આવી લાગી...
ત્યાર પછી ?

...આ બધા વિચારો, બધી વ્યથા-હૃદયમાં ભભૂકતી
આ જ્વાલાઓ તે કાને કહે ? કેમ કહે ? વિધાતાએ તો
તેને ગૂંગી-મૂંગી બનાવી છે !

અને આ વિચાર આવતાં તેની આંખોમાંથી દડદડદડ
આંસુ સરવા લાગ્યાં તે પીસેલા લોટમાં પડવા લાગ્યાં.

અને પછી તો ધંટીનો અવાજ ધર્ ધર્ ધર્ થતો
બંધ થયો અને તે ધંટી ઉપર ઢળી પડી.

સુવારના પાંચ વાગે નિયમ મુજબ ગોપાલ જાગ્યો, પણ આજે ઘંટીનો ધર્ ધર્ અવાજ સંભળાતો નથી અને નથી સંભળાતું ગૂંગીના કંઠમાંથી નીકળતો વિચિત્ર આં... આં...આં નો અવાજ. રોજ સવારે પાંચ વાગે ઊઠે છે ત્યારે ઘંટીનો આ પરિચિત અવાજ તે સાંભળે છે; અને ઘણી વખત તે જ્યારે ઊંઘ વહેલી ઉડી જાય છે ત્યારે પથારીમાં પડ્યો પડ્યો તે ઘંટીનો ધર્ ધર્ ધર્ અવાજ સાંભળે છે. આજે મોડું થઈ ગયું છે ? ઓરડીમાંથી બહાર આવી, આકાશ ભણી દૃષ્ટિ નાખી, ના, રોજનો જ સમય છે; પણ ઘંટીનો અવાજ નથી.

નદી ઉપર નહાવા જવાનું છે. ગરમી હોય કે સરદી, નદીએ નહાવાનું તે ચૂકતો નથી. આંગણું વટાવી અંદર પડશાળમાં આવ્યો. જોયું દીવી મંદ બળતી હતી, અને ઘંટી ઉપર જ ગૂંગી-ઢળી પડી છે. તે પાસે ગયો. તેના ગાલો ઉપર આસુનાં ટીપાં સૂકાઈ ગયાં છે. એકાએક થોડા રોજ ઉપરની રાત્રિની વાત યાદ આવતાં તેના હૃદયમાં કરુણા જાગી.

ગોપાલે તેનો હાથ પકડી જગાડતાં કહ્યું “ ચંદા-ચંદા!” પણ એહ-હાથ તો તવાની જેમ ગરમ છે. તાવ આવ્યો છે ? એબાકળી ચંદા જાગી “ એહ ! ” તે બોલી. “ તને તાવ આવ્યો લાગે છે. ઊંઘી જા. ” જાણે ગોપાલના શબ્દો તેણે સાંભળ્યા ન હોય તેમ તે ઊડીને પાછી ઘંટી ફેરવવા લાગી. ગોપાલ નહાવા નદી તરફ ચાલતો થયો.

રાધિકાજીનું મંદિર વટાવી, જમણી બાજુની ગલીમાંથી ચસાર થઈ, પીપળા નીચે આવી ટેકરા નીચે ઉતરવા લાગ્યો, ત્યાં સામે જ પંડિત ગજનન નદીએથી સ્નાન કરી આવતા હતા અને મંત્રોચાર કરતા હતા “ કૃષ્ણ વહે જગદ્ગુરુ ” અને પછી, “ શંભો, શંભો...ક્ષમા કરજે મારા બાપ. ” ગોપાલને જોઈ, “ એહ ગોપાલ ! આજે કંઈ મોડો ? ”

“ સહેજ મોડું થયું હશે ” કહી તે પૂલ ઉપર આવી લાગ્યો. નદી કાંઠે ચાલી, દૂર જઈ, એક ઝાડ ઉપર ચઢી ત્યાંથી જ સ્નાન કરવા નદીમાં કૂદકો માર્યો. કાંઈ દિવસ નહિ અને આજે તેને નદીનું પાણી ઠંડું લાગ્યું. શામાટે ?

કારણ ? શું આટલા દિવસોમાં તે નિર્બળ બન્યો છે ? તેનું આજ દિન સુધીનું સ્વતંત્ર જીવન અને હમણાં હમણાંનું આ કડક નિયમિત જીવન-ભાભીના વચનોથી પ્રેરાયેલું-આ બન્નેમાં કેટલો અંતર છે ? આનું જ કારણ છે કે તેને આજે કંડી લાગી. તે ખેલી ગયો. એકાએક વિચાર આવ્યો-આ બંધનો ભલે ને પ્રેમનાં હોય-તે સ્વીકારી શકશે નહિ. પ્રકૃતિ તેની માતા છે. તેમાં જ તે મસ્ત રહેશે. બાહ્ય બંધનો તે સ્વીકારશે નહિ. ફરીથી ક્યાંક ભાગી નીકળવાની. આસપાસનાં આ બંધનોને વિચ્છેદી ક્યાંક સ્વતંત્રપણે વિહરવાની તેને લાલસા જાગી. થોડે દૂર-પેલી હોડી છે-નદીનાં પાણી ધીરાં, ઘેરાં અને ગંભીર છે. લાવ દૂર દૂર નીકળી જઈ-જ્યાં માણસોની કોઈ વસ્તી ન હોય. જ્યાં માત્ર એક હોય તે-અને આસપાસ હોય પ્રકૃતિનું સામ્રાજ્ય-વિશાળ વનરાજી ઘેરાં નિખિડ-અંધારા વન ! શા માટે આ લાલસા જાગે છે ? શું છે એવું તે પ્રકૃતિમાં જે તેને આમ ખેંચે છે...પણ ના...ભાભીનાં વચનો-ભાભીનો સ્નેહ-એ સ્નેહ તે કેમ કરીને વિસરી શકે ?

આજથી બે વર્ષ પહેલાં તે માંદો પડ્યો હતો ત્યારે તેની સેવા કાણે કરી હતી ? માતાની જેમ, ભગિનીની જેમ તેની સેવા શુશ્રૂષા કાણે કરી હતી, કાણે આંખોના અમૂલ્ય પાણી વહેવરાવી તેને સાબો કર્યો હતો ? તો પછી તે કેમ શામાટે આમ વરતે ? શામાટે આમ સ્વચ્છંદે વિહરવા આહું ?

સ્નાન પતાવી, ગંભીર વદને તે ઘેર આવ્યો. આવ્યો

ત્યારે તેણે જોયું, લાભી જૂઓ મારી ચંદાને જગાડતાં હતાં
“ઊઠને ફટકું ઊંધવું છે ? લોટ અરધો બાકી છે. આ શું ?
આમ સવાની રીત છે ?” અને પછી તેના કાનો ઉપર
શબ્દો પડ્યા “ઓ માં ! આને તો તાવ ચઢ્યો છે.”

“લે, સૂઈ જા. તાવ આવ્યો છે તને તો.”

જ્યારે તે જાગી-ત્યારે તેની આંખોમાં ઘેન હતું.
લથડિયાં ખાતી તે ઊડી અને પાસે જ પડેલા ગૂણિયા
ઉપર ઊંધી ગઈ.

“ગોપાલ !”

“લાભી.”

“જા ભાઈ, તેની ગોઢડી લાવી ઓઢાડી દે.”

ગોપાલે, તેની ફાટેલી ગોઢડી જ્યારે તેને ઓઢાડી,
ત્યારે ચંદાએ પોતાની આંખો ઉઘાડી એક વિચિત્ર સ્નેહભરી,
હયામણી, દષ્ટિથી ગોપાલ સામે જોઈ, આંખો મીચી લીધી
અને પછી તે ઊંધી ગઈ.

ગોપાલ પોતાને કામે જતો હતો ત્યારે લાભીએ કહ્યું.

“ગોપાલ.”

“જી.”

“આ છોડીને તો તાવ આવ્યો છે. કાલે અગિયારસ છે.”

“માજીને ઉપવાસ છે અને સત્યનારાયણની કથા
જવવાની છે. પંડિતજીને ઘેર તારે જ જવું પડશે.”

“ ભલે. ”

“ તો જમ આવીશને ? ”

“ અને કહેજે કે જરા આંટો મારી જાય...”

“ ભલે. ”

“ કહેજે માજીને જરા કામ છે, તો આ બાજુ ચતા જાય. ”

“ ભલે. ”

ગોપાલ પોતાની ઓરડીમાં જઈ, લંગોટ પહેરી—એક ફાટેલી સાદડીના કટકા ઉપર બેસી ગાયત્રી મંત્ર જપવામાં લાગી ગયો.

બે ત્રણ વાર પત્નીએ બાથુ રાધેમોહનને જગાડ્યા પણ તેમની ઊંઘ કેમે કરી ઉઘડી નહિ—જ્યારે પત્ની ઉઠાડતાં ત્યારે તેમનાં નસકોરાં બંધ પડતાં—અને તે કહેતાં “ઓ... આ ઊઠ્યો” અને જેવાં પત્ની જતાં ત્યારે પાછા ઊઘી જતા અને તેમનાં નસકોરાં ગતિમાન થતાં.

માતાએ પૂછ્યું “ વહુ ! ”

“ જી. ”

“ રાધે ઊઠ્યો ! ”

વહુ શાંત ઊભી રહી.

“ હજીસુધી નથી ઊઠ્યો ? ”

વહુ શાંત હતાં.

“ જા, જા-ફરીથી જગાડી આવ. ક્યાં સુધી ઝિંધવું છે? કાલે મારે કથા છે. બજારમાંથી ચીજો ખરીદી લાવવાની છે.”

“ તમેજ જાઓને, મા...મારાથી...”

માતા પુત્રને જગાડવા જ્યારે બીજા ધરમાં આવ્યાં ત્યારે અંદરના ઓરડામાં ગોપાલ કંઈ જોરજોરથી ગાતો હતો; અને રાધેબાબુનાં નસકોરાં-તેના સંગીતને જાણે તાલ દેતાં હતાં.

“ રાધે ! ઓ રાધે !! ”

“ ઓ ! ” ધ્રુવડ જેવા ડોળા ફાડી, માતાજી સામે જોઈ, એકાએક ખાટલામાં બેસી જઈ, આળસ મરડી, બોલ્યા. “ સાલો ગોપાલિયો પણ ગજબનો બદમાસ છે. ક્યારનો કહું છું કે મને જગાડજો, મને જગાડજો, પણ તેને રાગડા તાણવામાંથીજ...”

“ ભલે, ભલે. ઊઠ બાપુ. બજારમાંથી...”

“ હો. હો. આ ઊડ્યોને...આ દાતણુ કરી, મોઢું ઘોયું...ને...ચહા મોકલાવ...ને આજે મિત્રાણીએ કચોરી કરી હશે...રાત્રે ભૂખ નો'તી એટલે...આવી ફાણે જરા ભૂખ.”

“ ભલે. ભલે. તું તારે જરા જલદીથી પતાવ. ”

“ હો. હો. ” કરતાક રાધેબાબુ ઊડ્યા; હાથ મોઢું વગેરે પતાવી બે લોટા પાણીથી નહાઈ સૂર્યના પ્રકાશમાં

વધુ સુંદર લાગતી પોતાની પાટ ઉપર બિરાળ્યા-ત્યારે ચહા અને એક રકાબીમાં કઝનેક કચોરી ભેદ તેમના મુખમાં પાણી આવી ગયું.

ખાતા હતા ત્યાં જ માતાજી આવ્યાં.

“ ગોપાલ ! ”

“ જી. ”

“ જાય છે ? ”

“ જી. આ ચાલ્યો. ”

“ અરે ગોપાલ ! ” રાધેબાબુ બોલ્યા “ મિશ્રાણીને કહે કે કચોરી જરા આકરી તળે. આવી કાચી કચોરી પેટમાં નાખી મારે પેટ દુખાડવું નથી. શું સમજ્યો જરા ગરમ ગરમ કચોરી મોકલતો-શું સમજ્યો. ”

“ જી. ”

“ જી ને વી. ઉતાવળ કરતી. મારે પાછું બજારે જવાનું છે તે બજાર નથી. જી, જી કરતો બોલો છે તે. ”

“ આ ચાલ્યો ” હસતો હસતો ગોપાલ બીજા ઘરમાં આવ્યો અને બોલ્યો:

“ મિશ્રાણીજી ! તમારી કચોરી પરીક્ષામાં નાપાસ થઈ છે. તળતાં તમને આવડતું નથી. કાચી. જરા બીજી બે ત્રણ કઝન કચોરી-ઠીક ઠીક તળી મોકલાવો રાધેબાબુ માટે. ”

“ ઓય મા ! કેટલું ખાવું છે. ” ભાભી બોલ્યાં, નાસ્તામાં આટલી કચોરી ખાશે ત્યારે જમશે શું ? ”

“ ભાભી ! તેની ફિકર નહિ કરશો. જમવા વખતે વાંધો નહિ આવે ” હસતાં હસતાં ગોપાલ બોલ્યો. અને ચાલતો થયો.

ગામમાં ગૂંગી વિષે અનેક વાતો ચાલતી. કાંઈ કહેતું તે વણુઝારાઓ સાથે ફરતી હતી ખરી પણ તે વણુઝારાની ઓલાદ ન હતી. ઉજ્જા વરણુના બાપની છોકરી હોય એમ લાગતું હતું. રાધિકાજીના મંદિરના પૂજારી દુલારેલાલ ઔએ કહેતા “ છિ: તમે શું જાણો ? એ બધું હું જાણું છું હું ” અને પછી અત્યંત મંદ સ્વરે શ્રોતાના કાન પાસે પોતાનું મુખ લઈ જઈ એક અત્યંત ગુપ્ત વાત કહેતા હોય તેમ ડાળ કરી કહેતા. “ એ...સમજ્યાં ને...હા...પેલા... સાચ ને...તેની છોકરી.. હો...હું જાણું ની શિકાર કરવા વનમેં ગયેલા. વનમાં દીઠી એક અપ્સરા જેવી જોડી. ઉપાડી. પછી પૂછવું શું ? હાં...રાધિકાજીના સમ. ખોટું બોલું કે ? ” અને પછી ભાંગનો લોટો પોતાના મુખમાં રેડી બોલે, “ જય વિજ્યા ! જય વિજ્યા ! અને જોજો આ વાત કાઢને કે’તો નહિ-શું સમજ્યો ? ”

જ્યારે ગૂંગી ગામમાં કંઈ પણ કામ પ્રસંગે જતી. ત્યારે લોકો તેની સામે અનિમિષ દષ્ટિએ જોઈ રહેતા. લોકોને થતું-માળી હલકા વર્ણુની પણ કેવી ભાગ્યશાળી બે દિવસ તો ગામમાં આવ્યા થયા નથી અને રૂપ તો જુઓ-જવાની

તો જાણે જલકાતી જાય દેખું.....હોવે ! કાઈ તેની પીઠ પાછળ હસતું તો કાઈ કંઈક બોલતું. આ બધું ચંદાને હવે ગમતું નહિ. ગામમાં-ગામરમાં કામ માટે જતું પણ તેને ભારે થઈ પડતું. પહેલાં જ્યારે તે માતા સામે ગામ ગામ રખડતી અને બીજા માગતી ત્યારે તો તેને આમ લાગેલું નહિ. લોકોની વિષમય દૃષ્ટિથી તેને લજ્જા આવતી નહિ. લોકોના ગંદા ધશારાથી જાણે તેને કંઈ જ લાગતું નહિ, નિર્વિકાર, નિરહંકાર ને નિષ્ક્રિય અને બેપરવાહ થઈ ફરતી-પણ હવે ? એક કટાક્ષ, એક ખરાબ દૃષ્ટિ, એક અજાણ્યું હાસ્ય-આ બધું તેને તીરની જેમ ભોંકાય છે. આ બધું તેના અંતરને ચીરી નાખે છે. પણ ગામને મોઢે ઓછો દૂરો દેવાય છે ?

બપોરને વખતે, જમ્યા પછી, આંગણમાં, તડકામાં બેસી રેંટિયા કાંતતી ગામની સ્ત્રીઓ પણ ગૂંગી વિષે અલખ મલખની વાતો કરે છે. સ્ત્રીઓની આંખો તો રવિ ન પહોંચે તેને સ્થળે પણ પહોંચી જાય છે. તે દિવસે રાધુની મા બોલી:

“ઓ નત્યૂની કાકી ! શું કરે છે ?”

“ઓ ! રાધુની મા કે ! આ રેંટિયો કાંતું છું.”

“અહીં જ આવો ને !”

“આવી...અ.”

બીજી બે ચાર સ્ત્રીઓ આવી અને રેંટિયા કાંતાવા લાગ્યા અને સાથે સાથે વાતો પણ.

“ નત્યૂની કાકી ! સાંભળ્યું ? ”

“ શું ? ”

“ ઓ મારી મા ! તમે પણ કંઈ ભોળાં, કંઈ ભોળાં...”

“ પણ છે શું વાત ! ”

“ વાત શું હોય ? ”

“ પણ વળી શું ? એ તો પેલી રાધેબાણીની પેલી કામ કરવા વાળી આવેલી...”

“ હા-તે.”

“ તે શું બાઈ ! એવી હસે, એવી હસે...! ”

“ હા...અ ? ”

“ પેટ પકડીને હસે ને કે ઓ માડી ! પાંચ ને છ મહિના પછી જો બપોર ન પડે-તો મારું નામની.”

“ શું પણ ? શાની બપોર ? ”

“ તું તો બારે ભોળી બાઈ ! ”

“ તારે કહેવું છે કે આમ ગણાંતણાં જ કરવાં છે.”

“ ધીમે ભસનીં ધીમે...આ પેલી ગૂંગી સ્તો ! ”

“ છે શું તેનું ? ”

“ તારી તો આંખો છે કે ? ”

“ તે આંખો નથી તો શું કોડા છે ” નત્યૂની મા
એ છીકણીને નાકમાં ચઢાવીને કહ્યું:

“ હા કોડા ! ” રાધુની મા બોલ્યાં અને પછી આંખો
મટકાવી કહ્યું:

“ એ નત્યૂની માં ! જોતી નથી બાઈ-છોડી કેવી
દિવસે દિવસે ફૂલતી જાય છે તે ? આવી ત્યારે હાડકાં ચામડાં
હતાં-અને આ બે અઠી મહિનામાં તો-જાણે મહારાણી
બની ને ફરે છે તો.”

“ ન કેમ ફરે. રાધેબાબુનું ઘર કંઈ જેવું તેવું છે.
એ તો રાધેબાબુના બાપ નથી-નહિ તો કંઈ જેવું તેવું
ઘર છે ? ”

“ છે રતો ! એમાં કંઈ ના કહેવાય ? ભારે જ તો
ગોપાલ જેવો શેતાન છોકરો ઘરમાં ધાલ્યો છે-ગૂંગી જેવી
ગામનો ઉતાર-ઠામ વાસણુ ધસવા માટે...”

“ તું તો ભારે ફાટક બોલી બાઈ.”

“ હાસ્તો ! આપણે તો જે મનમાં તે જીભ ઉપર.”

આ બધી વાતો એવી રીતે ચાલતી હતી કે જાણે અન્ય
ઓતાજન હોય જ નહિ. બીજી બે ત્રણ સ્ત્રીઓ રેંટિયો
કાંતતી કાંતતી મંદ મંદ હસી લેતી અને વાતો સાંભળતી.

નંદુ-વિધવા બામણી-પાસેના જ ખોરડામાં રહેતી
હતી. તે પણ રેંટિયો કાંતવા આવતી. તેનાથી આ સહન
ન થયું. તે વચમાં બોલી બેઠી.

“ હા. હા...જે મનમાં તે જીભ ઉપર...પણ તમે જોયા જાણ્યા વગર શા માટે કાર્ધના ઉપર...”

“ હો હો...તને કંઈ બહુ પેટમાં બળતું લાગે મારી. બાર્ધ ! તો જાની ત્યાં...”

“ મારે જ્યાં જવું હશે ત્યાં જઈશ. તેમાં તમારા પેટમાં બળવાની કંઈ જરૂરત નથી મારી. પણ ગોપાલ-શેતાન અને ગૂંગી...ગામનો-ઉતાર-આપણે કેવાં છીએ તે તો કહે.”

“ એ નંદુ ! જો મોઢું સંભાળીને બોલજો નહિ તો જોવા જેવી થઈ જશે. હા. કહી દઉં. તને બહુ પેટમાં બળતું હોય તો...”

“ મને પેટમાં બળતું હોય એમાં તમને શું ? પણ કાર્ધનું...”

અને આ વાત પ્રચંડ સ્વરૂપ પકડે ત્યાં તો જડા પંડિત ગજનનના પુનિત પગલાંથી શાંત પામી.

રાધુની માં...હે...હે...હે પંડિતજી બોલ્યા. “ જરા એક આનાનું સૂતર આપશો કે...આ તો જાણે જનોઈ બનાવવી છે તે મેં કીધું લાવ-આ બાજુ જાઉં છું તો હાથોહાથ લઈ આવું...એ તો...હેં...હેં...હેં...”

“ કહેવડાવ્યું હોત તો હું પોતે જ આવી જાત...તમે શા માટે ” રાધુની માં બોલ્યાં-અને અને એમના અવાજમાં એવો તો ઠપકાનો સ્વર હતો કે નંદુ તો શું-પણ ત્યાં રેટિયા કાંતતી એકે એક સ્ત્રી સમજ્યા વિના ન રહી શકી.

“હં...હં...હં...એમાં શું ? તમે તો આવો છો જ ને...આ તો મને થયું...લાવ હું જ બલે તે લઈ આવું... કાલે અગિયારસ...ક્યાંક કામ પડી જાય...”

“હ્યો તો...” અને ક્રોધમાં તેણે એક આનાની સૂતરની આંટી પાંડિતજી તરફ ફગાવી. અને તે ઉપાડી. “હં...હં... હં...” કરતા પાંડિતજી ઘર તરફ પ્રયાણ કરી ગયા.

તેમનાં જતાં જ, નંદુએ કહ્યું: “બિચારા ! બહા માણસ !! સૂતર માટે આટલે ચાલીને આવવું પડ્યું.”

“તને શાનું પેટ બળે છે તે ? ગોપાલ-ગૂંગી-તેમની વાત આવતાં તો સળગી ઊઠે છે.”

“ઓય માં ! સળગી ઊઠું છું તો તમે પાણી લઈ ઠારવા કેમ નથી આવતાં.” અને તેમ કહી તે પેટ પકડીને હસવા લાગી.

આ બાજુ જ્યારે ગોપાલ, પાંડિત ગમનનને ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે સતી શાક સમારતી હતી. તેને આવતો જોઈ સતી બોલી:

“ઓહ ! આવો ! હમણાં હમણાં તો કાંઈ દેખાતો જ નથી ને. જીજને સાવ ભૂલી ગયો હોય એમ લાગે છે.”

સતીને પ્રણામ કરી ગોપાલ હસતો હસતો બોલ્યો.

“હા જીજ. હમણાં હું બધું જ ભૂલી ગયો છું.”

“એમ કે. એવું ઘરમાં કાણ આવ્યું છે જોણે જીજને પણ ભુલાવી દીધી બાઈ.”

“ જી. મસ્કરી કરો છો ? ”

“ ના મસ્કરી નથી કરતી. પહેલાં તો તું જીને જુલતો નહિ. જીના હાથની મીઠી રસોઈ ખાવામાં તને મજા પડતી. હવે બધું જુલાર્થ ગયું ? ”

“ જી વાંચવામાં પડ્યો છું. ”

“ પહેલાં ક્યાં વાંચવાનું ન હતું. ”

“ જી છટું ધોરણ છે. વાંચવાનો પાર નથી. તેમાં વળી અ, બ, ક, ત્રિકોણ-અને એવી એવી અનેક મગજ દુખવી નાખે એવી ચીજો આ ભેજમાં ભરવાની હોય છે તેથી મગજને ખીજું કંઈ યાદ રહેતું નથી. ”

“ તો મૂકી દે એવું બધું વાંચવાનું બાર્થ. આપણા બાપ દાદા ક્યાં ભણ્યા હતા. આપણે તો કહેવાઈએ ખામણ. ગાયત્રીનો મંત્ર આવડે, શરીર ઉપર જનોઈ હોય-થોડુંક વાંચતા આવડતુ હોય-પછી માણસોને છેતરવાની કળામાં તો આપણને... ”

“ જી એવું બોલશે નહિ. આપણા બાપદાદાની વાતો કરશે નહિ. આપણા બાપદાદા જેટલું જાણતા હતા તેનો ચતાંશ શું પણ સહસ્તાંશ ભાગ આપણે જાણતા હોત..... ”

“ ખરું હશે બાર્થ એ જૂના જમાનામાં; પણ હું તો મારાજ બાપદાદાની વાત કરું છું. ”

“ એ હશે જી, પણ તેથી આપણા મહર્ષિઓને આમ..... ”

“ભૂલી ભૂલી. લે એસ.” અને એ એમ કહી જીજીએ એક આસન પાથરી દીધું, અને ગોપાલને તેના ઉપર બેસાડી બોલી, “લે, શું ખાઈશ. બોલ.”

“જીજી, હમણાં જ પતાવીને આવ્યો એટલે.....”

“બસ તારી તો વાતજ ન્યારી.....થોડુંક ખાઈશ તો પેટ નહિ ફાટી જાય.”

“પણ જીજી હમણાં જ ભાભીએ ક્યોરી.....”

“તો એમ કહેને કે ભાભીના હાથની ક્યોરી જીજીની સૂકી રોટલી કરતાં વધારે ભાવે છે.”

“છિ : છિ : શું બોલ્યાં જીજી. તમારા હાથની અનેક વાનીઓ મેં ખાધી છે જીજી. એવું ખોટું બોલી પાપ ન કરશો. વળી ક્યોરી તો મિશ્રાણીજીએ.....”

“પણ પીરસી હતી કાણે, એ તો કહે ભાઈ.”

“ઓ ! એમકે ?”

“હાસ્તો. લે. એમ નહિ ચાલે. આજે સવારે નાસ્તા માટે પૂરી કરેલી. તું ઠીક આવી લાગ્યો. ખાધા વગર નહિ ચાલે.”

અને તેમ કહી, એક રકાબીમાં થોડી પૂરી અને અથાણું લાવી ન્યારે સતીએ સામે મૂક્યાં ત્યારે ગોપાલ ના પાડી શક્યો નહિ.

“ખાવું જ પડશે જીજી ?”

“ ના. ફંકી દેવું પડશે. ”

“ ભલે તો હવે ઉદરમાં ફંક પાર છે. ” અને તેમ કહી તે ખાવા લાગ્યો.

ખાદીની જડી શાલ ઓઢી સતી લીમડા નીચે બેઠી, એ અજબ તૃપ્તિ અનુભવ કરતી, ગોપાલ સામુ જોતી શાક સમારતી રહી.

આ સતી છે. તેનાથી એક વર્ષ જ મોટી છે. કેટલો સ્નેહ તેના ઉપર રાખે છે ?

પંડિત ગજનનની આ ત્રીજી વારની પત્ની. પચાસ વર્ષ વટાવીને વન પ્રવેશ કરેલો હોવા છતાં તેમની વાસના મટી નથી, તેથી જ તો રૂપરૂપનો અંબાર—આ સતી મા ને તે ઘરમાં લઇ આવ્યો છે. પણ સતી પિતા જેવા લાગતા પતિને પતિ તરીકે સ્વીકારી શકી નહિ. તે આર્થ સ્ત્રી છે એટલે જેની સાથે તે પરણી તે લોક વ્યવહારે પતિ તો ખરા જ વ્યવહારમાં—બાહ્ય વ્યવહારમાં—લોકવ્યવહારમાં તો પંડિત ગજનન તેના પતિ હતાજ—અને તે પણ તેને પતિ તરીકે સ્વીકારતી, તેના ઘરમાં આવી તેનું ઘર ચલાવતી, બન્ને વખત રાંધી પતિને જમાડતી, ઘરનાં ઠામ ધસતી, ઘરનું વાસીદું વાળતી—ઘરનું બધું જ કામ કરતી; પણ પહેલી જ રાત્રે તેણે પોતાની પથારી બીજા ઓરડામાં કરાવી હતી. ઘરના આંગણાને ફરતા ત્રણ ઓરડા હતા. એક રસોડું બે મુવાના અને પ્રવેશદ્વાર પાસેના ઓરડામાં પંડિતજી બેસતા, લોકો સાથે ગપ્પાં મારતાં. પહેલી જ રાત્રે જ્યારે

પત્નીએ બીજા ઓરડામાં સૂવાનો નિશ્ચય કરી પતિને પૂછ્યા વગર પથારી કરી ત્યારે પતિના ક્રોધનો પારો ચઢી ગયો. તે ધણું બોલ્યા અને ધમકીઓ આપી, પણ પત્નીએ કશો જ હિતર ન આપ્યો. પતિ પોતાના ઓરડામાં ગયા, તેમના પગ દાબી જ્યારે, સતી ઊઠી ત્યારે, હાથ પકડી પતિએ કહ્યું “ આમ કેટલા દિવસ ચાલશે ? તું મ્હારી પત્ની, પતિનું કહેવું માનવું, પત્નીનો ધર્મ નથી ? ”

આનો જવાબ પણ તેણે આપ્યો નહિ; ઊઠી ચાલવા લાગી.

જ્યારે પતિએ ફરીથી તેનો હાથ પકડી તેને ખેંચી ત્યારે તે બોલી:

“ શરીર ઉપર બળાત્કાર કરવો હોય તો છૂટ છે. તમે ઉમરે મ્હારા.....” વધુ તે બોલી નહિ. પછી બોલી, મારાથી એ નહિ થાય. તમે શા માટે મને પરણીને લાવ્યા ? શાસ્ત્ર ગમે તે કહે... હું પરણી છું એટલે તમારું ઘર ચલાવવા તૈયાર છું... પણ મારા મત ઉપર તમારો અધિકાર નથી. મને બળજબરીથી...” અને સતીના મુખનો ભાવ જોઈ પંડિતજી હેબતાઈ ગયા. સતીનો હાથ પોતાની જ મેજે તેમના હાથમાંથી સરી જાય છે તેવું તેમને લાન થયું અને તે એક શબ્દ પણ બોલી શક્યા નહિ. અને પછી પત્ની પાણીનો લોટો દાતણ વગેરે બધું મૂકી બીજા ઓરડામાં ચાલતી થઈ ત્યારે પંડિત ગજનને એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મૂક્યો અને બોલ્યા. “ શંભો ! જે કરે તે ખરી ” અને પછી વધા “ જેઠું છું દીકરી કેટલા દિવસ આમ કરે છે તે. ”

પણ પંડિતજીએ જોયું કે પત્ની તેના માટે બધી જ કાળજી રાખે છે. સવારમાં વહેલી ઊઠી થંટી દો છે, સવારનું વાસીદું વાળી. પૂજા વગેરેનો સામાન તૈયાર કરે છે. સવારમાં કંઈ નાસ્તો કરાવીને જ તેને બહાર મોકલે છે, પાછો ફરે છે ત્યાં ખાવાનું તૈયાર હોય છે. બપોર થાય ત્યારે ઘરનું બીજું કામ કરે છે. સાંજના પણ તે કામ વગર બેસતી નથી. તેનું અપૂર્વ સૌંદર્ય ધરને ખૂણે ખૂણે દીપી ઊઠે છે; પણ પણ... તે તો વજ્ર જેવી કઠોર છે. તેના નિયમમાં તે દઢ છે, તેણે પોતાની આસપાસ એવી તો એક ઇન્દ્રગ્નિ રચી છે કે જેમાંથી છટકી તેને પ્રાપ્ત કરવી અસંભવ જેવું લાગે છે. ઘણી રાત્રીઓ તેણે ઊંઘ્યા વગર પસાર કરી છે, ઘણી વખત સતીને પોતાના તરફ ખેંચવાનો પ્રયાસ કર્યો છે પણ વ્યર્થ. તેની આ કઠોર સંયમશીલતા જોઈ તે આશ્ચર્ય પામે છે.

વિચારે છે—શા માટે તેણે આ ઉમરે પ્રભુતામાં પગલાં માંડ્યા હશે ? શા માટે ન માંડે ? બીજા ક્યાં નથી કરતા ? સાઠ સાઠ વર્ષના ધરડા ડોસાઓ નવ વર્ષની કન્યા પરણે છે તો તેણે શું પાપ કર્યું છે ?..... અને પછી પંડિતજીને રાધુની મા યાદ આવતી—પરણવા પહેલાંની તેની સાથેની પ્રણયગોષ્ઠી યાદ આવતી. તે દિવસ રાત્રે મળેલી ગૂંગી યાદ આવતી—પણ બધું વ્યર્થ.

રાધુની માએ તો કહ્યું પણ હતું “ મૂર્ખ હું વિધવા છું તેથી શું ? બેસાડી દ્યોની ધરમાં ? ” અને તેણે હસીને કહ્યું હતું : બામણનું નામ દૂબાકું ? શું બોલી રાધુની મા,

હું ગામનો બામણ-બધે પૂંજઉ-ઠાકુર સાબને ત્યાં મારું નામ-દૂર દૂરના લોકો મારી પંડિતાઇના વખાણ કરે-યમ જગમાં મને બોલાવે ને દક્ષિણા આપે-ને હું હું આતું કામ કરું ?”

“તો પછી, છાના છાના મારે ઘેર શા મારે આવો છો ?” એક કટાક્ષ કરી રાધુની માએ કહ્યું હતું.

“તું તો મારી મશ્કરી કરે છે, રાધુની મા. એ તો જાણે રાધુની મા-એણે કહેવાય પ્રેમ-શું સમજી. પ્રેમમાં બધું ચાલે.”

“પ્રેમમાં બધું ચાલે તો પરણવાનું કેમ ની ચાલે ?”

“હં...હં...હં. એ તો સમાજ.”

“સમાજ ! વાહરે ! સમાજ કહેતાંય શરમ નથી આવતી. આવા પોચા દિલના છો. કાલથી મારે ઘેર આવતા નહિ.”

“ઓહ ! તું તો રિસાઈ ગઈને ?” પંડિતજીએ રાધુની માનો હાથ પકડી, તેને રીઝવવા પ્રયાસ કરતાં કહ્યું.

“જાઓ, જાઓ, શરમાતા નથી. આવડા મોટા થઈને હજી પણ.”

“લે, લે હવે. મોટા થયો છે દેહ, મનપ્રું તો એવું ને એવું જુવાન છે રાધુની મા.” હા. તેણે આંખો મીચી કહ્યું “હં. હં. હં. સાચુ કહું છું રાધુની મા”

“હિઃ જાઓ ઘરમાંથી” પાસે આવી તે બોલી.

અને આ વાર્તાલાપ પછી-એ માસે તો રૂમઝૂમ રૂમઝૂમ કરતી સતીને પરણી, પંડિત ગજનન જ્યારે ગામમાં આવ્યા, ત્યારે રાધુની માં સાશ્વત જોતી રહી. માળો પંડિત જળરો ખરો. બસો રૂપિયા આપીને બેરી લઈ આવ્યો ખરો. અને તેથી જ તો રાધુની મા સતી થઈ બળ્યા કરતી હતી. નંદુએ સાચેજ કહ્યું હતું “ રાધુની માં ! પારકાની પંચાત શા માટે કરે છે ? ગોપાલ-ગૂંગી ગોપાલ-ગૂંગી બોલતાં શરમે નથી આવતી. ”

ગોપાલે જ્યારે ખાઈ લીધું ત્યારે સતી બોલી : ઊભા રહો પાન બનાવી દઉં. ”

“ જીજી-પાન.....”

“ ના પાન વગર નહિ ચાલે. કાલે કયા છે એમ જ કહેવા આવ્યા હતાને ? ”

“ તમે તો મારા મનની બધીય વાત જાણો છે ને જી જી. ”

“ કેમ ન જાણું ? ભાઈની વાત બહેન નહિ જાણે તો બીજું જાણુરો કેણું ? પણ ગોપાલ કાલે સાંજના જમવાનું અહીં જ છે. ”

ગોપાલ જાણતો હતો કે આના કાની કરવામાં માલ નથી. તેથી તેણે કહ્યું “ બલે. ”

સાંજના ચંદાનો તાવ વધી ગયો.

ભાભીએ કહ્યું:

“ગોપાલ !”

“ જી. ”

“ જા ભાઈ, દવાખાનેથી દવા લઈ આવ. ”

“ જાઉં ”

દવાખાનેથી દવા લાવી જ્યારે ગોપાલ ચંદ્રને દવા પાવા લાગ્યો ત્યારે તેણે દવા પીનાર તરફ એક કૃતમતા સૂચક દષ્ટિ ફેંકી. ગોપાલે જોયું—એ દષ્ટિમાં ફેટલી કાયરતા છે ? તેમાં ફેટલી દવા યાચના છે ? તેમાં હૃદયની કેવી વ્યથા છુપાયેલી પડી છે ? આજ દિન સુધી ગોપાલ આ દષ્ટિ સમજી શક્યો નહોતો. એ દષ્ટિ જાણે તેને પોતાના તરફ ખેંચતી હતી. શું હતું એ દષ્ટિમાં કે તે પોતે પણ તેના તરફ ખેંચાતો હતો.

તેણે પોતાનો હાથ તેના કપાળ ઉપર મૂક્યો. ધાણી ફૂટે એટલો તાવ હતો. તે એક ક્ષણ ત્યાં બિભો રહ્યો અને તેનું માથું દબાવતો રહ્યો. સંતોષ અને આનંદની વિચિત્ર ભાવનામાં ડોલતી ગૂંગી તેમની તેમ પડી રહી. તેણે પોતાની આંખો મીચી લીધી.

જ્યારે બાબી દૂધ લઈ આવ્યાં ત્યારે તે ત્યાં જ બિભો હતો.

“ લે. પી લે દૂધ. ” બાબીએ કહ્યું.

“ આં, આં, ” કહી તેણે સૂચવ્યું તેને ભૂખ નથી.

“ બલે ભૂખ ન હોય. આટલું પી જા. ”

મૂંગી દૂધ પી ગઇ. ગોપાલ ત્યાંથી પોતાના ઓરડા તરફ ચાલતો થયો.

બીજે દિવસે અગિયારસ હતી. ઘરમાં ધમાલ હતી. કેળના સ્તંભો આવ્યા હતા. બાળોટ આસપાસ તે ગોઠવવામાં આવ્યા. સોપારી, પાન, અક્ષત-ધૂપ દીપ-નૈવેદ્ય બધું તૈયાર થતું હતું. નિમંત્રણ મોકલાઇ ગયાં હતાં.

“ બાબી ” ગોપાલે કહ્યું.

“ હાં બાઈ. ”

“ જીજીએ જમવા આવવાનું કહ્યું છે. ના પાડી શક્યો નહિ. જઈ આવું ને ? ”

“ બલે. અહીં હવે કંઈ કામ નથી. બધું તૈયાર છે. ”

આજે પંડિત ગજનન ઘણાજ આનંદમાં હતા. નાચી પાસે ક્ષૌર કર્મ કરાવી, ચોટલી ઠીક કરી, બેચાર વાર કાચમાં મુખ જોઇ, માથે પાદ્મકું મૂકી, પગમાં પાવડી પહેરી બગલમાં પૂજા કરવાનાં જૂના થોથાં દબાવી, જ્યારે પંડિત ગજનન ઘર બહાર નીકળ્યા ત્યારે તેમનું મુખ મલક મલક થતું હતું. ઘરના લીમડાનાં પાંદડાં અને ઘર બહાર પીપળાનાં પાંદડાં પંડિતજીની મનોદક્ષા જોઈ હસતાં હતાં.

લીમડાનાં પાંદડાં કહેતાં હતાં “ હં...હં...ચાલ્યા છે બની ઠની ને. ”

“ તેમ ન જાય. એ તો હું જાણું છું ને બધું. ” પીપળાનાં પાન કહેતાં હતાં.

“ઓહ ! તમે ન જાણો તો ખીજું કાણ જાણે. નદીનો કઠિ કઠિ તમારાથી પરિચિત છે ભાઈ. તમે તો બહાર ઊભા ઊભા નદીની આ પારથી પેલે પાર સુધી દષ્ટિ ફેંકા છે ને ?”

“હા તેથી જ તો કહું છું.”

અને ખરેખર પંડિતજી ખૂબ રાજી હતા. પેલી છોકરી યાદ આવતી હતી. આજ ધણા દિવસથી દેખાણી નથી. ધણા દિવસથી રાધેબાબુને ત્યાં જવાયું નથી; અને જ્યારે જ્યારે ગયા છે ત્યારે ત્યારે પેલી હરામખોર છોકરી સામે જ આવતી નથી. આજે તો ઘરમાં દોડાદોડ હશે. આમથી તેમ દોડતી હશે, કામ કરતી હશે. હું પણ આ માગીશ ને તે માગીશ...સાંભળ્યું છે હમણાં હમણાં તો ગજબની...

“કેમ પંડિત ક્યાં ચાલ્યા ?” રાધિકાજીના મંદિરના પૂજારીએ પૂછ્યું.

“હં...હં...હં...જરા કયા કરવા જઈ છું ભાઈ.”

“ક્યાં ?”

“એ તો...આ આપણા પેલા રાધેબાબુ...”

“ગૂંગી વાળા રાધે બાબુને.”

“હં...હં...હં...એ તો એજ.....હં. જે જે.” કહી તેમણે ચાલવા માંડ્યું.

જ્યારે અંદર ઘરમાં પ્રવેશ્યા તો પડખેના અધારા ઓરડામાંથી કાંઈ કંદન કરતું હોય તેવો સ્વર કાને પડ્યો.

“કાણુ ?” પડિતજીથી બોલાઇ ગયું.

“કાણુ”નો અવાજ સાંભળી માતાજી બોલ્યાં.

“ઓહ ! આવો આવો.”

આવ્યો. હેં. હેં. માતાજી જી. જી.”

“પધારો. પધારો.”

હાથ મુખ પ્રક્ષાલન કરી, પાટલા ઉપર બિરાજી પોતાના ચિર પરિચિત સ્વરમાં—જે સ્વરમાં ગાયનના સૂરો મિશ્રિત હતા—તે બોલ્યા.

“પાણીનો પ્યાલો લાવજો...ઓ...” અને પછી તેમની દષ્ટિ પાણી લાવનાર તરફ ફરવા લાગી. જ્યારે તે દષ્ટિ નિરાશાને પ્રાપ્ત થઇ ત્યારે તેમણે ફરીથી તેવાજ અર્ધ ગદ્ય અર્ધ પદ્યમાં કહ્યું.

“આ રકાબીમાં થોડા ચોખ્ખા લાવજો...ઓ...”

જતાંએ જ્યારે દષ્ટિ નિરાશ થઇ ત્યારે ક્રોધયુક્ત સ્વરે ફરીથી બોલ્યા—અને એ સ્વરો પંચમ સ્વરે પહોંચ્યા હતા.

“અને...સાથે સાથે...આ રકાબીમાં થોડાં વધુ સોપારી લાવજો...ઓ...”

અને તે વખતે પણ ઘૂંઘટો કાઢેલાં રાધેબાળુના જ પત્ની આવ્યાં ત્યારે તેમને થયું કે દ્વારમાં પગ મૂકતાં જ જે કંદન ધ્વનિ શ્રવણ પથે અડકીને બિભી રહી હતી—તે કંદન ધ્વનિને, પોતાના હૃદયમાં જેને જોવાની અત્યંત અભિલાષા

છે તેવી-પેલી ગૂંગી સાથે કંઈ પણ સંબંધ હોવો નોંધ્યો
તેમાં તલ ભાર શંકાને સ્થાન નથી અર્થાત્ જે કહેવાય છે
તે-ગૂંગી-કહેતાં ચંદા કહેતાં પોતાના હૃદયમાં બિરાજેલી...
હં...હં...હં માંદી હોવી ધટે છે.

પછી પૂજા વિધિ પ્રારંભ થતાં તેઓએ પોતાના
બુલંદ સ્વરોમાં લલકારવું શરૂ કર્યું.

“શ્રી સત્યનારાયણં દેવં શીવં ચક્ર ગદાધરં...”
જે કહેવાય છે તે...શંખ ચક્ર ગદાને ધારણ કરવાવાળા
સત્યનારાયણદેવ-જે કહેવાય છે તે...બધી વ્યથાને હણુનારા-
સત્યનારાયણદેવને નમું છું...આ સ્થળે ચૈસો મૂકા. ચોખા-
કહેતાં અક્ષત છાંટો, કંકુનો ચાંદલો કરો... ચૈસો મૂકા...
આ પ્રમાણે પૂજા ચાલી... અને પછી.

“નૈમિષારણ્યે... સૂત...” જે કહેવાય છે તે એક
વખત... નૈમિષારણ્યમાં... શોનકાદિ ઋષિઓ...જે કહેવાય
છે તે નારદમુનિ ભમતા ભમતા... ત્યાં પહોંચ્યા. ઇત્યાદિ.

આજ વખતે ગોપાલ સતીને ઘેર બેઠો હતો અને
ચૂલાની લાલ જ્વાલાઓના પ્રકાશથી દૈદિપ્યમાન સતીનું
મુખ જોતો હતો અને વિચારતો હતો. આ છે જીજ્ઞ-સ્નેહ
રસથી ભરપૂર. તેને પોતાના સ્નેહથી, વાતસલ્યથી નહવ-
રાવે છે. સતી-કેટલું મીઠું નામ છે? દક્ષરાજની પુત્રીનું
નામ પણ સતી હતું ને! અને તે જ સતીએ જેણે પતિનું
અપમાન થતાં પિતા દક્ષના યજ્ઞમાં પોતાની જાતનું બલિ-
દાન આપ્યું હતું. તે સતીમાં અને આ સતીમાં કંઈ ફેર

છે ? ના, ના. યુગ યુગમાં આવી સતીઓ આપણે ત્યાં જનમે છે અને આપણાં ઘરો, આપણાં આંગણાં, આપણાં ગ્રામો, આપણા સમાજને ઉજ્જવલ બનાવે છે. પોતાના સ્નેહથી અમ જેવા પામરોને સજીવન કરે છે. તે બેઠો બેઠો સતીનું મુખ નિહારતો હતો.

“ શું જુઓ છો ? ” સતીએ પૂછ્યું.

“ તમારું મુખ જીજી. ”

“ જોવા જેવું છે કંઈ ? ”

“ હા. ”

“ શું ? ”

“ તમારો સ્નેહ, તમારું વાત્સલ્ય. ”

“ તું તો આવો વાચાળ કોઈ દિવસ ન હતો ભાઈ. આજે આ વાચાળતા ક્યાંથી પ્રકટી ? ”

“ મૂંગા લોકો પણ, જીજી, કોઈ કોઈ વખત વાચા પામે છે. અને તે તમ જેવી સતીઓના પ્રતાપે. ”

“ બહુ વખાણ કરશો નહિ ભાઈ. હું કેવી છું તે તો હું જ જાણું છું. ”

“ હા જીજી. અને તે હું પણ જાણું છું. ”

“ શું જાણો છો કહો જોઈએ ? ”

“ જે નામથી બોલાવવાની આવશ્યકતા નથી જીજી. હું તો નાનો ભાઈ છું. ”

“ બલે બલે, પણ શું જાણો છો તે તો કહો ! ”

“ કાર્ધ દિવસ કહીશ જી. આજે નહિ: ત્યારે સાંભળશો ને મારી વાત ? ”

“ જરૂર. જરૂર સાંભળીશ. કેમ નહિ સાંભળુ બાઈ. ”

“ જી ! ”

“ હાં ! ”

“ દક્ષરાજની પુત્રી સતીની વાત યાદ છે ? ”

“ હા. કેમ ? ”

“ ના અમસ્તો જ પૂછતો હતો. ”

“ ના અમસ્તા નથી પૂછતા. કારણથી પૂછે છે. કદાચ કહેવા માગતા હશે કે ક્યાં પેલી સતી-પતિને માટે મૃત્યુને ભેટ કરવાવાળી અને ક્યાં આ... ”

“ છિ: છિ: જી. એવું બોલી મને પાપમાં નાખશે નહિ. ”

“ ના ખરું જ કહું છું બાઈ. મારી સરખામણી કરવા જ તમે દક્ષપુત્રીનું નામ લીધું છે. ”

“ હા જી. એ વાત ખરી. હું તમારી સરખામણી કરતો હતો ખરો; પણ આ સતી અને દક્ષપુત્રી સતીમાં અને કંઈ..... ”

“ રામ રામ-એવું જૂહું... ”

“સત્ય કહું છું જીજી. જ્યારથી તમે આ ઘરમાં આવ્યાં છો ત્યારથી, જાણે આ આખું ઘર ફરી ગયું છે. તમારા આવવા પહેલાંનું આ ઘર જોયું છે અને તમારા આવવા પછી પણ જોયું છે અને જોઈું છું. જે સેવા, જે શુશ્રૂષા.....”

“બહુ થયું, બહુ થયું... મૂંગાને પણ આવી વાચા ન પ્રગટો... આવી વાતો ફરી મને તમે...”

“ઠીક જીજી. મૂંગો માણસ હવે મૂંગો બને છે.” અને તેમ કહી તે ચૂપ થઈ ગયો.

રસોઈ તૈયાર થઈ ચૂકી હતી. સતીએ ભાઈ માટે થાળા પીરસી અને બોલી:

“મૂંગા મૂંગા જ બેસી જાઓ. હવે બોલવાને કંઈ કામ નથી.”

મૂંગો મૂંગો જ ગોપાલ ખાવા બેઠો. ત્રિકોણાકાર ઢેબરાં, ત્રણ જાતનાં શાક, રાયતું, હલવો... આ બધું મૂંગે મોઢે પેટમાં નાખવા સિવાય છૂટકો નથી. મૂંગો મૂંગો તે ખાતો અને સતી સંતોષથી આ જોતી રહી.

“જીજી. તમારી પાસેથી એક વસ્તુ હું શીખ્યો છું.” ગોપાલે જમતાં જમતાં કહ્યું.

“શું?”

“સ્નેહ એ એક અમૂલ્ય વસ્તુ જ.”

“ ભાષ એ તમે મ્હારી પાસેથી નથી શીખ્યા. એ શીખવા ક્યાંય જવું પડતું નથી. સમસ્ત બ્રહ્માંડ સ્નેહ ઉપર અવલંબે છે. જીવનના આણુઆણુમાં આ સ્નેહ-પ્રેમ-ભાવ જે કહો તે વ્યાપ્ત છે. તે વિના પૃથ્વી સ્થિર રહી શકે જ નહિ.”

“ આ બધું તમે ક્યાંથી શીખ્યાં જીજી. આ તો જાણે વેદવાક્ય. ”

“ મેં કહ્યુંને ભાષ આ શીખવા ક્યાંય જવું પડતું નથી, પ્રકૃતિ જ આ બધું શીખવે છે. જે પ્રકૃતિસ્થ છે. જે પ્રકૃતિને ચરણે પોતાનું શિર નમાવે છે તેને પ્રકૃતિ આ બધું શીખવે છે.”

“ જીજી. આ હું કાઈ દિવસ બૂલીશ નહિ.”

“કાને ખબર કદાચ બૂલીય જાઓ.”

“ એવો દુષ્ટ છું હું-નહિ. ? ”

“ ના એમ નથી : પણ બૂલવું એ પણ પ્રકૃતિની એક સાધના છે. પંથ એકજ છે. આડે અવળે રસ્તે થઈને પણ જગત ત્યાં જ જાય છે, બૂલો પણ થાય છે, ગંભીર બૂલો પણ થાય છે; પણ તે અનિવાર્ય હોય છે ત્યારે જ થાય છે : પણ બૂલો કરવા પછી પણ, પ્રકૃતિ તેને પોતાના પરમ લક્ષ્યે ખેંચી જાય છે.”

ગોપાલ સતીના આ વાક્યો મુગ્ધ થઈ સાંભળતો રહ્યો. આ વાક્યોનો અર્થ તે સમજ્યો હશે કે કેમ-તે પણ

તે નિર્ણય કરી શક્યો નહિ. પણ એમાં એવી તો શક્તિ હતી. આ વાક્યોમાં એવું તો જાદુ હતું કે તે મુગ્ધની જેમ જીજ્ઞાસુ મુખ સાથે જોતો રહ્યો.

“ આ દેખારું એમનું એમ થાળીમાં પડ્યું છે. ક્યારે ખાવું છે. ”

“ ઓહ ! ” અને તેણે ખાવામાં ચિત્ત પરોયું.

જ્યારે ઘર તરફ ચાલવા લાગ્યો ત્યારે તેનું હૃદય અત્યંત પ્રકુલિત હતું; તેના હૃદયનો ભાર જાણે હલકો થયો હોય તેમ તેને લાગતું હતું. પ્રકૃતિ આખી જાણે આનંદથી ઝૂલતી હોય તેમ તેને લાગ્યું. બહાર આવતાં, ખર ખર, ખર ખર, કરતાં પીપળાનાં પાન જાણે તાલ દદા આનંદથી નાચતાં હોય એમ તેને લાગ્યું. નીચે કાળો ગંભીર ઊંઝડ નદીનો પ્રવાહ પણ જાણે શાંતિથી વહેતો હોય તેમ તેને લાગ્યું.

ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે પાંડિત ગજનન પોતાના જૂના અને જાણીતા સ્વરમાં કથા સંભળાવવામાં મશગૂલ હતા. જે કહેવાય છે તે પેલો વણિક-વારંવાર પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો કે-જે કહેવાય છે તે તેણે સત્યનારાયણદેવની પૂજા કરી નથી જે કહેવાય છે તે તેથી તેના ઉપર આ કાપ થયો છે... ઇતિ શ્રી સત્યનારાયણ... અધ્યાય સમાપ્ત... અને કથા સંપૂર્ણ થતાં ‘અચ્યુતં કૈશવં’ ગાવામાં આવ્યું ત્યારે પાંડિતજીનું આખું શરીર ડાલતું હતું.

પ્રસાદ લીધા પછી બધા લોકો વિખરાઇ ગયા—અને મોડી રાતે જ્યારે ગોપાલ સૂવા માટે જતો હતો ત્યારે એકાએક તેને તાવમાં ઘેરાયેલી ચંદા યાદ આવી. તેની ગોદ-ડીની પથારી પાસે જઈ, માથા ઉપર હાથ મૂકી જોયું તો તાવ ઓછો હતો અને ચંદા ધસધસાટ ઊંઘતી હતી.

ઊંઘતાં ઊંઘતાં આજે તેણે સતીને પ્રણામ કર્યા અને તેનો જ વિચાર કરતો તે ઊંઘી ગયો.

ચંદાને સાવ ઠીક થઇ ગયું છે. મુખ ઉપરની ફિક્કાશ ગૂઠી ગઇ છે અને લાલી દોડવા લાગી છે. છેલ્લા દસ પંદર દિવસમાં તો તે પહેલાનાં જેવી જ સ્વસ્થ થઇ ગઇ છે, પહેલાં કરતાં પણ વધારે કામમાં પરોવાયેલી રહે છે. સવારમાં ચાર વાગે ઊઠી ધર્ ધર્ ધંટી ફેરવે છે અને ગોપાલ પોતાની પથારીમાં પડ્યો ધંટીના મધુર અવાજને સાંભળે છે. ધંટીનું સંગીત પણ અતેડું હોય છે. મળસ્કે, પથારીમાં પડે પડે સાંભળવાની મઝા જેને અનુભવ હોય તેજ સમજી શકે છે. તેમાં વળી ચંદાના મુખમાંથી નીકળતું તેનુંજ અલૌકિક “આં આં”નું સંગીત ધંટીના સંગીત સાથે બળી જઈ

એવું વિચિત્ર વાતાવરણ પેદા કરે છે કે ગોપાલને પથારી છોડવાનું મન થતું નથી. ક્યાંય સુધી તે સંગીતને સાંભળ્યા કરે છે.

અને ચંદા ? ચંદાને આ બીમારી પછી એક અનેરી વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ છે અને તે છે ગોપાલની મૂંગી સહાનુભૂતિ ગોપાલ પોતાનો સ્નેહ કે સહાનુભૂતિ બતાડતો નથી, છતાં ચંદા સમજે છે, ઊંડે, ઊંડે ક્યાંક પણ ગોપાલના હૃદયમાં તેને માટે સ્થાન છે. તે જાણવા, તે પ્રાપ્ત કરવા તે મથતી નથી. તે છે તેટલું જાણીનેજ તે આનંદે છે. ગોપાલની ચોપડીઓ ગોઠવવામાં, તેની ઓરડી સાફસૂક કરવામાં તેનું પ્રત્યેક કાર્ય કરવામાં તેને મજા પડે છે. પહેલાંની જેમ તે પોતાનો સ્નેહ પ્રદર્શિત કરવાની ઈચ્છા પણ રાખતી નથી. આ નાનાં નાનાં કામ કરવામાંજ તેને મજા પડે છે.

રાધે બાળુનું જીવન ઊંઘવામાં, ખાવામાં, હુકો ગડ-ગડાવવામાં અને દુનિયાનું બધું ડહાપણ પોતાના બે ડાળામાં ભર્યું છે તે દાખવવામાં શાંતપણે વહે છે. બાબી તેવાજ સ્નેહથી ગોપાલને ચાહે છે. રાત્રે સૂતાં પહેલાં ગોપાલ બાબી પાસે આવી અનેક વાતો કરે છે, અને બાબી તેની વાતોથી સંતોષ પામે છે. મિત્રાણીજીનું જીવન-કાબરી બિલાડી સાથે યુદ્ધ કરવામાં-તેમ ગાળો દેવામાં, અને યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ વડે તેને શિક્ષા કરવામાં પસાર થાય છે. એકજ જીવ અશાંત દેખાય છે. તે છે માતાજી. આવડો મોટો સંસાર ચાલે છે તે માતાની આવડતથી તેમણે બચાવી રાખેલા ધૈર્યથી.

પંદરથી વીસ રૂપિયાની આવકમાં ધર ચાલે તેમ નથી. આ ધરની ઋદ્ધિ સિદ્ધિ અવલંબે છે માતા પાસે પડેલા પૈસામાંથી પણ આમ કેટલા દહાડા ચાલશે ? રાધે ભણ્યો નહિ—અક્ષ-લને અને તેને બાર ગાઉનું છેડું છે; આ ગૃહ સંસાર વિશાળ છે, ડગલે ને પગલે પૈસા ખરચાય છે; આ વધુ કેમ નભશે ?

પૂજા કરતાં કરતાં, નેત્ર બંધ કરી ભગવાનની આરાધના કરતાં કરતાં પણ માતાજીનું ધ્યાન તૂટી જાય છે અને અનેક વિચારો તેમના મનને વિહ્વળ બનાવી દે છે. ધીરે ધીરે સંગ્રહ કરી રાખેલી સંપત્તિ ખૂટતી જાય છે. છેલ્લા ચાર વર્ષોમાં રોકડનાણું બધું પૂરું થઈ ગયું છે. બસો ત્રણસો રૂપિયા સિવાય હવે ઘરમાં કંઈ નથી. ઘરેણું વેચવાનો પણ વખત આવશે ? હરિ. હરિ.. માતા બોલે છે...તેમને પોતાના મૃત પતિ સાંભરે છે. તેમના જમાનામાં બહોજલાલી હતી ચાર ચાર નોકરો ખડે પગે રહેતા હતા. ગામના મોટા વકીલ ઘરમાં પૈસાની રેલમ છેલ, ગામમાં આખરુ...અને આજે ? આજે પતિના જવા સાથેજ જાણે બધું ચાલ્યું ગયું છે...ઉમર હતી એટલે તે ગયા...પણ તેમના ગયા થહેલાં પોતે જવા ભાગ્યશાળી ન થયાં...એવાં તો શા પાપ કર્યા હશે ? તેમની સાથેજ દેહ વિસર્જન થયો હોત તો કેટલું સારું ?

અને પછી તેમની આંખોમાંથી દડ દડ અશ્રુ વહીને સાડી ઉપર પડે છે. અને જ્યારે ખખર પડે છે કે પૂજા કરતાં કરતાં આ વિચારો આવ્યા કેત્યારે તેઓ વધુ બ્યાકુળ

થાય છે અને પ્રાર્થના કરે છે ‘પ્રભુ ! પ્રભુ !! આવું ? તારી પ્રાર્થના કરતી વખતે આવા વિચારો શા માટે ?’

આવા નિર્બળ વિચારો શામાટે જગત આખાનું તું પાલન કરે છે. કીડી અને કુંજર બધાયને તું ખવડાવે છે તો પછી આ નાનાશાધરની-કુટુંબની મારે ચિંતા શામાટે ? ચિંતા કરવાવાળો તું બેઠો છે પછી ચિંતા શાની. હરિ. હરિ...આ નિર્બળ મન તો જુઓ અને પછી પોતાનેજ પોતાના નિર્બળ મન માટે હસવું આવે છે. વાહરે નિર્બળ મન વાહ !

તેમનું મન પ્રભુની આરતી ઉતારવામાં પરોવાય છે અને પછી ચિત્ત શાંત થતાં મુખ ઉપર પ્રકુલતા છવાઈ જાય છે.

પૂજ્ઞમાંથી ઊઠી આવ્યમન લે છે ત્યાં તો સામે પુત્ર વધુ આવીને બોલે છે :

“ માતાજી, મિશ્રાણી કહે છે કે ધી મંગાવવું પડશે. ”

“ ગોપાલને કહે કે એક રૂપિયાનું ધી લઈ આવે. ”

“ ભલે. ”

“ અને માજી ! ઘઉં પણ ચર્ચ રહ્યા છે. ”

“ તે પણ મંગાવી લ્યો. ”

“ અને માજી, તેલ ચાર દિવસથી વધુ નહિ ચાલે. ”

“ આટલું બધું તેલ કેમ ઉપડી ગયું. ”

“ માજી. ધરમાં રોજ ને રોજ નાસ્તામાં અને ખાવામાં નવી નવી વાનીઓ...”

“ ભલે. ભલે ! પછી વહુ તરફ ફરીને બોલ્યાં ! વહુ.”

“ મા ”

“ તેલ પાંચસેર મંગાવી લેજે.”

“ પચુ...”

“ શું ? ”

“ મ્હારી પાસે...રૂપિયા.”

“ રૂપિયાની ચિંતા શામાટે કરે છે મા ? લે...” અને પછી તેઓ પાંચ રૂપિયા કાઢીને આપે છે.

શું આજથીજ પ્રભુએ પરીક્ષા લેવાનું શરૂ કરી દીધું છે ? માતા વિચારવા લાગી.

આમ દિવસો નિર્ગમન થાય છે. તે દિવસે સાંજના માતા પૂજનમાં બેઠાં હતાં. તુલસીના ક્યારા પાસે ધીનો દીવો ટમ ટમ બળતો હતો અને તેઓ એક ગાયન મંદ સ્વરે ગાતાં હતાં એકાએક ધરમાં આવી રાધેઆબુએ જુમ પાડી.

“ મા ”

“ શું છે ? ” માતાએ પૂછ્યું.

“ તાર છે.”

“ કાનો છે ? ”

“સુધીર બાળુની વહુ સખત માંદા છે તેમને બોલાવે છે.”

“હા” માતાએ જવાબ આપ્યો, અને નેત્ર બંધ કરી પાછા પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં.

રાધે બાળુ બે ક્ષણ માતાના મુખ વિસ્ફરિત નેત્રે જોતા રહ્યા. તેમને થતું હતું કે તાર આવ્યો છે કહી તેમણે એક મહાન કાર્ય કર્યું હતું, પણ આ બાળુ આ મહાન કાર્યની પ્રશંસા ન થતાં અવહેલના થાય છે—એ જાણી તેમને જરા માઠું લાગ્યું. માથું ખંજવાળતા તે ઊભા રહ્યા. પત્ની તેમની વહારે ધાયાં.

“ઊભા છે શું ? જાઓ પેલી ચંદા હુકો લઈ ઊભી છે પૂજન કરે છે તે જોતા નથી ?”

“હો. હો...અરોગ્યર છે” કહી પતિ બીજા ઘર તરફ ચાલતા થયા.

પૂજન વિધિ સમાપ્ત કરી, માતા જ્યારે સામેના ઘરમાં આવ્યાં ત્યારે પોતાની પ્રિય પાટ ઉપર અંદરના ઓરડામાં એકા એકા રાધેબાળુ, ડાળા ફાડી, આકાશ ભણી જોતા હુકો ગગડાવતા હતા અને મુખના ધુમાડા આકાશ તરફ ગતિમાન કરવામાં પ્રવૃત્ત હતા. દુનિયામાં આ ધુમાડા ઉડાડવા સિવાય બીજું કાર્મ પણ મોટું કામ નથી એમ તેમનો મુખ ભાવ કહેતો હતો.

અંદર આવી માતા બોલ્યાં.

“રાધે !”

“ ઓ...ઓ—જી. ” તંદા ભંગ થતાં, ટટાર બેસી પુત્રે કહ્યું.

“ કાલે સાંજના ગાડી જાય છે ને ? ”

“ જી હાજી. ”

“ તો કાલે જ ઉપડી જવું ચોગ્ય છે. તું છુટી લઇ લેજો. ”

“ પણ રજા...”

“ રજા ? રજા મળશે. ”

“ મુહૂર્ત ? ”

“ હા, મુહૂર્તની વાત ખરી. ચંદા ” તેઓએ ખૂબ પાડી. જ્યારે ચંદા ત્યાં આવી ત્યારે માતાએ તેને સમજાવી કહ્યું “ પંડિતજીને ઘેર જા, અને કહે માતાજી બોલાવે છે. ”

“ બહે ” કટાણું મુખ કરી તે ચાલતી થઇ.

પંડિતજીને ઘેર ચંદા ભાગ્યે જ જતી. ત્યાં જવું તેને ગમતું નહિ. પંડિત ગજનની સ્થૂલ કાયા, તેમના હાવભાવ. તેમના હાથના ચાળા અને જે આંખોમાંથી નીકળતી તેમની બક્ષણ કરી નાખશે એવી દૃષ્ટિ, ચંદા સહન કરી શકતી નહિ છતાં આજે, સંધ્યા વખતે તેને ત્યાં જવું પડે છે. છૂટકા નથી. તેના નાના શા મગજમાં અનેક વિચાર ઊડીને શમવા લાગ્યા. રાધિકાજીના મંદિરને વટાવી, કાખી બાજુની

ગલીમાં વળી, જ્યારે તે પીપળા નીચે, ટેકરા ઉપર આવી લાગી ત્યારે, દૂર પેલા સોરતીના મેદાનની પેલે પાર સૂર્ય-નારાયણ દુબવાની તૈયારીમાં હતો. ઊઝડ નદીનાં પાણી લાલ અને ફેસરિયા રંગનાં થઈ ગયાં હતાં. પીપળાનાં પાન ખર ખર અવાજ કરતાં ડોલતાં હતાં. નીચે પૂલ ઉપર કાંઈ પણ દેખાતું ન હતું.

જ્યારે પંડિત ગજનનના ઘરમાં તે દાખલ થઈ ત્યારે આંગણમાં બેઠા, ઉઘાડે ડોલે પંડિત ગજનન સંધ્યા કરવામાં મશગૂલ હતા. પંડિત ગજનન હતા અત્યંત ધર્મિષ્ઠ જીવ. ત્રિકાળ સંધ્યા કરતા અને ભગવાન રીસાર્થ ન જાય તે માટે અત્યંત કાળજી રાખતા. સતી આ વખતે પાડોશમાં કંઈ કામ પ્રસંગે ગઈ હતી. ગૂંગીને અંદર આવેલી જોઈ તેમણે નેત્રો ખોલ્યાં અને હસીને વદ્યા:

“હં. હં. આવો આવો બેસો.”

પણ ગૂંગી જડની જેમ ત્યાં જ ઊભી રહી. પંડિત-જીએ પોતાની સંધ્યા વિધિ ઉતાવળે પતાવવા પ્રયાસ કરતાં શ્લોકોને ઉતાવળે ઉતાવળે ગાઈ નાખવાનું શરૂ કર્યું—છેવટે ‘કૃષ્ણં વંદે જગદ્ગુરુ’ બોલી-ભગવાનને નમી નમીને પ્રણામ કરી, ગાલ ઉપર ઉપરા ઉપરી પાંચ છ થપાટ લગાવી બોલ્યા:

“માફ કરજો મારા આપ. અમે તો માનવી બૂલથી બરેલા.”

અને પછી ઊભા થઈ ગૂંગી પાસે આવી બોલ્યા.

“હં...હં...કેમ આવ્યાં? આજે તો કંઈ ધણું દિવસે દર્શન દીધાં?”

ચંદાએ પોતાની ભાષામાં સમજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો.
“બોલાવે છે. માતાજી-ચોપડી-થોથું પંચાંગ-હા. તેને લઈ.
તમને બોલાવે છે.”

પંડિતજી ગૂંગીની ભાષા સારી પેઠે સમજતા હતા,
છતાં આજે ન સમજવાનો ડોળ કરતા પાસે આવી, તેનો
હાથ પોતાના હાથમાં લઈ પૂછવા લાગ્યા.

“શું કહ્યું?”

“આં...આં...ત્યાં” હાથથી ધરની દિશા બતાવી
તે બોલી.

વધુ નિકટ આવી તેના બન્ને હાથ પકડી બોલ્યા.
“આજે ટાણે? કેમ કંઈ ખાસ કામ છે? વાહ તું તો બહુ
ડાહી. વાહ... તબિયત તો સરસ...” અને ચંદા પોતાના
બન્ને હાથ છોડાવવાનો પ્રયાસ કરે તે પહેલાં તેને પોતાની
પાસે બેઠી... ત્યાંજ પત્નીનો અવાજ સંભળાતાં, તેને
છોડી દઈ બોલ્યા:

“ઓહ... ભલે ભલે આ આવ્યો...કહે જે આવું
છું” અને પછી પત્ની તરફ વળી બોલ્યા:

“એને... એને રાધેબાણુને ત્યાં બોલાવે છે. હમણાં
જ આવું છું હં” તેમ કહી શરીર ઉપર બંડી પહેરવા લાગ્યા.

ગૂંગીના ગાલ ઉપરથી લોહી ઊડી ગયું હતું. સતી

અંદર ગઈ. એક શબ્દ બોલી નહિ. ગ્યાસતેલની નાની ચીમની દીવી પ્રગટાવી બહાર આવી બોલી:

“એસને ઊભી છે કેમ ચંદા? ઠીક છે ને?” પછી અજવાળામાં તેનો ફિક્કો ચહેરો જોઈ બોલી:

“કેમ હજી ઠીક નથી? ગોપાલ તો કહેતો હતો હવે સાવ ઠીક છે.”

ચંદાએ હસવાનો વ્યર્થ પ્રયાસ કર્યો, પછી એકાએક શું વિચાર આવ્યો એટલે સતીના ચરણોમાં પ્રણામ કરી ત્યાંથી ચાલવા લાગી.

સતીને પણ ચંદાના આ વ્યવહારથી આશ્ચર્ય થયું. આમ એકાએક ચરણોમાં પડવાનું કારણ શું? અને ત્યાર પછી જાણે કેમ પોતાના મનની વ્યથા દબાવતી હોય—જાણે કેમ પકડાઈ જવાની ભીતિ હોય તેમ તે ત્યાંથી મોઢું ફેરવી ચાલી નીકળી હતી.

સતીને પેલી રાત યાદ આવી જ્યારે પતિએ “ડાકણ ડાકણ” કહીને ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો હતો અને સ્નાન કર્યું હતું. આજે એવું જ કંઈક દૃશ્ય તેમની આંખે મળ્યું હતું—પણ તે ભ્રમણા હશે તેમજ માનવાનો તેણે પ્રયાસ કર્યો.

જતી વખતે પતિએ ફરીથી કહ્યું. “હં-હં-હં. જાઉં છું હમણાં જ આવું છું. સમજીને. હં હં-હં...” તો પણ પત્નીએ કંઈજ જવાબ ન આપ્યો. જાણે કે કંઈજ બન્યું નથી.

પંડિત ગજનન માતાજી પાસે આવી પ્રણામ કરી બોલ્યા:

“હં-હં. માતાજી, બોલો. આવે વખતે યાદ કર્યો. કંઈ ખાસ કામ છે ?”

“હા પંડિતજી. કાલે સારું મુહૂર્ત છે ને ? સાંજની ગાડીમાં જવા વિચાર છે.”

“હાં. હાં. હમણાં જ જોઈ દઉં” અને તેમ કહીને તેમણે પંચાંગ ખોલી ગણતરી કહી કહ્યું. “હા માજી. ધણુંજ સારું મુહૂર્ત છે. એ વાગ્યા સુધીમાં ઘરમાંથી નીકળી જવું. પછી મુહૂર્ત સારું નથી.”

“બલે.”

“બીજું કંઈ ?”

“ના. પધારો.”

“ગોપાલ ક્યાં છે ?” પંડિતજીએ ચંદાને જોઈ, પ્રશ્ન કર્યો. “તે તો બહાર ફરવા ગયો લાગે છે.”

“હજી ફરવાનું મૂક્યું નથી. એ છોકરાથી તોખા. કુળને કલંક ન લગાડે તો સારું. હું તો તેનાથી, હરિ હરિ.”

“ના હવે તે સુધરી ગયો છે.”

“એ તો દેખાય. ક્યારે તેનું...”

ત્યાં જ ગોપાલ આવી ચઢ્યો.

“કમરે ગોપાલ ?”

“ગોપાલે પંડિતજી તરફ જોયું.”

“કમ ચાલે છે ભણતર.”

“ ઠીક. ”

“ હા ભાઈ ! ઉપકાર કાઈ દિવસ ભૂલતો નહિ. માતાજીના જ પુણ્ય પ્રતાપ છે કે અહીં રહી દહેરથી...”

આ સાંભળ્યા વગર જ ગોપાલ પોતાના કામે ચાલતો થયો.

અને ત્યારપછી માતાજીને પ્રણામ કરી પંડિતજી તરફ ચાલતા થયા.

ઠંડીમાં, સખત પવનમાં ધૂજતી વૃક્ષલતાની જેમ હજી પણ ચંદા ધૂજતી હતી. આમ ધૂજવાનું કારણ પણ તે સમજી શકી નહિ, કાઈ દિવસ તે આમ ધૂજતી નથી. પહેલાં પણ આવા અનુભવો, માતા જીવતી હતી ત્યારે થયેલા; ત્યારે તો તે આમ વ્યાકુળ બનતી નહિ. આજે આખું હૃદય કેમ વલોવાય છે ?

જ્યારે પંડિત ગમ્મનનની સ્થૂલ કાયા ધરમાંથી અદૃશ્ય થઈ ત્યારે ગૂંગીએ શ્વાસ હેડો મૂક્યો અને એક ખૂણામાં બેસી હૃદય ઉપર હાથ મૂકી તે મૂંગી મૂંગી બેસી રહી. ધણી વખત પછી જ્યારે તેને સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત થઈ ત્યારે તે પોતાના કામે ઝટપટ વળગી ગઈ.

ઘેર જઈ, બોજન કરી પંડિતજીએ પત્નીને કહ્યું: “હેં હેં...હમણાં આવું છું હં. ”

પત્નીએ કામથી પરવારી પતિની પથારી કરી અને પોતાની પથારી લીમડા નીચે ચોકમાં જ કરી. પતિ સૂવા આવ્યા ત્યારે દાતણ વગેરે મૂકી જ્યારે પત્ની સૂવા જતી

હતી ત્યારે પતિએ તેનો હાથ પકડી કહ્યું: “ હં...હં.....
બહાર જ સૂવું છે ? ”

“ હા. ” પત્નીએ અત્યંત સ્વસ્થતાથી કહ્યું.

“ બેસને ? ”

“ સૂઓ. મોડું થાય છે. ”

“ હં. હં...હું તો ઘણો પાપી છું. ઝેટલેજ...”

“ પાપ અને પુણ્ય—બધું મનનું છે. ”

“ હં...હં...તું તો તત્ત્વવેત્તા છે નહિ. હું તો...
પાપ.....”

પત્નીને પતિની આ વાતચીતથી આશ્ચર્ય થયું. તે સમજી આજે સંધ્યાના બનાવને આ માફી સાથે કંઈ પણ સંબંધ હોય તો આશ્ચર્ય નહિ. છતાં જાણે કંઈ જ ન બન્યું હોય, કંઈ જ દષ્ટિએ ન પડ્યું હોય તેમ વરતતી બોલી.

“ સૂઈ જાઓ હં. હું પણ ઊંઘી જઈશ ” અને પછી તે પોતાની પથારી તરફ ચાલતી થઈ.

કંડીના દિવસો ચાલ્યા ગયા હતા. હવે ગરમી પડવા લાગી હતી; જો કે બહાર સૂવા જેટલી ગરમી હજી નથી પડતી; છતાં સતીને તો લીમડા નીચે આંગણામાં જ સૂવાની મજા પડે છે. પથારીમાં પડી પડી તે લીમડાના પત્તાનું મંદ સ્વન જોતી રહી. પત્તાઓ વચમાંથી થોડાક તારલા પણ દેખા દેતા હતા અને પથારીમાં પડી પડી તે સંધ્યાની ઘટના

ઉપર વિચાર કરવા લાગી. પેલી રાત્રિએ પણ ડાકણ ડાકણ કરી અંદર આવેલા પતિ અને આજે માફી માગતા પતિ બન્ને વચ્ચે અદ્ભુત સામ્ય હતું એમ તેને લાગ્યું. પણ તેથી તેને શું ? તેમને ફાવે તેમ તે કરે એમાં તેને શું ? પતિ તરીકે તેણે પંડિતજીને પોતાના શરીર સાથે કાઈ પણ છૂટ લેવા દીધી નથી. પછી તે ગમે તેમ વરતે તેમાં તેને શું ?

પણ આ બાબુ પંડિતજીની મનોદશા ન્યારી હતી. તે ધારતા હતા પત્ની તેને ઠપકા આપશે. ઘરમાં કંજિયો કરશે, પોતાના વાળ ખેંચી, જમીન ઉપર માથું પટકી રડારોળ કરી આખા ગામને ભેગું કરી પોતાના ગુણગાન કરશે. જ્યારે આવું કંઈ પણ થયું નહિ ત્યારે પંડિતજીનું મન પત્ની તરફ એક પૂજ્ય ભાવથી ભરી ગયું. તે વિચારવા લાગ્યા કેટલી ભલી અને ભોળા છે બિચારી. તેને પોતાની બીજીવારની પત્ની યાદ આવી. આવોજ એક પ્રસંગ યાદ આવ્યો. રાધુની મા કામ પ્રસંગે ઘરમાં આવેલી અને તેમણે આવું જ કંઈ મહાકાર્ય કર્યું હતું. પત્નીને આવી શંકા પડતાંજ તેણે ચંડિકાનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું અને ફળિયા આખાને ભેગું કર્યું હતું...એ પ્રસંગ સાંભળતાં જ પંડિતજીના દેહે કંપ અનુભવ્યો, અને પછી બોલ્યા “ શંભો ! શંભો કેવું વિચિત્ર મન છે આ ? આ વયોવૃદ્ધ અવસ્થાએ પહોંચ્યો છતાં મનકું મરાતું નથી. આ વાસના હેડી બેસતી જ નથી. શંભો, શંભો—જે કર તે ખરી. ”

અને પછી પડખું ફેરવી, મનમાં પત્નીને પ્રણામ કરી તેઓ ધસધસાટ ઊંઘવા લાગ્યા.

પણ પત્નીને મોડી રાત સુધી ઊંઘ આવી નહિ. અનેક વિચારમાં તેનું મન ડોલવા લાગ્યું. આ પ્રસંગને મનમાંથી કાઢી નાખવા તેણે પ્રયાસ કર્યો. વારંવાર ગૂંગીનો અને ગોપાલનો ચહેરો તેમની આંખો સામે આવતો અને જાણે થતું-કેવી સારી જોડી છે ? જ્યારે તેને ઊંઘ આવવા લાગી ત્યારે મધરાતથી વધુ રાત વીતી ચૂકી હતી.

બીજે દિવસે માતા, પુત્રને લઈ ચાલતાં થયાં. ઘર આખું સૂનું સૂનું લાગવા લાગ્યું. કાબરી બિલાડીનો ઉપદ્રવ પણ જાણે આજે એકાએક શાંત થઈ ગયો હોય તેમ મિશ્રાણીજી બપોરને વખતે રસોડામાંજ આડાં પડ્યાં પડ્યાં ઊંઘવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યાં, અને બિલાડીને ગાળો દેવાનું ભૂલી ગયાં. દૂર ખૂણામાં પડેલી કાબરી પણ આજે જાણે ઉદાસ હોય તેમ પોતાના નખ સાફ કરતી રહી પણ ખાદ્ય પદાર્થ તરફ ધસી નહિ. લાભીને આજે કંઈ જ કામ સૂઝતું નથી. ગોપાલ શાળામાં ગયો છે. ઘરમાં કામ નથી તેથી તેઓ પણ ઊંઘવાનો ડોળ કરી આડાં પડ્યાં.

માત્ર અંદા જ કામમાં મસ્ત દેખાતી હતી. તેના મનના લાવ કેણુ જાણી શકે ? પોતાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરવા, પોતાના મનની લાગણી જણાવવા ઇશ્વરે તેને વાચા જ ક્યાં આપી હતી ? પણ તે આજે વધારે વેગથી ઠામ ધસતી હતી, અને ઠામના ધસવાના અવાજમાં “ આં આં આં ” કરતો તેનો અવાજ જાણે ગૂંગળાઈ જતો હતો.

માતાજીને ગયે એક માસથી વધુ વીતી ગયો છે. સખત ગરમી પડવા લાગી છે. બપોરને વખતે છૂ વરસે છે. ધરમાંથી બહાર પગ મૂકવાનું મન થતું નથી. આખી ધરતી તવાની જેમ તપે છે. આંબાઓમાં કાચી ફેરીઓ લાગી છે, નદીનું પાણી થોડું ક્ષીણ થયું છે, તેનો પ્રવાહ વધારે ગંભીર બન્યો છે.

ગોપાલનું મન બપોરને વખતે આંબાવાડિયામાં જઈ ફેરીઓ તોડવા તલસે છે. ફરીથી તેનું મન અસ્વસ્થ બન્યું છે. આ જીવન કંટાળામય લાગે છે. ક્યાંય દૂર દૂર નાસી

જવા ચાહે છે; પણ ભાભી યાદ આવતાં જ તે બધા વિચારો ધોકેલી મૂકે છે અને પોતાના કામે લાગી જાય છે.

માતાજીના ત્રણ કાગળો આવ્યા છે. હજી દેરાણીને ઠીક નથી. હજી આવતા વાર લાગશે. માતાને મૂકી આવી રાધેઆબુ પાછા હુકો ગડગડાવવાના કાર્યમાં પરોવાઈ ગયા છે. અને માતા નથી એટલે મિશ્રાણીજી તથા પત્ની ઉપર હુમ ચલાવી નવી નવી વાનીઓ ખાવામાં પોતાની બધી શક્તિ ખરચે છે. પત્ની જ્યારે કહે છે કે “જરા સાંભળીને ચાલો” ત્યારે જવાબ આપે છે: “તું શું સમજે? માએ કોઈ દિવસ ખાવા પીવામાં આનાકાતી નથી કરી ત્યારે તું શા માટે કરે છે?” અને આમ તેમના દિવસો નિર્ગમન થાય છે.

તે દિવસે સખત ગરમી પડતી હતી. પૃથ્વીના પેટા-ળમાંથી જવાળાઓ નીકળી ચારેકોર ફેલાઈ વિશ્વને ભસ્મસાત્ કરવા પ્રયત્ન કરતી હતી. કોઈ કોઈ વાર પવન સામે વંટોળિયાઓ ચઢી આવતા હતા. સંધ્યા થતાં થતાં તે આકાશમાં વાદળાં ચઢી આવ્યાં. આખી પૃથ્વી જાણે વાદળાના આગમનથી ખુશ થઈ ગઈ હતી. આંખાના વન-માંથી મોરલાઓ ગાજવા લાગ્યા અને આખા ગામને કહેવા લાગ્યા “આવ્યા છે મેઘરાજ આવ્યા છે. ખૂબ વરસશે અને પૃથ્વીને શાંત કરશે.”

શાળામાં વિદ્યાર્થીઓ આકાશમાં વાદળાંનાં ગડગડાટ સાંભળી ઉન્મુખ કંઈ આકાશ ભણી જોવા લાગ્યા. માસ્તરો

જાણે પ્રકૃતિના આ સુંદર દશ્યો જોવામાં મશગૂલ બન્યા. ભણવાનું એકબાજુ રહી ગયું.

ગોપાલ અનિમેષ દૃષ્ટિએ આકાશનું આ પરિવર્તન નિહાળી રહ્યો. ક્યાં સૂર્યનો પ્રખર તાપ-અને તેની જ્વાળાઓ, અને ક્યાં આ વાદળાંઓનો સમૂહ, આખી પૃથ્વીને શ્યામલ બનાવતા. ઘન ગર્જના કેવી સુંદર લાગતી હતી? અને મોરલાઓનો કેકારવ મેઘને નીચે ઝૂકી પડવા જાણે આવાહન કરતો હતો.

ફેરાં પડવા લાગ્યાં. શાળા બંધ પડી. ઘંટ વાગતાં ન વાગતાં તો આકાશમાંથી મોટા ફેરાં પડવા લાગ્યાં અને જોત જોતાં તો મુશળધાર પાણી પડવા લાગ્યું.

શાળા છૂટતાંજ બધા વિદ્યાર્થીઓ ઘર તરફ દોડવા લાગ્યા. પણ ગોપાલને ઘર તરફ જવાની ઇચ્છા ન થઈ. હજુ તો માત્ર ચાર વાગ્યા હશે. ઘેર જવાનો આ સમય નથી. પણ ભાભી? ના, ના ભાભીજો એમ નથી કહ્યું કે ફરવા પણ ન જવું. તેનું મન તો પ્રકૃતિના આ સ્વરૂપમાં એવું તો મગ્ન થયું હતું કે તેણે ઘર જવાનું માંડી વાળ્યું. ડાખી બાજુની ગલીમાંથી થઈ જ્યારે તે ગામની મસ્જિદ પાસે આવ્યો ત્યારે ગલીમાં પાણીના રેલા ચાલવા લાગ્યા હતા. તે સાવ ભીંજાઈ ગયો હતો. થોડીવારમાં તો મસ્જિદની અગાસી ઉપરના નાળામાંથી ઘોઘની જેમ પાણી નીચે પડવા માંડ્યું. તેની નીચે ઊભો રહી તે નહાવા લાગ્યો. ખૂબ નાહ્યા પછી તે આગળ વધ્યો. પેલી બે આમલી પવનના વેગથી આમથી તેમ ડોલતી હતી. આગળ વધ્યો. આ નાથુ.

અમારનું ખોરકું. વાહ. અંદર બેડો નાથુ બેડા સીવે છે, પણ ઉપર છાપરામાંથી તો પાણી પડીને તેને ભીજવે છે.

આ સામે રહ્યું ગામનું દવાખાનું કાદવમાં ખદબદતી સડકને વટાવી. દવાખાનાના સામેના મેદાનમાં આવી લાગ્યો. સડક પાસેના મોટા નાળા પાણીથી છલોછલ ભરાઈ ગયાં હતાં; અને તેમાંનું પાણી વેગથી દોડતું હતું. તે નાળામાં ફૂદી પડ્યો અને ગંદા પાણીમાં જ નાહવા લાગ્યો. કમર સુધી પાણી આવતું હતું. આકાશ વધારે ઘેરું થવા લાગ્યું હતું. વીજળી ઝખૂકતી હતી અને વર્ષા વધુ વેગથી પડતી હતી. નાળાનું પાણી પણ ખળખળ કરતું ખૂબ વેગથી વેહવા લાગ્યું હતું. ત્યાંથી તે આગળ ચાલ્યો. મેદાન વચ્ચે વડલાનું ઝાડ આમથી તેમ ઝોલાં ખાતું હતું. વડલા પાસે આવી તેને થયું. આ વડલા ઉપર કેટલી વાર તે જૂલ્યો છે? કેટલી વાર તેના ઉપર ચઢી તેના ટેટા ખાધા છે? આજે પણ તેના ઉપર ચઢી જવાનું તેને મન થાય છે? લાવ ચઢી જાઉં?

સડસડાટ કરતો તે વડલા ઉપર ચઢી ગયો. પાણીની ધારાઓ પૃથ્વી ઉપર તડ તડ તડ તડ કરી પડે છે. મેદાનમાં ચારે કાર પાણીની રેલમછેલ દેખાદે છે. ઓહ! ખેતરોમાં પણ પાણી ભરાઈ ગયું છે. સામેના આંખા નીચેની ખાઈ પાણીથી છલોછલ ભરાઈ ગઈ છે. સામે ગામનું દવાખાનું છે. અગાસીની નાની નાળાઓમાંથી પાણીના ધોધના ધોધ નીચે પડે છે.

વડલા ઉપરથી નીચે ઉતરી તે સામેના ખેતરોમાં ધૂસરો આંખા નીચેની ખાઈ પાસે આવતાં જ તેમાં તે ફૂલો

તેમાં તો માથોડું પાણી હતું. તરતો તરતો આંખા પાસે આવી લાગ્યો. આંખા ઉપર ચઢી કાચી ફરીઓ ખાવા લાગ્યો હા...ફેવી મઝા છે? સ્વતંત્રતામાં ફેવી મઝા છે તે વિચારવા લાગ્યો. બાબી? બાબીના વિચારો તે આવે વખતે નહિ કરે. આંખાવાડિયું આખું પાણીથી ભરાઈ ગયું છે. પાણીના વેગે કાચી ફરીઓ તૂટીતૂટીને નીચે પાણીના ખાખોચિયામાં પડે છે.

આંખા ઉપરથી નીચે ઉતરી તે આંખાવાડિયામાં આંટા મારવા લાગ્યો. હાથમાં આવી તેટલી કાચી ફરીઓ ખાધી.

ત્યાંથી ખેતરો વટાવી સુખપાલની વાડીમાં આવી લાગ્યો. માળી ઘરમાં ઘૂસી ચાદરો ઓઢી ચલમ પીતો હતો. નારંગીનાં ઝાડો પાણીના મારથી નીચાં નમી ગયાં હતાં. પાકી નારંગી પૃથ્વીને અડતી હતી. જમીન ઉપરજ સૂઈ જઈ, નારંગી તોડી તોડી તે ખાવા લાગ્યો. હા...ફેટલા દિવસ પછી આજે આમ ખાવાનું મળ્યું છે.

સુખપાલની વાડી છોડી ગામમાં દાખલ થયો. ગલીઓમાં ઘૂંટણ સુધી પાણી આવી ગયું હતું. પાણી જમણા વેગે પડતું હતું.

ઓહ! ઊંઝડ નદી!! આજે તો તેનું સ્વરૂપ પ્રચંડ થયું હશે. થોડી વારમાં તો પાણી જે જે માથોડાં ચઢી ગયું હશે. લાવ તે વરફ જાઉં. ગલીઓ વટાવી તે ગામના બજારમાં આવી લાગ્યો ધણીખરી દુકાનો બંધ થઈ ગઈ હતી. અંધકાર પ્રગટ થવા લાગ્યો હતો. સંધ્યા થવાનો વખત

હોય તો આશ્ચર્ય નહિ. પાણી તો થંભવાનો વિચાર જ કરતું નથી. બજાર વટાવી રાધિકાજીના મંદિર પાસે આવી લાગ્યો.

ધર જાઉં ? નાના હજી તો વાર છે. નદીનું પૂર જોવા વગર ઘેર નથી જવું. ડાખી આજુની ગલીમાંથી થઈ તે પાંડિત ગજનનના ઘર આગળ આવી લાગ્યો. બારણું બંધ હતું. બહારનો પીપળો હવામાં એટલા વેગથી ડોલતો હતો કે હમણાંજ તે જમીન ઉપર પડશે.

ગામના સાહસિક જુવાનો નદીનું પૂર જોવા આવી લાગ્યા હતા. અધ...ધ...ધ.....પૂલ તો દેખાતોજ નથી. પૂલ ઉપરથી ક્યારનું પાણી ફરી વળ્યું છે. નદીનું પાણી સોરતીના મેદાનમાં ફેલાઈ ગયું છે. અને છેક આ ટેકરાને અડવાની તૈયારીમાં છે. પૂલ ઉપર ત્રણ માથોડાથી ઓછું પાણી નહિ હોય.

જલ પ્રલય થવા આવ્યો કે શું ? તે વિચારી રહ્યો. નદીનું આવું સ્વરૂપ તેણે કદી નિહાળ્યું ન હતું. તીખી નાગણુની જેમ-નદી વેગથી ધસી રહી હતી. તેના પાણી મટાડીથી મેલાં બન્યાં હતાં. જ્યાં જુઓ ત્યાં વમળ દેખાતાં હતાં. કિનારા ઉપરનાં તૂટી પડેલાં વૃક્ષોને પોતાના પેટમાં સમાવી નદી વેગથી ધસી રહી હતી. ગાંડા તૂર બનેલાં તેનાં પાણી-કિનારા સાથે ટક્કર ખાતાં, વમળો પેદા કરતાં, બચાંકર અવાજ સાથે વહી રહ્યાં હતાં. નદીનું આ પ્રચંડ સ્વરૂપ જોઈ ગોપાલ મુગ્ધ બન્યો તેના નીરમાં પોતાની જાતને ફેંકી દઈ, દૂર દૂર સુધી યાત્રા કરવાનું તેને મન થઈ

આવ્યું. તેને પોતાના બાહુ ઉપર વિશ્વાસ હતો. આવા પૂરમાં તે પહેલાં પણ તર્યો છે. પણ પૂર આવું જ હતું ? આજનું પૂર પહેલાંના પૂરો સાથે સરખાવી શકાય ?

એમાં શું ? નદીનું આ સ્વરૂપ વધારે પ્રચંડ છે, તેનાં નીર આજે વધારે મસ્તાનાં થયાં છે, વધારે ગાંડા બન્યાં છે. તેથી શું ? ખરી મઝા તો આવાજ પૂરમાં પડવાની છે.

ખીજીજ ક્ષણે તે સડસડાટ પીપળા ઉપર ચઢી ગયો. કડ...ડ...ડ...ડ...કરતો પીપળો જડમાંથી ઊખડી નદી તરફ ધસ્યો. આજ વખતે ગોપાલે વૃક્ષ ઉપરથી ફૂટકો માર્યો અને ધબ્બ કરતોક પાણીમાં પડ્યો.

“ અરે મર્યો ગોપાલ ” એ ચાર જુવાનો બોલ્યા.

“ એ મરે ખરો. ? ”

“ અરે આવા ગાંડા પાણીમાં કેની હિંમત છે કે જીવતો બચે. ”

“ અરે ચાર આજથી પાંચ વર્ષ પહેલાં આવું પૂર આવ્યું હતું. ભોલા ચમારનો છોકરો કહે કે હું ફૂદીશ. બધાએ ના પાડી. છતાં તે ફૂલો ખીજે દિવસે દસ માઈલ દૂર ભેખડોમાં ભરાયેલું તેનું મુડદું હાથ લાગ્યું. ”

“ તો તો ગોપાલનું મુડદું તો શું હાડકું પણ હાથ નહિ આવે ” એકે કહ્યું.

“ એમાં શંકાને સ્થાન નથી, કારણ પાંચ વર્ષનું પૂર આ વર્ષનાપૂરથી અડધું હતું. આજુ ફેર તાં જુઓને

આ ટેકરા સુધી પાણી આવી ગયું છે. ” પીપળાનો કડકડાટ અવાજ સાંભળી પંડિત ગળનન બહાર આવ્યા થોડીવાર પછી અંદર પત્નીને કહ્યું, “સાંભળ્યું ?”

“શું ”

“આ ગોપાલિયાનાં પરાક્રમ ”

“શું થયું ?”

“થાય શું ? ભાઈ સાજ, ચઢ્યા’તા પીપળે. પીપળો પડ્યોને ભાઈ સાજ સાથે જ પડ્યા પાણીમાં. ”

અત્યંત સ્વસ્થતાથી સતી આ સમાચાર સાંભળી રહી.

“હું તો કંટાળ્યો છું આ જોકરાથી કોઈ દિવસ કંઈનું કંઈ કરી નાખશે. તે દિવસ રાત્રે પણ ”

“કંઈ રાત્રે ?”

“હં. હં. કંઈ નહિ કંઈ નહિ એ તો કહું છું—રાધેબાબુ એ માતાજીએ તેને રખડવાની ના પાડી છે છતાં તેનો ટાંટિયો ઘરમાં...હરિ હરિ શું થશે હવે ? ”

“થશે શું ? તેને તરતાં નથી આવડતું ? પત્નીએ પૂછ્યું ”

“તરતાં આવડતું નથી. આવા પૂરમાં કોની હિંમત છે કે તરી શકે. આવ્યો છે મોટો તરવા વાળો ” હાથના આળા કરી પંડિતજી બોલ્યા.

સંખ્યા થઈ ત્યાં સુધી ગોપાલ ઘેર ન આવ્યો એટલે ભાભીની ચિંતા વધવા લાગી. જાણે કેમ તેમને થતું હતું કે

આજે ગોપાલ અવશ્ય બાન ભૂલી જશે, પોતાનાં વચનો પણ ભૂલી જશે. અને આવા ગાંડા વરસાદમાં પહેલાંની જેમ રખડવા ચાલી નીકળશે. રાત્રિ આવી આજે બાબીની ચિંતા વધી ગઈ. ચંદા બાબીનું મુખ નિરખી તેમની ચિંતા સમજી ગઈ. તેના મનમાં પણ થુંનું થું થતું હતું. આવી ભયંકર રાત્રિએ કાણુ ધર બહાર પગ મૂકવાનું પણ સાહસ કરી શકે ? અને છતાં ગોપાલ ધરમાં ન હતો. એક અદ્ભુત વ્યથાથી તેનું દિલ પીડાવા લાગ્યું.

છાપરા ઉપર તડ તડ કરતો વરસાદ પડતો હતો, પવન નળિયાંમાં વિચિત્ર નાદ કરતો હતો. કોઈ કોઈ વાર વંટોળિયા સાથે આસપાસના ઝાડનાં પાંદડાં ધરની અંદર દોડી આવતાં હતાં.

પત્નીએ રાધેબાબુને આવી કહ્યું “ ગોપાલ હજુ આવ્યો નથી. કંઈ કરો ને, બેડા બેડા હુકો ક્યાં સુધી પીધા કરશો ? ”

નથી આવ્યો ? કેમ નથી આવ્યો ? શાળાથી નથી આવ્યો ? ક્યારનો નથી આવ્યો ? શા માટે નથી આવ્યો ? એમ બને જ કેમ ? પણ કારણુ થું ? ” એવા એવા એકજ પ્રકારના અનેક પ્રશ્નો પૂછી, પતિદેવે બધી વાત સમજવાનો પ્રયાસ કર્યો.

ત્યાં તો ફાટેલી છત્રીમાં પોતાની કાયા છુપાવી, હાથમાં ફાનસ લઈ પંડિત ગજનન ત્યાં આવી પહોંચ્યા.

“ સાંભળ્યું ને ? ” અંદર પ્રવેશતાં જ તેઓ બોલ્યા.

“ શું ? ”

“ આ ગોપાલિયાનાં પરાક્રમે ? ”

ભાભી આ સાંભળતાં હતાં.

“ હ.....અ ? શાં પરાક્રમ ? ”

“ ભાઈ સાળ, આવા પવનમાં અને વરસાદમાં ચઢ્યા હતા આપણા ઘર પાસેના પીપળે. ”

“ હ.....અ ”

ચઢતાં જ પીપળો જડમૂળમાંથી ઉખડી કડ...ડ...ડ
ભૂસ કરતો પડ્યો નદીમાં. ”

“ હા...અ...પછી ? ”

“ પછી શું ? આટલું સમજતા નથી. જનઓ ગોતો
એને ” મંદ સ્વરે, ઘૂંઘટામાંથી જ ભાભીએ કહ્યું હોવે હોવે
તેટલા મારે જ તો હું આવ્યો છું. છૂટકો છે ? એકલો
માણસ શું કરું ? ચાલો રાધેઆણુ. ”

“ ક્યાં ? ”

“ ક્યાં ? ગોતવા. ”

“ આવી રાતે ? ”

“ છૂટકો છે ? ”

“ ના. પણ ગોતશું ક્યાં ? ”

“ ક્યાંક તો ગોતશું જ ને ? ” પંડિતજી વિદ્વતા પૂર્વક
બોલ્યા.

“ હોવે. ક્યાંક તો ગોતથું જ ને. બિચારો. કેમ કરતાં પડી ગયો. ” સહાનુભૂતિ બતાવતા, ડોળા ફાડી રાધેઆણુ બોલ્યા.

બીજા બે ચાર માણસોને લઈ તેઓ નદીને કિનારે, વડલા આસપાસ, સ્મશાન સુધી ગોતી આવ્યા પણ ગોપાલનો કંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ. અર્ધ રાત્રિ વીતી ચૂકી હતી. વરસાદનું જોર ઓછું થયું હતું. કાંઈ કાંઈ વાર પાણી ફરીથી પડવા લાગતું.

ઘેર આવી રાધેઆણુએ જ્યારે જણાવ્યું કે ગોપાલનો ક્યાંય પતો નથી, ત્યારે લાભી પથારીમાં પડી ઓધાર આંસુએ રડવા લાગ્યાં, અને ગૂંગી પોતાની ફાટેલી ગોદડીમાં પડી ઈશ્વર પાસે પ્રાર્થના કરવા લાગી “અધું મંગળ કરજો પ્રભુ ! ”

પણ પથારીમાં પડે પડે તેને બીજા શા વિચાર આવતા હતા ? તેને તેની માતા યાદ આવતી હતી. પોતાના જન્મ વિષે, પિતાએ વનમાં જે વિચિત્ર ગૂઢ વચનો કાઢેલાં તે તેને યાદ આવતાં હતાં. આજે અહીં આવે પાંચ કે સાડા પાંચ મહિના થઈ ગયા છે. તેના શરીરમાં અને મનમાં જે અજન્મ પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે તે કોને કહે ?

પડખું વાળી તે પથારીમાં પડી અને ગોપાલની યાદ આવતાં તેની આંખોમાંથી પાણી પડવા લાગ્યું.

રાધેઆણુ થાકી ગયા હતા. થોડી જ વારમાં તેમના નત્રકોરાં બોલવા લાગ્યાં; પણ લાભીને કેમે કંઈ આવી

નહિ. બાબી હમણાં હમણાં ગોપાલવાળા ઘરમાં સૂતાં હતાં. સામેના ઘરમાં ચંદા અને મિત્રાણીજી સૂતાં હતાં.

રાતના બે વાગે, કાંઈએ બારણું ખખડાવ્યું. ચંદા જાગતી હતી. એકા એક બારણું ખોલી જુએ છે તો ગોપાલ. કાદવથી ખરડાયેલ ચીંથરેહાલ. આ અવસ્થા જોઈ ચંદા હેબતાઈ ગઈ. એકાએક તેનો હાથ પકડી અંદર લઈ ગઈ.

પાણી સાવ બંધ થઈ ગયું હતું. ચંદાએ નહાવા માટે પાણી કાઢી આપ્યું. મૂંગે મોઢે તેણે સ્નાન કરી લીધું; ઘોતલી બદલી જ્યારે તે સ્વસ્થ થયો ત્યારે ઠંડીથી તેના દાંત કટકટ થતા હતા.

મૂંગે મૂંગે ચંદા આ દૃશ્ય જોતી રહી. એક ક્ષણ ગોપાલ પણ સ્તબ્ધની જેમ ઊભો રહ્યો. પછી ઘર બહાર આવી સામેના ઘરનો દરવાજો ખખડાવવા લાગ્યો.

“કાણ ?” બાબીએ પૂછ્યું.

“ગોપાલ ”

બાબીએ દાર ખોલ્યું. દાર ખૂલતાંજ ગોપાલ બાબીના ચરણોમાં પડ્યો. “માફ કરજો બાબી તમારું વચન....”

બાબીની આંખોમાં આંસુ હતાં. તે એક શબ્દ ખોલી શક્યાં નહિ. ગોપાલ પણ કંઈ ન બોલ્યો. ચંદા આ દૃશ્ય જોતી રહી.

અંદર જઈ, ગોપાલ પોતાના ઓરડામાં પથારી ઉપર પડ્યો. બાબી પોતાની પથારીમાં પડ્યાં ક્યાંઈ સુધી રેતાં રહ્યાં ?

પણ તે જ રાત્રિએ, ઘેર જઈ પંડિત ગજનને પત્નીને સમાચાર આપ્યા કે ગોપાલનો ક્યાંય પતો નથી. તે તો હવે પચીસ થી ત્રીસ માઇલ દૂર તણાઈ ગયો હશે. અને કોઈ ભેખડ સાથે અથડાઈ.....ત્યારે પત્નીએ કહ્યું:

“આવી અમંગળ વાતો કરશો નહિ. તેને કશું જ થવાનું નથી. તે હેમ ખેમ પાછો ફરશે.”

“હા. હા. કેમ નહિ આવે? અવશ્ય આવશે. તને તેના માટે આટલી લાગણી છે પછી...”

“લાગણી છે એટલે જ કહું છું તેને કશું જ થવાનું નથી.”

“ખરી વાત, ખરી વાત...પણ પાંચ વર્ષ પહેલાં ભોલા ચમારનો છોકરો.....”

“ભોલા ચમારના છોકરાની વાત, આજરાત્રે કરશો નહિ.”

“નહિ કરું, નહિ કરું-તને દુઃખ થશે.”

“દુઃખ કેમ ન થાય. ઊંઘી જાઓ.”

પંડિતજી થોડીવારમાં ઊંઘી ગયા. સતી નદીના પૂર સાથે માનસિક યાત્રા કરવા લાગી. તેને થયું ગોપાલને કંઈ જ થવાનું નથી.

જ્યારે ગોપાલ ઘેર આવ્યો ત્યારે સતીના ચિતને શાંતિ વળી ને પછી તે ઘસઘસાટ ઊંઘી ગઈ.

૮

તેજ રાતના સખત ઠંડી લાગી જોપાલને તાવ આવ્યો. બીજે દિવસથી સળેખમ સાથે સાથે ઉધરસ પણ આવવા લાગી અને તેનો તાવ વધતો ગયો. બાબી અત્યંત શિથિલ થઈ ગયાં. પતિ પાસે જઈ બોલ્યાં; “ શું બેઠા છે આમ ? ”

“ કુમ ? ” નેત્ર વિસ્ફુરિત કરી તેમણે પૂછ્યું.

“ દવા નથી લાવવી ? ”

“ દવા ? શા માટે ? ”

“ જોપાલ માટે ? ”

“ ગોપાલને શું થયું છે ? ”

“ તમે ઘરમાં રહો છો કે નહિ ? તે દિવસનો તાવ આવે છે. ઉતરતો જ નથી. ”

“ ઉતરતો નથી. મને કેમ ન કહ્યું ? વાહ ? ”

“ ભૂલ થઈ કે ન કહ્યું. હવે તમે દવાખાને જઈ દવા લઈ આવો. ”

“ હમણાં જ લઈ આવું ? ”

“ નહિ તો ક્યારે લાવશો ? પછી આફ્રિસે નથી જવું ? ”

“ હો હો. કેમ નહિ ? જવાનું તો હોય જ ને ? ”

“ તો પછી જલદી તૈયાર થઈ ને જાઓને. ”

“ હો. હો. પણ તું જરા નાસ્તો ને લસી...”

“ હમણાં મોકલાવું છું. ”

“ આજે બહુ ભૂખ નથી એટલે, વધુ નહિ મોકલાવે તો ચાલશે; પણ પેલાં...ગુલાબ જાંબુ જો હોય તો જો ચાર..... ”

પત્ની, પતિના ખાવાના પ્રેમને જાણતાં હતાં, એટલે તેમનાથી આ વખતે પણ હસ્યા વગર રહેવાયું નહિ; પણ ગોપાલનું મુખ જોઈ તેમનું હસવાનું ઊડી ગયું. જે દિવસના તાવમાં જ ચહેરા કેવો ફિક્કો પડી ગયો છે. આજ પાંચ વર્ષથી ગોપાલ આજ ઘરમાં રહે છે પણ કોઈ દિવસ તેનું માથું દુખ્યું નથી.

ગોપાલ પથારીમાં પડ્યો પડ્યો વિચારે છે-કાંઈ દિવસ નહિ અને આજે કેમ માંદો પડ્યો. જીવનના આ અઢાર વર્ષોમાં તેને કંઈ રોગ થયો નથી. નદીમાં તો આમ બણી વાર પડ્યો છે. શા માટે આજે તાવ આવ્યો છે ?

ચંદા દૂધ લઈ જ્યારે તેના ખાટલા પાસે આવી ત્યારે તેના નેત્રો બંધ હતાં. ચંદા એમને એમ ઊભી રહી. જ્યારે તેણે નેત્રો ખોલ્યાં ત્યારે દૂધ ધર્યું.

“ ભૂખ નથી ” તેણે કહ્યું.

“ આં...આં ” “ ભાભીએ પીવાનો હુકમ કર્યો છે ” ગૂંગીએ પોતાની ભાષામાં સમજાવ્યું.

ભાભીનો હુકમ. ભલે. તે દૂધ પી ગયો, પણ પીતાં જ ઉલ્ટી થઈ ગઈ. ચંદા ખાટલા ઉપર પગ મૂકી તેનો વાંસો ચાખડવા લાગી. પછી પાણી લાવી તેનું મુખ ધોવ-રાવ્યું, અને રાખ નાખી બધું સાફ કરી ચાલતી થઈ.

ગોપાલ આ જોતો રહ્યો. ભાભી અને ચંદા બન્ને તેની કેટલી સેવા કરે છે ? અને તે ?

રાધે બાથુ દવા લઈ આવી ખોલ્યા. “ દ્યો...હં. હં. આ દવા. કહો તો દાકતર બાથુને ખોલાવી લાવું. ”

પત્નીએ કહ્યું “ તેના જેવું એકે નહિ. સાંજના ખોલાવી લાવજો. ”

“ હો. હો. ભલે...તો હવે જમી લઉં ફક્તરે જવાનું મોકું થાય છે. ”

“ ભલે. ”

મિત્રાણીજીએ આસન બિછાવવા ચંદાને હુકમ કર્યો. ચંદાએ આસન બિછાવ્યું, સામે બાજે મૂકી અને પછી મિત્રાણીજીએ થાળમાં રસોઇ પીરસી. બ્યારે થાળ સામે આવ્યો ત્યારે અત્યંત પ્રુશ થઇ રાધે બાબુ બોલ્યા:

“ વાહ મિત્રાણીજી વાહ. આજે ફળુસનું શાક ખનાવ્યું છે તે શું ? અને આ ? વાહ ફૂલવડીનું રાયતું કે ? અને આ ? કુદીનાની ચટણી વાહ વાહ, ગરમીના દિવસોમાં કુદીનાની ચટણી એટલે ખસ લૂ સામે રામચાણુ ઈલાજ. હે મિત્રાણીજી. ”

“ જી ” મિત્રાણીજી હસતાં હસતાં બોલ્યાં; મનમાં બોલ્યાં—હવે તો ચોમાસું બેઠું છે.

“ વાહ...અને દાળ ? અડદની કે ? વાહ. અડદની દાળમાં જેટલું ઘી નાખો તેટલી સારી લાગે. કેમ ખરુને મિત્રાણીજી. ”

“ જી ” ફૂલેલી રોટલી ઉપર ઘી ચોપડતાં તે બોલ્યાં.

“ રોટલી ઉપર ઘી શા માટે ચોપડો છો મિત્રાણીજી. તેટલું ઘી તમ તમારે મારી દાળમાં જ નાખી જાઓ ને ? ” અને પછી ચારે કાર દષ્ટિ નાખી, પત્ની હાજર નથી એ જોઈ બોલ્યાં:

“ મિત્રાણીજી ? ”

“ જી ”

“ એને ઘીને કકડાવી જરા દાળમાં તો નાખી જાઓ. ”

“ દાળમાં નાખ્યું છે. ”

“ હં. હં. નાખ્યું છે? વાહ વાહ સરસ દાળ છે. પણ જુઓને જરા ઘી ઝોણું છે. તમ તમારે થોડુંક ઘી...”

“ જી... ઘી કાલે ચાલે...”

“ એ તો ચાલ્યા કરે. નહિ હોય ત્યારે નહિ ખાઈએ. તમ તમારે...”

“ જી ”

“ શું જી? લાવોને. ”

“ લાવી, ”

“ વાહ, વાહ, વાહ, શું તમારા હાથની દાળ બને છે ? ”

દાળ તો તમારાજ હાથની એ રાંધે પણ તમારા હાથ જેવી રસોઈ તો મેં...”

“ જી ”

“ વાહ. ખૂબ કકડાવ્યું છે તે ઘી ? ” મિશ્રાણીને ઘીની વાડકી સામે આવતાં જોઈ બોલ્યા.

“ હાજી. ”

“ બલે બલે રેડો તો દાળમાં વાહ ” અને પત્નીનો પગરવ સાંભળી બોલ્યા વાહ વાહ શું સરસ શાક બન્યું છે. મિશ્રાણીજી-રોટલી ચોપડવાનું માંડી વાળો ઘીનો ભાવ હમણાં બહુજ...”

“ જી ” મિશ્રાણીજી હસતાં હસતાં બોલ્યાં

“ હજી તમે જમી નથી રહ્યા ? ”

“ ઓહ ! આ જમી લીધુંને ! ” ઉતાવળે ઉતાવળે ખાતા રાધે બાબુ બોલ્યા.

અને ભોજન કરી જ્યારે પતિ ચાલ્યા ગયા ત્યારે પત્ની બોલ્યાં :

“ મિશ્રાણીજી ! માજી જાણે ક્યારે આવશે ? મારાથી તો આ સહન નથી થતું બાપુ. ”

“ હ્યો એમાં ગભરાઓ છો શું ? હમણાં સારું થઈ જશે. ”

પણ હજી ગોપાલને સાવડીક નથી થયું ત્યાં તો ભાભીને તેડાવવાનો પત્ર આવ્યો. માતાજી ત્યાં જઈ સખત તાવમાં પટકાયાં છે. દેરાણીની સ્થિતિ ગંભીર છે. વહુને જલદી મોકલી દો.

આ સમાચાર સાંભળી ભાભીની આંખમાંથી આંસુ સરવા લાગ્યાં. તે દિવસ સાંજના ભાભી ગોપાલના ખાટલામાં બેઠાં હતાં. તેમની આંખો રડી રડીને લાલ થઈ ગઈ હતી.

“ ભાઈ ? ” ગોપાલે કહ્યું.

“ હા ભાઈ. ”

“ આંખો કેમ લાલ છે ? ”

“ કંઈ નહિ ભાઈ. ”

“ તોય ? ”

ફરીથી નેત્રોમાંથી પાણી પડવા લાગ્યું.

“ મને નહિ કહો બાબી ? ”

“ તારી તબિયત સારી નથી અને મારે જવાનું...”

“ ક્યાં જવાનું છે બાબી ? ”

“ મા પાસે. ”

“ કમ ? ”

“ તે પણ માંદા છે અને દેરાણીની સ્થિતિ ગંભીર છે મારે જવું પડશે ગોપાલ. ”

“ ઓ ! એમાં રડો છો ? બાબી મને કંઈ જ નથી થવાનું. મને ઠીક થઈ જશે બે દિવસમાં. તમે ચિંતા શા મારે કરો છો ? જાઓ ખુશીથી. ”

“ પણ મન કેમે માનતું નથી. ”

“ અવશ્ય માનશે બાબી. તમારે જવું જ જોઈએ. ”

“ પણ તને...”

“ મને બે દિવસમાં ઠીક થઈ જશે. પછી ઘરમાં મિત્રાણીજી છે. ચંદા છે. ચિંતા શી ? ”

આજ વખતે પંડિત ગજનન સંખ્યા કરી ગાતા હતા :

તીરથ કો સબ ફિરે, દેવ પૂજા કરે ।
વાસના ના ભરે.....એ...એ...એ... ॥

અને સતી તેમના જાડા રાગને અનુસરવાનો પ્રયાસ કરતી હતી.

“ હું જાઉં છું. ” તે બોલી.

“ ક્યાં ? ”

“ રાધેબાબુને ત્યાં. ”

“ કેમ ? ”

“ ગોપાલને જોવા. સખત તાવ આવે છે. ”

“ ઓ. ભલે. ભલે. પધારો. ”

સતી જ્યારે ઘેર આવી ત્યારે ગોપાલે જોઈતું વાક્ય ઉચ્ચાર્યું હતું. “ ચંદા છે... ચિંતાશી ? ” “ અને સતી પણ છે, ચિંતાશી ? ” અંદર આવીને સતી બોલી.

સતીને જોઈ બાબી અત્યંત પ્રસન્ન થયાં. બેસાડી બોલ્યાં:

“ શું કરું ? મારે તો જવું જ પડશે, કાલની ગાડીમાં. તમે છો એટલે ચિંતા નથી. સંભાળ રાખજો. ”

“ ભલે ચિંતા ન કરશો ? ” સતીએ કહ્યું.

ચંદા મૂંગી મૂંગી ત્યાં બિભી હતી. સતીનું સૌંદર્ય જોઈને તે મુગ્ધ બની. સતીને ઘણીવાર જોઈ છે, પણ આજે તે કેટલી સુંદર લાગે છે ?

“ બાબી, તમે તમારે જે કામ કરવું હોય તે કરો, હું બેઠી છું. ”

“ ભલે ” કહી ભાભી પોતાના ખીજા કામમાં વળગ્યાં.
ગોપાલના ખાટલામાં બેસી તેનું માથું દાખતાં
સતીએ કહ્યું.

“ કેમ બહુ માથું દુઃખે છે ? ”

ગોપાલ સહેજ હસ્યો.

“ અને પગ પણ ? ”

ગોપાલે જવાબ દીધો નહિ. પછી સતી ચંદા તરફ
કરી બોલી.

“ આમ આવ. ”

ચંદા પાસે આવી.

“ પગ દાખ તો. શરમાતી નથીને ? ”

“ આં. આં. ” કરી ચંદા પગ દાખવા લાગી. ગોપાલે
આનાકાતી કરી પણ સતી સામે તેનું આલ્યું નહિ. તેણે
બંધ કરી પડી રહેવાનું ફરમાન મળી ગયું.

ચંદા તરફ એક ક્ષણ સતી જોઈ રહી.

આ પાંચ સાડાપાંચ મહિનામાં ચંદા ખરેખર ડીલમાં
ઠીક વધી હતી. તેણે પૂછ્યું “ કેમ ગમે છે ને અહીં ? ”

ચંદા સહેજ હસી.

“ ભાભી જાય છે. હું તો ચોરીસ કલાક અહીં
નહિ હોઉં...ભાઈને કંઈ ઉણપ આવવા દેતી નહિ. શું
સમજ ? ”

ચંદાએ રહેજ હસીને જ જાણે ઉત્તર આપ્યો.

અને જ્યારે બીજે દિવસે બાબી ચાલ્યાં ગયાં ત્યારે ઘર આખાનો ભાર ચંદા ઉપર આવી પડ્યો. સતીનાં વચનો જાણે કેમ પાળવા મથતી હોય તેમ ચંદા અહર્નિશ ગોપાલની સેવામાં મગ્ન રહેતી. સવારમાં વહેલી ઊઠી ધરનું બધું કામકાજ પતાવી તે ગોપાલના ખાટલા પાસે આવીને બેસી જતી. દિવસમાં એકવાર સતી પણ આવી જતી પણ તેની સેવાનો બધો ભાર તેા માથે પડ્યો હતો ચંદાને અને તે તેને સહર્ષ બગ્નવતી હતી.

+

+

+

વર્ષાના દિવસો, ધનધોર અંધારી રાત્રિ ઝરમર ઝરમર વરસાદ પડતો હતો. ખાઓચિયામાં દેડકાં ડ્રાંઉ ડ્રાંઉ સંગીત આલાપતાં, જૂની દિવાલોની તડમાં ભરાયેલાં તમરાં તમ તમ તમ અવાજ કરતાં હતાં. વર્ષાનું આ સૌમ્ય સ્વરૂપ હતું. તેમાં ભયંકર ગાજવીજ ન હતી. ભયંકર તોફાન ન હતું, અને પાણીની પડતી ત્રમઝટ ઝડીઓ પણ ન હતી. મંદ મંદ વરસતો મેહ મોરલાઓને ઉન્મત્ત બનાવતો હતો. અને દેડકાંઓને વધુ સંગીતમય બનવા પ્રેરતો હતો. કાઠ કાઠ વાર રજ્યું ખજ્યું વાદળું ગાજવા માંડતુ અને વીજળી ઝખૂકી ઊઠતી. ઠંડો પવન વાતો હતો.

ગોપાલ પથારીમાં પડેલો હતો; એકાએક બાજપણમાં સાંભળેલ એકગીત યાદ આવ્યું.

“ દાદુર મોર પપૈયારે બોલે.....”

આજે રાત્રે દાદુર અને મોર બોલે છે. બાળપણમાં કથા સાંભળતો. વૃંદાવનમાં આવજ મોરલા બોલતા હશે મેઘ ગર્જના થતી હશે. દેડકાં બોલતાં હશે, અને વટવૃક્ષ નીચે કૃષ્ણ બંસી વગાડતો હશે. ગાયો ભાંભરત ભાંભરતી ત્યાં દોડો આવતી હશે. યમુનાનાં કાળાં ની ગાંડા બની દોડતાં હશે...અને પેલી કિશોર વયસ્ક રાધા ધરમાંથી ભાગીને તે કૃષ્ણને મળવા આવી હશે. બન્ને વાતે કરતાં હશે.

“ કૃષ્ણ ! ! કેમ વગાડી બંસરી ? ”

“ તને બોલાવવા રાધા. ”

“ મને બોલાવવા ? ”

“ હા. તને. ”

“ બોલાવી શા માટે ? ”

“ રમવા. ”

“ શું રમશો ? ”

“ તું કહીશ તે. ”

અને પછી રાધા અને કૃષ્ણ તાળી દર્ઠ, આંખે પાં બાંધી રમે છે. બીજા બાલ ગોપાલો પણ આવી લાગે કે બીજા કિશોરીઓ પણ આવે છે અને પછી તેા વટવૃક્ષ ઉપર ચઢી બધા રમે છે.

કેટલું સુખી જીવન છે આ ગોપાલોનું ?

કૃષ્ણ કહે છે. “ જુઓ પેલી જમના. ”

“ ગાંડી તૂર બની છે. ”

“ કાણુ કૂદશે કાલિદાસમાં ”

“ કાષ્ટ નહિ ” કૃષ્ણનો હાથ પકડી રાધા કહે છે.

“ વાહ. તું પણ કૂદ મારી સાથે. ”

“ ના ભાઈ ! કાષ્ટએ કૂદવાનું નથી ” લાડ કરતી રાધા કહે છે. પણ કૃષ્ણ કાષ્ટનું માનતો નથી; વટવૃક્ષની ઊંચામાં ઊંચી ડાળાએથી તે યમુનામાં ઝંપલાવે છે !

અને ગોપાલ આ દશ્ય જોઈ ચક્તિ થાય છે અને બોલી ઊઠે છે. વાહ કૃષ્ણ વાહ ”

“ શું છે ? ” ચંદા બોલી ઊઠી.

ગોપાલે નેત્રો બોલ્યાં...આહ આ નથી જુદાવન—નથી અહીં બંસીધર—નદી યમુના—નથી રાધા નથી કૃષ્ણ...પણ ધરમાં દીવો ટમ ટમ ટમ બજે છે, દેડકાં ફાંઉ ફાંઉ કરે છે અને કાષ્ટ કાષ્ટ વાર મોરલા બોલે છે ને રાધાને બદલે ને ચંદા—ગૂંગી !

દીવાના મંદ પ્રકાશમાં ચંદા સુંદર લાગતી હતી. પેલ રાત્રિની ગૂંગીમાં અને આ ગૂંગીમાં કેટલો ફેર છે. ઠંડીથ ધૂજતી, ભૂખથી વ્યાકુળ, ચીંથરે હાલ તે જ બાળા તેને પડખે હોડીમાં બેઠી હતી. આજે તે હૃષ્ટપુષ્ટ દેખાય છે, વધ

સશક્ત બની છે...પણ તેનું મુખ ? સુંદર તો છે-પણ તેમાં કંઈક અભેદ વ્યથા ભરેલી છે. તેની ભૂરી આંખો ? આજ ચંદા આજ ઘરમાં ખાટલા દિવસોથી રહે છે પણ તેણે તેના તરફ આમ જોવાની જિજ્ઞાસા બતાવી નથી. તેના વિષે કંઈ પણ જાણવાની પરવાહ કરી નથી; તેના હૃદય સુધી પહોંચવાની દરકાર કરી નથી.

વ્યાકુળ નયને ચંદા તેની સામું જોતી રહી. તેની આંખો પૂછતી હતી-શું થયું ? શું બોલતા હતા ? શા માટે એમ બોલતા હતા.

કિશોરી રાધા ! ગોપાલ વિચારી રહ્યો. તેનાં નેત્રોએ જાણે ચંદાને આવાહન આપ્યું, ચંદાએ પોતાનો હાથ તેના કપાળ ઉપર મૂક્યો અને જાણે કહેવા મથી રહી...

“ હજી તમને ઠીક નથી. સાવ ઠીક ક્યારે થશે ? ” ગોપાલે ધીરથી પોતાનો હાથ તેના હાથ ઉપર મૂક્યો, પછી તેનો હાથ પોતાના હાથમાં ખેંચી તેને ખાટલા ઉપર બેસવા કહ્યું.

ચંદા ખાટલા ઉપર બેસી ગઈ. મૂંગી બેઠી તે તેનું માથું દબાવતી રહી. ક્યાં સુધી તે આમની આમ બેસી રહી ? બહાર ઝરમર ઝરમર વરસાદ પડતો હતો. કાંઈ વાર પવન વેગથી વાતો ત્યારે ઘર ઉપરનાં નળિયાં ખડખડી ઊઠતાં, દેડકાંઓનું સંગીત ચાલુ હતું ચંદા શું વિચારતી હતી ? તેના હૃદયમાં શી મથામણ ચાલતી હતી ?

તેને તે રાત્રિ યાદ આવી. બૂખથી વ્યાકુળ, કષ્ટોથી

ત્રાસિત, માતાના વિયોગમાં મૂઢ જેવી બનેલી—સ્મશાનમાં પડી તે મોતનું આવાહન કરતી હતી. ક્યાંથી એકાએક આ ગોપાલ આવી લાગ્યો ? શા માટે હોડીમાં બેસી તે તેની સાથે, સાવ એકલી, તે અંધારી રાત્રિએ નદીમાં યાત્રા કરતી રહી—મૂખ મટાવવા માટેસ્તો. અને પછી તે આખો બનાવ તેનાં નેત્રો સામે નાચવા લાગ્યો.

આજ તે ગોપાલ છે. તાવથી તેનું શરીર બળે છે, હૃદય તેની કાયા ક્ષીણ બની છે. અને પછી...સવારના સાડા ચાર વાગે...ઓહ ! તે કંપી ઊઠી. તેનું શરીર છિન્ન લતની જેમ ધૂળ ઊઠ્યું.

“ક્રમ ?” ગોપાલે તેની સામું બોલ્યું.

તેના નેત્રોનાં ખૂણામાં પાણી હતાં.

ગોપાલે તે બોલ્યું પણ કંઈ બોલ્યો નહિ.

ચંદા વિચારી રહી—તેનું શું થશે ? તેના શરીરમાં બીજાં જીવ પ્રવેશ્યો છે તેમાં શંકા નથી. પણ આ વાત—આ વ્યથા તે કાને કહે ? તેનું શું થશે ? અને તે વિચાર આવતાં જ તેનાં નેત્રોમાંથી ચોધાર આંસુ પડવા લાગ્યાં. તેણે ગોપાલ તરફ એક કાતર દષ્ટિ ફેંકી અને બીજી ક્ષણે જ ગોપાલની ખુલ્લી છાતી ઉપર પોતાનું માથું નાખી આળકની જેમ ધુસકે ધુસકે રડવા લાગી.

ગોપાલ એક ક્ષણ મૂઢની જેમ પડ્યો રહ્યો. તેને સતીનાં વચનો યાદ આવ્યાં—સમસ્ત વિશ્વ સ્નેહ ઉપર

અવલંબે છે આ-નિરાધાર બાળા-જેનું આ સંસારમાં કોઈ નથી આજે વ્યથાથી પીડિત-તેનો સ્નેહ ચાહે છે-તેણે પોતાનો હાથ તેના મસ્તક ઉપર મૂક્યો અને ક્યાં સુધી ચંદા-એમને એમ તેની છાતી ઉપર પડી રહી.

ચંદાના હૃદયમાં શા શા વિચાર ચાલતા હતા ? આ ગોપાલને તે હૃદયથી ચાહે છે-પણ તેને તે સ્વીકારશે ? ત્યારે તેને ખચર પડશે કે તે ત્યાજ્ય છે-તે અપવિત્ર છે-તે તેના પ્રેમની પાત્ર થવા નાલાયક છે-ત્યારે તેનું શું થશે ? આ એક જ ક્ષણ તેના માટે કેટલી મહાન છે ? તે પોતાની જાતને રોકી શકી નહિ-પોતાનું મુખ ગોપાલના મુખ પાસે લાવી, પોતાના બન્ને બાહુ તેના શરીરને વોટાળી-તે તેમની તેમ પડી રહી.

બીજી ક્ષણે ગોપાલે તેને પોતાના અંકમાં ભરી લીધી. ક્યાં સુધી બન્ને તેમ પડ્યાં રહ્યાં.

રાત્રિ આગળ ધપતી હતી. કોઈ કોઈ વાર મેઘ ગર્જના થતી હતી, દેડકા ડ્રાંઉ ડ્રાંઉ કરતાં હતાં, મોરલા આમ્ર વૃક્ષો ઉપર ફેકારવ કરી મેઘને આવાહન કરવા લાગી પડતા...અને આ ઓરડામાં બન્ને જીવ એક બીજના સ્નેહમાં તરબોળ બનેલાં હતાં...ગોપાલનાં નેત્રો બંધ હતાં-કાલિંદીનાં ઘેરાં નીર મસ્ત બની દોડતાં હતાં-કૃષ્ણ અને તેના મિત્રો એ તોફાની પાણીમાં તરતા હતા અને પોતાની સહચરીઓ તરફ જોઈ જોઈ તેમને ચીંકવતાં હતાં.

૯

ભાભીને ગયે બે માસથી વધુ થઈ ગયા છે છતાં
ગોપાલને હજી સાવ ઠીક થયું નથી. તેને પોતાને આ
બીમારી માટે આશ્ચર્ય થાય છે ! આવી લાંબી બીમારી તેણે
કદી બોગવી નથી. ભાભી દૂર દૂર ચાલ્યાં ગયાં છે. સતી
આવી તેની ખબર લે છે. જાણે ક્યારે સાવ ઠીક થઈ જશે.

રાધે બાબુ ભાભીને મૂકી આવી ગયા છે અને તેમના
કામમાં મસ્ત રહે છે. કોઈ કોઈ વાર આવી ગોપાલના
સમાચાર પૂછી લે છે “કેમ ગોપાલ-હં-હં-સારું છે ને ?”

મંદ હસી ગોપાલ જવાબ આપે છે “હા. ”

અપોરનો વખત હતો. આજે વાદળાં વિખરાઈ ગયાં હતાં અને સૂર્યનો તાપ પૃથ્વી ઉપર પડી તેને વધુ પ્રકુલિત બનાવતો હતો. ગોપાલને આજે ક્યાંય ગમતું ન હતું.

આજ વખતે સતી આવી.

“કમ ?” તેણે અંદર આવી હસતાં હસતાં પૂછ્યું.

ગોપાલ મંદ હસ્યો.

“ખાટલામાં પડ્યું રહેતું ગમતું નથી. નહિ ?”

“હા જીજી. હવે આમ ગમતું નથી.”

“તો શું ગમે છે ?”

ગોપાલ મંદ હસ્યો.

“તમને શું ગમે છે તે હું જાણું છું” સતી બોલી.

ગોપાલ સતીના મુખને નિહાળતો રહ્યો.

“વન વનમાં, કુંગરે કુંગરે ભટકવાનું મન થાય છે નહિ.”

“હા જીજી.”

“અને ફરીથી નદીમાં પડી તરવાનું મન થાય છે નહિ ?”

ગોપાલ ફરીથી હસ્યો.

“પણ ભાઈ, ભાભીનાં વચનો ન પાળ્યાં તેમાં આ તાવ આવ્યો. બીજી ફેરા તેમના હુકમની અવહેલના ફરી તો તો જાણે શું થઈ જશે, ખબર છે ?”

“ખબર છે.”

“શું?”

“યમરાજને ઘેર પહોંચીશ.”

“ઐમ?”

“હા.”

પછી બન્ને મૂંગા બેઠા રહ્યાં. સતીનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ ગોપાલ સતીનું મુખ અવલોકતો રહ્યો.

“જી.”

“હાં.”

“તમે અહીં જ રહો તો?”

“તો પછી-તમારા પંડિતજીની સેવા કેણુ કરશે?”

ગોપાલે જવાબ ન આપ્યો.

“ચંદા નથી ગમતી?” સતીએ હસીને કહ્યું.

“ગમે છે.”

“તો પછી?”

“ચંદા ક્યાં, જીજી ક્યાં?”

“ઐમ?” સતીએ હસીને કહ્યું.

સાંજથી જ ગોપાલને વધુ બેચેની જણવા લાગી. રોજ કરતાં આજે તાવ પણ વધારે હતો. બચાથી તે વારંવાર પોતાના હાથ પગ પછાડતો હતો. કામથી પરવારી ન્યારે તે ગોપાલ પાસે આવવા લાગી ત્યારે મિશ્રાણીજી બોલ્યાં :

“અધું કામ કરી લીધું ?”

ચંદાએ સૂચવ્યું “હા.”

“હમણાં હમણાં તારું ચિત્ત ક્યાં ભમે છે ? પેલા દેગડામાં પાણી ભર્યું ? સવારે નહાવા ગરમ પાણી નથી કરવાનું ?”

ચંદાને યાદ આવ્યું કે તેણે દેગડામાં પાણી ભર્યું નથી. તે પાછી ફરી અને પાણી ભરી ચાલવા લાગી.

“પણ એ !”

ગૂંગી ઊભી રહી.

“ગ્યાસતેલની બાટલી ખાલી છે. ભરીને જા.”

મિત્રાણીજી હમણાં હમણાં આ ગૂંગીથી ક્રુધિત રહેલાં હતાં. ચંદાની ગોપાલ પ્રત્યેની લાગણીથી તેઓ અપરિચિત ન હતાં; અને હમણાં હમણાં તો આ રાંડ જ્યારે જુઓ ત્યારે પેલા ઓરડામાં જ ભરાઈ રહે છે. એ તે કંઈ સારું કહેવાય ? પોતે પણ સ્ત્રી છે, હજી કંઈ તેમની ઉંમર બહુ મોટી નથી—પાંત્રીસ વર્ષની—જતાં તેઓ કેટલા સંયમથી રહે છે. ધણીવાર પંતુમલ અને મોતીએ તેના પ્રેમ માટે ભિક્ષા માગી છે, પણ તેઓએ તેમને એ બધી દરખાસ્તોને ઠોકરે મારી છે. મરે રે ! ત્યારે આતો જુઓ...અને મિત્રાણીજીની આંખો ધણીવાર સાશ્વર્ય ચંદાના આખા શરીરને વેધી—તેનું સાંગોપાંગ નિરીક્ષણ કરવા મથી રહેતી...અને...હવે...તો તેમની શંકા વધારે દૃઢ થવા માંડી છે...ના બાઈ. દાળમાં કંઈ કાળું છે અવશ્ય...મેરે રે...આ ઊંડી ધરને કલંક તો

નહિ લગાડે.. પછી સૂતી વખતે યોતાની આ શંકાશીલ દષ્ટિ વિષે તેમને પશ્ચાત્તાપ થતો અને તે કહેતાં...છિ...છિ. એવું તો હોય...હોય તોયે મારેશું...મરે રાંડ-પડે ચૂલામાં એમાં મારા જાપનું શું જાય છે.....પણ બીજીજ દશણે તેમને થતું એમ તે ચાલે ? આ ઘરમાં રહી આવા ક્રૂર કર્મો શે ચલાવી લેવાય ? અને જો વાત સાચીજ ઠરે તો ?હે ભગવાન...આ ઘરને કાળી ટીલી લાગશે...લોકો શું કહેશે ? આંગળી ચીંધી ચીંધી આ ઘરને વગોવશે..... માતાજીને થશે દુઃખ પાઈ પાઈને આ સાપણુ ક્યાંથી ઉછેરી ?

પણ ગોપાલ આને માટે જવાબદાર છે ? આ વાત મિશ્રાણીજી પણ માનવા તૈયાર ન હતાં.. તો પછી આ માટે જવાબદાર કોણ ? તે વિચારવા લાગતાં ? અને જુઓને રાંડને શરમજી ક્યાં છે ? જ્યારે જુઓ ત્યારે તેના ઓરડા-માંજ ભરાઈ રહે છે તે ?

અને પછી “ હે ભગવાન-આ બધું ખોટુંજ હોય... મારી આંખો ખોટી ઠરે ” તેમ કરી તેઓ ઊંઘી જવાનો પ્રયત્ન કરતાં.

જ્યારે ચંદા ગોપાલના ઓરડામાં આવી ત્યારે તે અત્યંત બેચેન બનેલો પથારીમાં આજોટતો હતો અને હાથ પગ પછાડતો હતો.

ચંદા તેની પથારીમાં બેસી ગઈ અને તેનું માથું તથા પગ દાખતી રહી. મોડી રાત સુધી તેને ઊંઘ આવી નહિ. વારંવાર તે ચંદાને ઊંઘી જવાનું કહેતો, પણ તે કંઈ કરીને ત્યાંથી ઊઠી નહિ.

મેાડી રાત્રે તેને ઊંઘ આવી ગઈ.

+

+

+

આજે સવારના પાંચ થઈ ગયા છે. છતાં ઘંટીનો અવાજ ઘરમાંથી સંભળાતો નથી. મિશ્રાણીજીની ઊંઘ આજે ક્યારની ઊડી છે. કેટલા વાગ્યા છે? તેઓ વિચારવા લાગ્યાં. પથારીમાંથી જ તેમણે આંગણમાંથી આકાશજાણી દષ્ટિ નાખી—ઓય માડી સાડાચારથી પાંચનો શુમાર છે. ઊઠ બાઈ ઊઠ. પણ આજે પેલી ગૂંગલી હજી સુધી કેમ ઊડી નથી? રાંડને થઈ શું ગયું છે? તેઓ ત્યાંથી ઊડી પરસાળમાં જ્યાં ઘંટી મૂકી હતી ત્યાં આવ્યાં. હ્યો ત્યાં પણ કંઈ નથી હવે?

રાંડ સૂતી લાગે છે. પણ પથારીમાં નથી. તે પેલા ઘરમાં શું કરે છે? તે ચાલ્યાં...સામેના ઘરમાં આવ્યાં... અને ગોપાલના ઓરડામાં આવી જુએ છે તો...!

ઓય મારી મા! આતો જુઓ!! ખાટલામાં ગોપાલના પગ ઉપર માથું નાખી રાંડ ઊંઘે છે. હૃદ બેશરમ... આ વાત છે...અને પછી?

“અલી ઓ મૂંઠ કમળત-રાંડ !...લાજ નથી આવતી...”

એકાએક ગૂંગીની ઊંઘ ઊડી ગઈ અને જુએ છે તો સામે ઊભાં છે મિશ્રાણીજી-તેમની લાલ લાલ આંખો વડે જાણે તેને ભરમીભૂત કરવા માગે છે! સફાળી તે ખાટલામાંથી ઊભી થઈ ગઈ. ગોપાલ પણ એકાએક જાગી ગયો.

“ શું છે ? ” તેનાથી બોલાર્થ ગયું.

“ શું છે ? છોડીને બગલમાં ઘાલી રાત આખી સૂતાં શરમ નથી આવતો અને પૂછો છો શું છે ? ”

ગોપાલ આનો કંઈ જ અર્થ સમજી શક્યો નહિ. બીજી ક્ષણે તેના કાનો ઉપર શબ્દ પડવા લાગ્યા. “ આ નહિ ચાલે રાધેબાણુ ! આવા અધમવેડા ધરમાં નહિ ચાલે. મારાથી નહિ રહેવાય આ ધરમાં હવે...”

આ જૂમજરાડ સાંભળી રાધેબાણુ ડોળા ફાડી—એકદમ ત્યાં આવી લાગ્યા અને બોલવા લાગ્યા.

“ છે શું પણ ? જૂમ જરાડ શેની પાડે છે સવારમાં બંધમાંથી...કૂતરું ગરી ગયું કે બિલાડું ? ”

“ કૂતરુંયે નહિ ને બિલાડુંય નહિ.....ધરમાં મરી છે ડાકણ ! ”

“ ડાકણ ? ક્યાં છે ક્યાં છે ? ”

“ આ રહી—જોતા નથી ” ગૂંગી તરફ નિર્દેશ કરી. મિશ્રાણીજી બોલ્યાં.

“ જોહ, જોહ ” આંખો ચોળી રાધેબાણુ બોલ્યા.

“ તેમાં જૂમરાણુ શું પાડે છે. સવારના પહેરમાં મારી બંધ ”

“ તમને તો બંધની પડી છે. મારાથી આ ધરમાં નહિ રહેવાય હા...આવો વ્યભિચાર...”

“છે શું પણ? ડાળા ફાડીને રાધેઆશુએ પૂછ્યું.

“છે શું? પૂછોને આ શેઠાણીને.....ક્યાં સૂતી હતી તે?”

અને ત્યારે મિશ્રાણીજીએ પોતાનીજ કટાક્ષમય વાણીમાં રાધેઆશુને બધું સમજાવ્યું ત્યારે પણ રાધેઆશુ ન સમજ્યા અને પૂછવા લાગ્યા:

“તેમાં થયું શું? ઊંધ...”

“તમારી તો અક્કલ...”

“શું કહ્યું મારી અક્કલ” ડાળા ફાડી તેઓ બોલ્યા, અને પછી એકાએક અક્કલનું પ્રદર્શન કરતા હોય તેમ બોલ્યા. “બરાબર છે.....એમ સૂવાયજ કેમ? ક્યાંય સૂવાની બીજી જગ્યા ન જડી તે. આ શું? આમ કેમ ચાલે?” અને પછી “ચાલો મેલો પંચાત ઊંધી જાઓ” અને પછી તેઓ પાછા પોતાની પથારીમાં આવી પડ્યા અને ઘોરવા લાગ્યા.

મિશ્રાણી ધવાયેલાં નાગણુની જેમ પગ પછડાતા, બરાડતાં રાંધણિયામાં આવ્યાં અને વાસણો પછાડી આ દુનિયા હવે રસાતાળે જવાની છે તેમ રસોડાનાં વાસણોને જાહેર કરવા લાગ્યાં. કાબરી બિલાડીને લાત લગાડી બોલ્યાં: “હરામજદી સવારના પ્હોરમાં જ...સામે આવે છે તે મૂર્ખ...”

રાધેઆશુ ઉપર જોઈએ તેવી અસર ન થઈ તેથી

મિશ્રાણીજી મનમાંને મનમાં સળગી ઊઠ્યાં. આ વાતને જગ જાહેર કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી. આવી વાતો છુપાવવામાં જ પાપ છે તેમણે નિશ્ચય કર્યો.

+

+

+

ગામ આખામાં વાત પ્રસરી ગઈ છે. ગૂંગી—અર્થાત્ ચંદા—એટલે કે પેલી ગૂંગી છોકરી જે રાધેઆણુને ત્યાં રહેતી હતી—હા હા—તે જ—તે જ રાંડ...ને...અરે ભાઈ શાખ મૂકાને વાત. ગામનો ઉતાર છે ઉતાર. નો'તું કહ્યું ભાઈ મેં તો પેલાંથી કહ્યું હતુંની.....કે દાળમાં કંઈ કાળું છે. હાસ્તો. અરે હા મારા ભાઈ શાખ—આ કાલે સાંભળ્યુંની...હં હં... એતો એમજ...અને આ પરાક્રમ કર્યા કાણે ખચર છે ? નહિ. અરે ભાઈ, ગજબના ભોળા—ખીજું કાણ પેલો ગોપા-લિયો પુત્રના લક્ષણ પારણેથી. ગજબનો ચોર ધોળે દિવસે બાગમાં ચોરી કરતો...એતો શેઠ કૂંદીમલે તે દી' બચાવી લીધેલો નહિ તો સાલાને ફાંસી લાગી ગઈ હોત નહિ તો છેવટે જનમટીપ તો ચોકકસ.....પણ પેલો ગજબનિયો વચમાં પડ્યો. એ ક્યાં ઓછો છે...એ પણ એજ માટીનો છે ને...હરિ હરિ હરિ...પૃથ્વી રસાતાળ ન જાય તો પછી શું થાય ? હળાહળ કળિયુગ આવ્યો છે. તે...કમ બોયલા નહિ ચૌખેજ ખરુંની...એમાં વળી પૂછવાનું શું હોય ?

અને રેટિયો કાંતતી નત્યૂની કાકી અને રાધુની માએ તો એમ પણ જાહેર કર્યું કે તેઓએ તો નરી આંખે બધું જોયું છે. ન માનતાં હો તો પૂછો મિશ્રાણીજીને...તે દિ' રાત્રે હા હા...બન્ને જણ...મૂઆ...નફટની તો...

“સાંભળ્યુંની” પંડિત ગજનનને તે તરફ જતાં જોઈ રાધુની મા બોલી.

“શું?”

“વળી પાછા પૂછો છો શું? જાણે કંઈ જાણુતા જ ન હો.”

“પણ વાત શી છે, રાધુની મા.”

“હા.....કળજગ આવ્યો છે કંઈ.....આ તમારા ગોપાલિયાનાં પરાક્રમો.”

“પરાક્રમો?”

“જાણે કંઈજ જાણુતા ન હોય...”

“નાના કશુંજ જાણુતો નથી.” પંડિતજી બોલ્યા જો કે ગામમાંથી તેમણે આ વાતો હમણાંજ સાંભળી હતી.

“હવે ખોટું શીદને બોલે છે? પેલી ચંદા-બેજવી છે. સાંભળ્યું હવે?”

“શું બોયલા તમે?”

“હા. હા. જે બોલી તે સાચુંજ બોલી.”

“શંભો, શંભો.”

“એ તમારો શંભો-એને પોતેજ બચાવવા આવવાનો છે.”

“હરિ હરિ...” કરતાક પંડિતજી ત્યાંથી ધર તરફ

ચાલ્યા. અને વિચારવા લાગ્યા-હ્યો. આ શું થઈ ગયું ? રાંડે આ શું કર્યું ? હવે ? કોને ખબર આનું પરિણામ

કેમ આવ્યું ? તેમનું હૃદય ધડકવા લાગ્યું-ગૂંગી જે રાત્રિએ મળી હતી તેના બધા વિચારો એક પછી એક તેમનાં નેત્રો સામે રમી રહ્યાં અને પછી “હે શંભો ! તું જે કુરે ઈ ખરી...” બોલ્યા.

આનો કંઈ પણ ફેંસલો કરવાનો જ રહ્યો; નહિ તો જો ગામમાં પોતાના જ પરાક્રમની વાત જાહેર થઈ ગઈ તો તો હરિ હરિ ક્યાંય મોઢું પણ બતાડી શકશે નહિ.

ગોપાલની મનોસ્થિતિ વિચિત્ર હતી. એક ક્ષણમાં શું નું શું બની ગયું ? ગૂંગી ક્યારે તેના પગમાં ઊંધી ગઈ તેની પણ તેને ખબર ન હતી. ચંદાનું મન જાણે કેવું થઈ ગયું-તે પોતાની જ જાતને ગાળો દેવા મંડી મૂઈ રાંડ-આતું કેમ થઈ ગયું. તેને યાદ આવ્યું જે રાત્રિએ તે ગોપાલના પગ દાબતી હતી અને પછી એકાએક ઊંધનું ઝોલું આવતાં ત્યાંજ ઢળી પડી હતી અને પછી તો ગાઢ સુષુપ્તિ.....! અને પછી ?

એકજ ક્ષણમાં હવે શું નું શું બની જશે-ગોપાલ વિચારી રહ્યો. ગામ આખામાં આ વાત પ્રસરી જશે લોકો તેના ઉપર ફિટકાર વરસાવશે...અને તે પોતાનું મુખ જગતને કેમ બતાવી શકશે ? પછી વિચાર આવતાં તેણે એવું તો શું ખરાબ કાર્ય કર્યું છે કે તે આમ આત્મગ્દાનિથી સળગી ઊઠે છે ? ગૂંગીને ઊંધ આવતાં કદાચ તે ખાટલા

ઉપરજ ઢળી પડી તો તેમાં શું ખોદું હતું ? ખોદું ? લોક દષ્ટિએ ?લોકદષ્ટિ ! તે વિચારી રહ્યો. હા હા...લોક દષ્ટિ ! લોકો શું કહેશે ?

તો હવે તેના માટે શો ઉપાય છે ? સંખ્યા સુધી તે ખાટલામાં પડ્યો રહ્યો. કાંઈ તેની ખજર લેવા આવ્યું નહિ. ચંદાએ પણ પોતાનું મોઢું બતાડ્યું નહિ.

ત્યાં તો પંડિત ગજનન ત્યાં આવી લાગ્યા. રાધેબાળુ હમણાં જ બહારથી આવી હુકો લઈ આંગણામાં આંટા મારતા હતા. તેમને જોઈ પંડિતજી બરાડી ઊઠ્યા:

“ ક્યાં છે ગોપાલિયો ? ”

“ ઓહ ! આવો...”

“ ક્યાં છે એ કાળમુખો...”

“ અંદર આવો. આવો. ”

“ શું આવો મારા ભાઈ ! સહન કરવાની પણ હદ હોય છે; હદ ક્યાં છે રે...”

ગોપાલ મૂંગો જ રહ્યો.

“ કેમ જીભ દૂરી ગઈ છે ? ”

તોએ ગોપાલ ચૂપ હતો.

પોતે જ અંદર જઈ બરાડી ઊઠ્યા:

“ શું છે આ બધું ? બેશરમ ! ”

ગોપાલ શાંત.

“ આ...વી આશા નહોતી રાખી...દુષ્ટ...મારા નામ ઉપર તેં પાણી ફેરવ્યું...” અને પછી ત્યાં જ બેસી જઈ પોક મૂકી રડવા લાગ્યા. ઓય મારા બાપ ! ક્યાંથી લાવીને આ કમળતને તમારે ઘેર રાખ્યો રાધેબાણુ ? ક્યાં મૂર્ખ છે પેલી બેશરમ કમળત...ઓય માડી.....” અને પછી ક્રોધાવેશમાં આવી બોલ્યા : આજ દિવસ સુધી બોલ્યો નહિ...પણ હવે ચૂપ નહિ રહું...

બોલ તે દી’ રાત્રે પેલીને લઇને ક્યાં ગયો ’તો ?

રાધેબાણુ ડોળા ફાડી આ બોધ રહ્યા હતા.

“ બોલ ? ”

તેણે જવાબ ન આપ્યો.

“ રાધેબાણુ, કાઢી મૂકા હરામખોરને. ઝેરી સાપ ઉછેર્યો છે તમે ઝેરી સાપ આવો વ્યભિચાર...આવાં કામ ? ...” અને પછી તેમણે તેમની શિષ્ટ ભાષામાં જે કહ્યું તે ગોપાલ સ્તબ્ધ થઈ ગયો—હૈયતાઈ ગયો. આ બધી વાતો કહી-ગોપાલને ગાળો ભાંડી જ્યારે પંડિત ગળનન ચાલ્યા ગયા, ત્યારે રાધેબાણુ પોતાની પાટ ઉપર બેસી ગહન વિચારમાં પડી ગયા. આવી આકૃત તેમના શિર ઉપર આવશે તેની તેમણે કલ્પના પણ કરી ન હતી. દુનિયાથી વિરક્ત-ખાવામાં, ઊંઘવામાં અને હુકકો પીવામાં જ જેમણે પોતાનું જીવન ગાળ્યું હતું; જેમને દુન્યવી બાબતો વિષે કંઈ પણ જ્ઞાન ન હતું, તે રાધેબાણુ આ મહાન આકૃતને પોતાના ઉપર આવી પડેલી બોધ એક ક્ષણ સુખ્ય

થઈ ગયા. તેમના કપાળ ઉપર કરચલીઓ પડી અને પછી દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી તેઓ બોલી ઊઠ્યા.

“ ગોપાલ ! ગોપાલ ! ! આવી આશા મેં તારી પાસેથી નહોતી રાખી ભાઈ. ”

ગોપાલ આ શબ્દો સહન કરી શક્યો નહિ. આજ દિન સુધી રાધે બાપુ ગોપાલ સાથે એક મિત્ર રીતે જ વર્ત્યા હતા, મુરબ્બી પણે નહિ અને તે ઊડીને આજે આ શબ્દો કહે છે. તેમનો પણ વિશ્વાસ તે ખોઈ બેઠો છે તે જોઈ તે નિરાશાથી ઘેરાઈ ગયો. આ બનાવ સાથે તેને કશોજ સંબંધ નથી છતાં આ આજ તેના ઉપર ઢોળા નાખવામાં આવ્યું છે. તેનું મુખ કેટલું ખિન્ન લાગતું હતું-જાણે આ પૃથ્વી ઉપર હવે તેને ચાહવાવાળું કોઈ જ રહ્યું નથી. આ સંસારમાં હવે તેનું કોઈ જ નથી.

જ્યારે ભાભી સાંભળશે કે તે રાત્રિએ તે આ ગૂંગીને હોડીમાં બેસાડીને ફરતો હતો ત્યારે તેમના મનમાં તેના માટે કેવી લાગણી જન્મશે. શા માટે તે રાત્રિએ તેણે બધી વાત ભાભીને કહી ન દીધી ? આજે તેની વાત કોણ માનશે ? તે સાવ નિર્દોષ છે, સ્નેહથી ઘેરાઈ તેણે તે રાત્રિએ આ ગૂંગીને સહાયતા આપી હતી-તેને મરતાં બચાવી હતી-એ વાત કોણ માનશે-એ વાત માનવા કોણ તૈયાર થશે ? જ્યારે ભાભી પૂછશે “ ગોપાલ ! તેં તો કોઈ દિવસ તારી ભાભીને છેતરી નથી ભાઈ. આ વાત તેં મને કહી કેમ નહિ ? ” ત્યારે તે શો જવાબ આપશે ? તેનું હૃદય ત્રિપાદ અને ગ્લાનિથી વલોવાવા લાગ્યું છિઃ છિઃ ગોપાલ ! આ

તે શું કર્યું ? જેમના સ્નેહ ઉપર તું જીવે છે-તે જ તને ધિક્કારીને કહેશે. હિ: હિ: તારું મોઢું...”

ઓ ! અને સતી. જીજી ? જીજીનો વિચાર આવતાં તેને તે મંથ્યા યાદ આવી જ્યારે જીજીએ કહ્યું હતું. ભાઈ અખિલ વિશ્વ સ્નેહ ઉપર જીવે છે. આજે તેને સ્નેહ કરવાવાળું કાંઈ નથી-ના કાંઈ નથી...જ્યારે જીજી સાંભળશે કે તેના ભાઈએ...તેનાથી પણ તે રાત્રિની વાત છુપાવી છે ત્યારે તેને...હજાર વીંછીઓ કરડતા હોય તેટલી વેદના થવા લાગી ...ના, ના આ વિશ્વમાં હવે તેનું કાંઈ નથી.

આકાશમાં વાદળાં ઘેરાવા લાગ્યાં હતાં. રાત્રિનું આગમન થઈ ચૂક્યું હતું. તે પોતાની પથારીમાં પડ્યો હતો.

થોડીજવારમાં ગાજવીજ થઈ પાણી જોરથી પડવા લાગ્યું. તેની મંભાળ લેવા કાંઈ અંદર આવ્યું નહિ...ના, ના તે ચંદા પણ નહિ. જેના માટે આજે આખા ગામમાં તે બદનામ થયો છે... શામાટે તે પથારીમાં.....વધુ તે વિચારી શક્યો નહિ. ક્રોધથી તે સગળી બિડ્યો.....કેવી વિરુદ્ધ ભાવનાઓનું તોફાન તેના મનમાં ચાલતું હતું...

અને બહાર ? બહાર પણ તેવું જ પ્રચંડ તોફાન ચાલતું હતું. આકાશના વાદળાં એક બીજા સાથે ભ્રમણ કરતાં હતા તે ગડગડાટ કરતાં હતાં, વીજળીઓ ચમકતી હતી-કાઈ કાઈ વાર તે એમ લાગતું જ્યારે કર્ણાક વીજળી તૂટી પડી નહોતી ?

તેને થયું અહીં જ, આ જ વખતે વીજળી તેના ઉપર તૂટી પડે તો કેવું સારું ? તેની આ બધી બધા શાંત થાય.

બહાર પ્રકૃતિ યુદ્ધ વધુ તુમુલ્લ મન્યું. પાણી ભેરવી પડવા લાગ્યું. ઉપરનું છાપરું કંપવા લાગ્યું—નળિયાં તોફાન કરવા લાગ્યાં જાણે હમણાં જ આખું છાપરું ઊડી પડશે.

ક્યાં સુધી તે પથારીમાં બેઠો રહ્યો ? પછી એકાએક પથારીમાંથી ઊડી બહાર આવ્યો.

બહાર પ્રકૃતિના તોફાન કરતાં તેના મનનું તોફાન તો અનેકગણું ભયંકર હતું.

તે ઘર બહાર આવ્યો. આજ ઘરમાં તે છેલ્લા પાંચ વર્ષેથી રહ્યો છે. લાભી જ તેના મા જેવાં હતાં—બહેન જેવાં હતાં. સર્વ જ હતાં...હવે તેનું કાઈ નથી...

તે આગળ ચાલ્યો. રાધિકાજીના મંદિર પાસે આવતાં જોયું તો ગલીમાં ઘૂંટણ સુધી પાણી ચઢી ગયું છે.

ગલી વટાવી સતીના ઘર સુધી આવ્યો. આમાં રહે છે તેનાં જીજી. સતી મા...તેને પણ આજે મોઢું બતાવી શકે તેમ નથી...ના, ના...હવે સ્નેહ વિનાનું જીવન સાવ નકામું છે.

સામેજ પૂલ ઉપર થઇને ઊંઝડ નદી, પૂરમાં— ધૂ ધૂ ધૂ કરતી વહી રહી છે. આજ સ્થળે પીપળાનું ઝાડ

હવે તે ક્યારનું નદીમાં પડી તેની સાથે જ તે રાત્રિએ તથાઈ ગયું છે.

બસ...આ નદી જ તેનો આધાર છે.

જ્યાં નદી લઈ જાય ત્યાં જ જવું એજ યોગ્ય છે. બાકીમાં તો બળ છે...અને તેણે ટેકરા ઉપરથી જ તોફાની નદીમાં ઝંપલાવ્યું.....અને નદીના પૂર સાથે તે તથાવા લાગ્યો.

ચંદા, આ બનાવને બૂલવાનો અથાગ પ્રયત્ન કરવા
લાગી. જોપાલને પોતાનું મોહું ન બતાવવાનો તેણે નિશ્ચય
કર્યો અને તેથી મિશ્રાણીજીના તીક્ષ્ણ વચનોથી તે એક
વખત બીજા ઘરમાં ગઈ પણ નહિ. પણ મિશ્રાણીજીને
આથી સંતોષ થયો નહિ તે તો વાતવાતમાં ચંદાને મમ
વેધી વાક્યો સંબળાવવા લાગ્યાં.

જ્યારે તે રસોડામાં કામ કરવા ગઈ ત્યારે તે બેસી
બેઠી.

“ હાં. હાં. અંદર આવતી નહિ. બાઈ, તું તો અહીં શોભે?”

અને પછી જ્યારે ચંદા ચાલતી થઈ ત્યારે તેને સંભળાવતાં હોય તેમ બોલવા લાગ્યાં.

“ અરે હે ભગવાન—લક્ષ્મીપતિને ઘેર જનમ આપવાને બદલે, બિચારીને કાં જનમ આપ્યો. બિખારીને ત્યાં? ને મારા બાપ આવુ રૂપ આપીને કાં કરી મૂકી ગૂંગી બિચારીને? પલંગમાં પોઢવાને.....” આગળના વાક્યો સાંભળવા ચંદા રોકાણી નહિ; એક ખૂણામાં જડતી જેમ બેઠી રહી.

જ્યારે ચંદાનું કંઈ કામ પડ્યું ત્યારે મિશ્રાણીજીએ ખૂમ પાડી.

“ પધારો રોકાણીજી. શું કરો છો ત્યાં? પોઢ્યાં છો?”

અને જ્યારે તે આવી ત્યારે બોલ્યાં.

“ બૂલ થઈ બૂલ થઈ પધારો પધારો ” પછી તેને રડતી જોઈ બોલ્યાં લે વળી મને રડીને ડરાવવા માગે છે? તારા જેવી તો સતરસો સાત છોકરીઓને મેં આંગળીને ટેરવે નચાવી છે. હા બાઈ લે રડીને જાણું મને ડરાવવા માગે છે. કરમ તો બહુ સારાં કર્યાં છે જે.”

અને પછી ચંદા પોતાના ખૂણામાં જઈ રડવા લાગી.

એક અસહ્ય વેદનાથી તેનું અંતર વલોવાવા લાગ્યું. ત્યાં તો તેના ઉદરમાંનું જીવ ફરકવા લાગ્યું.

“ મૂર્છ રાંડ ! આતે તે શું કર્યું ? ” તેનું મન પોકારી બેઠ્યું.

“ હે રામ શું થશે મારું ? ક્યાં જઈશ ? આ જીવને લઈને કેમ જીવીશ ? ”

અને પછી તે મૂઢની જેમ ત્યાંની ત્યાં પડી રહી.

જમવાનો વખત થયો. રાધેબાણુ આજે ભોજન કર્યા વગર ચાલતા થયા. જેમને એક ટંક પણ સ્વાદિષ્ટ ભોજન ન મળતું તો જાણે શું તું શું થઈ જતું તે જ રાધેબાણુને આજે ભોજન ભાવ્યું નહિ એક ઊંડો નિઃશ્વાસ નાખી તે ચોરસ કટકામાં બાંધેલા પોતાના કાગળિયા લઈ તેઓ પોતાના કામે ચાલતા થયા. ઓફિસમાં પણ આજે તેઓ કામ સાથે જોડ્યા નહિ.

“ કેમ રાધેબાણુ શું ચાલે છે ? ” એક સંગાથી એ પૂછ્યું.

“ ઓહ ! નમસ્તે તેઓ જોડ્યા અને પછી ચક્ષમા ચઢાવી પોતાને કામે વળગી પડ્યા.

ગુપચુપ ગુપચુપ ઓફિસના લોકો આંગળી ચીંધીને ખાલી વાતો કરવા લાગ્યા; પણ રાધેબાણુનું ધ્યાન આજ ન જાણે ક્યાં ગયું હતું. આજે પત્ની હોત તો ? તેઓ વિચારવા લાગ્યા. ‘ પ્રભો ભારે કરી તે ’—તેઓ બોલી ઊઠ્યા.

સાંજના ઘેર જતી વખતે એક મહાશયે હિંમતથી કહ્યું.

“ ભારે થઈ રાધેબાણુ ” તોએ તેમણે કંઈ જવાબ આપ્યો નહિ.

“ દુનિયા વિચિત્ર છે બાણુ કાઈ ઉપર ઉપકાર કરવો જ નહિ એ તો જાણે કે...” ફરીથી પેલા ગૃહસ્થ જોડ્યા.

“ નમસ્તે ” કહી રાધેબાબુ ચાલવા લાગ્યા. તોપણ પેલા સદ્ગૃહસ્થ પોતાની સહાનુભૂતિ દર્શાવવાનું પડતું મૂકી શક્યા નહિ.

“ એ તો એક ધાએ બે કટકા-શું સમજ્યા રાધેબાબુ આવું કલંક ધરમાં રખાય કે ? ”

તોપણ રાધેબાબુએ કંઈ જવાબ આપ્યો નહિ એ સીધા ધર તરફ ચાલવા લાગ્યા.

ઘેર આવી પોતાની પાટ ઉપર બેઠા બેઠા, ચક્ષમાને નાક ઉપર ગોઠવતા શૂન્ય દૃષ્ટિથી આકાશ ભણી જોઈ રહ્યા આજે હુકો પીવાનું પણ તેમને સૂઝ્યું નહિ. મિશ્રાણીજીએ આ જોયું. તેમનાથી રહેવાયું નહિ. ચંદા પાસે આવી બોલ્યાં.

“ શેઠાણીજી-કેમ આજે કંઈ કામ બામ નથી કરવું ? ”

ગૂંગી ચંદા કંઈ બોલી નહિ.

“ એને બાબુજી આવી ગયા છે. એમનો હુકો ભરી આવો હા ” લટકો કરી તેઓ બોલ્યાં.

જ્યારે ચંદા રાધેબાબુનો હુકો ભરવા સામેના ધરમાં આવી ત્યારે પણ રાધેબાબુ પોતાના વિશાળ ડોળા કાઠી આકાશ તરફ જોઈ રહ્યા હતા. તેમની અસહ્ય વેદના ગૂંગી પણ સમજી શકી નહિ.

એકાએક ચંદા તરફ દૃષ્ટિ કરતાં જ રાધેબાબુનું મન ન જાણે કેવું થઈ ગયું...છિ. છિ: આ શું ? જૂના સંસ્કારો જાણે તેમને કહેવા લાગ્યા—અરેરે! આવું પાપ ? ”

ખીજી હાથે તેમનું ધ્યાન ચંદાના અંગ પ્રત્યંગ તરફ ગયું...તેમને થયું. મને એક બાળક નથી. તેથી આમ થાય છે? મારે એક પુત્ર હોત. એક પુત્રી હોત. નાના બાળકના મુખને જોવા પામ્યો હોત. તેના હસતા ચેહરાને જોયો હોત. તેના ઉછળતા હાથ પગ જોયા હોત. તો આ આવનાર બાળક પ્રત્યે શું તેમના મનમાં આટલો તિરસ્કાર પેદા થાત? તેમાં પેલા નિર્દોષ બાળકનો શો વાંક?

અને વાંક કોનો? ચંદાનો? કે બાળકના પિતાનો? પિતા કાણ? ગોપાલ? ગોપાલ મારાજ ઘરમાં રહી આવું કામ કરી શકે? સક્ય છે?

પણ ન જાણે કેમ—કેટલોય પ્રયાસ કરવા છતાં ગોપાલનો આમાં વાંક છે. અથવા ગોપાલે એવું શું મોટું પાપ કર્યું છે તે રાધેબાણુ સમજી શક્યા નહિ.

જ્યારે ચંદા હુકો મૂકીને ચાલતી થઈ ત્યારે રાધેબાણુનું હૃદય આ અનાથ ગૂંગી છોકરી તરફ ન જાણે કેવી સહાનુભૂતિથી ભરાઈ ગયું. પણ તેઓ એક શબ્દ પણ બોલ્યા નહિ.

ખીજે દિવસે સવારનાજ ગામ આખામાં વાત પ્રસરી ગઈ કે ગોપાલ ભાગી ગયો છે...તેણે આત્મ હત્યા કરી છે. કોઈ કહેતું એ આત્મ હત્યા કરે? એ વાતમાં માલ નથી ભાઈ... અરે બેટો ક્યાંક ભાગી ગયો હશે ભાગી. બેટાનાં કરતૂક તો જુઓ? ઘર ઉપર એજ લગાડી છોકરીને એકલી નિરાધાર મૂકી ભાગી ગયો—સાલો બદમાશ...જોયું નહિ એક મૈં તો પેલાં જ નોહતું કહ્યું? વગેરે વગેરે.

રાધેબાણુ આ સમાચાર સાંભળી વધારે વ્યાકુળ થઈ ગયા હવે શું થશે ? બિચારો ક્યાં ચાલ્યો ગયો હશે ? પંડિત ગજનને ન્યારે આવી કહ્યું:

“ જોયુંને નોહતું કહ્યું મેં ? ”

ત્યારે રાધેબાણુ સમજી ન શક્યા પંડિતજીએ શું નહોતું કહ્યું. તેમણે માત્ર ડોકું ધુણાવ્યું.

“ સારું થયું. જો હરામખોર હતો એજ લાગતો...હવે રાધેબાણુ આ રાંડને પણ ચોટલો ઝાલીને ” પણ રાધેબાણુનું ધ્યાન જાણે ક્યાં હતું.

“ શું સમજ્યા રાધેબાણુ ? ”

“ ઓહ ” તેઓ બોલ્યા અને પછી હુકો પીવા લાગ્યા.

ન્યારે પોતાનું તીર નિશાને નથી લાગ્યું. એમ પંડિત ગજનને ખાત્રી થઈ ત્યારે તેઓ બોલવા લાગ્યા.

“ મારો એમાં વાંક નથી રાધેબાણુ ! મને શું ખબર આ કમળત એવો નીકળશે. મને એવી ખબર હોતતો તમારે ત્યાં એ હરામ...”

“ નમસ્તે...મારે જવું છે ” તેમ કરી રાધેબાણુ જોડીને ચાલતા થયા.

પંડિત ગજનને આ જોઈ હેમતાઈ ગયા. ડોળા ફાડી બહાર જતા રાધેબાણુને જોતા રહ્યા, અને પછી હાથનો ડંડો પકડી જોરથી પછાડ્યો...“ ચાલ્યો હરામખોર...”

આ શબ્દો કાના માટે તેમણે વાપર્યા તે જાણવું મુશ્કેલ છે. અને પછી હાથનો ડડો હવામાં વીંઝતા, બમડતા તેઓ બહાર નીકળી ઘર તરફ પધાર્યા.

સતીએ તેમને જોઈ પૂછ્યું.

“ આ વાત સાચી છે ? ” તેણે પૂછ્યું,

“ સાચી નહિ તો શું ખોટી છે ? એ સાલો હરામખોર રાધેબાબુના ઘર ઉપર કલંક...”

“ કલંકની વાત નથી પૂછતી ” સતીએ મક્કમ સ્વરે કહ્યું.

“ તો શું પૂછો છો ? ” પંડિતજીએ પૂછ્યું.

“ ગોપાલ ઘરમાં નથી તે...”

“ એહ તે ? ઘરમાંથી ભાગી ગયો હોય પછી ઘરમાં ક્યાંથી હોય. એકજ સ્થળે એ વસ્તુનો ભાવ...”

“ હું ” સતી ખોલી; અને એ હુંકારે ગજનન પંડિત ખોલતા બંધ થયા થોડી વાર પછી ખોલ્યા:

“ કમ ? મૂંગાં થઈ ગયાં ? બહુ દયા આવે છે તેની કમ ? ” કટાક્ષમય વાણીમાં પંડિતજીએ કહ્યું.

પણ સતીએ આનો જવાબ આપ્યો નહિ.

“ એ સાલો હરામખોર-નિમકહરામ છોકરો જે ઘરમાં ખાધું તે જ ઘરને ખોદતાં શરમ ન આવી. હરિ હરિ. ભારે ધોર કળજુગ આવ્યો છે. શંભો શંભો ! ” તેઓ બમડયા.

મલ ઉપર જે ચાર ધપાટ લગાવી અને પછી ભગવાનની છબી આગળ જઈ સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરી બોલવા માંડ્યા.

“ માફ કરજો મારા બાપ ! આવા બદમાશેનો પાલો પાડતો નહિ મારા પરભુ ! ”

અને પછી કંઈ વિચાર આવતાં પોતાનો ડંગોરો હાથમાં લઈ, લાલ રુમાલ ખભા ઉપર મૂકી નદી તરફ ચાલતા થયા.

સતીનું મન ન જાણે કેવું થઈ ગયું. આ વાતને જોપાલ સાથે સંબંધ હોઈ શકે એ વાત તેની કલ્પનામાં જે આવતી ન હતી. કેમે કરી તે માનવા તૈયાર ન હતી કે જોપાલ આવું કાર્ય કરી શકે. પણ જે આ વાત ખોટી જ હોય તો તે શા માટે ભાગી ગયો ? ભાગી જવાથી તો તેના ઉપરનું કલંક વધારે દઢ થયું છે. શા માટે તેણે ભાગી જવું જોઈએ ?

સતી જોપાલનો નિર્દોષ ચહેરો કલ્પી રહી તે દિવસે તે આજ ઘરમાં તેની સામે બેઠો જમતો હતો. કેવા પ્રેમથી તે તેની પાસે બેસીને જમ્યો હતો. બાળક જેવો જોપાલ જે જોપાલ ઉપર તેને અપાર રોષ છે. તે જ જોપાલ આવું કાંઈ કરી શકે ? કદાપિ નહિ તેનું મન પોકારી ઊઠ્યું પણ વારંવાર તેને એક પ્રશ્ન મૂંઝવવા લાગ્યો. શા માટે તે ભાગી ગયો ? પોતાની જીજ્ઞાસા તે મળવા આવ્યો નહિ

આજે કેમે કરી તેને રાંધવાનું મન થયું નહિ હતું.

રાંધવા વગર છૂટકો ન હતો. ખીચડી ઓરી તે ત્યાંજ પડી રહી.

સંધ્યા થઈ ગઈ તો પણ તે જીડી નહિ. દીવાળતી કરવાનો વખત થઈ ગયો હતો. ગામના ઘરોમાંથી ધૂમાડા નીકળવા માંડ્યા હતા. થોડી વારમાં તો રાધિકાજીના મંદિરમાંથી બંટારવ શરૂ થયો અને આરતી થવા લાગી; તોપણ સતી જાણે માંદી હોય તેમ ચૂલા પાસેજ પડી રહી.

“કમ આજે દીવાળતી પણ નથી કરવાના કે શું?” પંડિતજીએ ઘરમાં પ્રવેશીને ખૂમ પાડી.

સતીએ કંઈ જવાબ ન આપ્યો.

“શંભો ! શંભો ! આવા ઘરથી તો ઉકરડો સારો” અને પછી પોતે બાકસ ખોળી દીવા પ્રગટાવવા લાગ્યા.

તોયે સતી કંઈ બોલી નહિ.

“કમ આજે ખાવાનું પણ નહિ મળે ? ગોપાલ ગયો તેનું ઓટલું બધું પેટમાં બળે છે ?”

સતી જીડી અને થાળીમાં ખીચડી પીરસી પતિ સામે મૂકી.

“વાહ, વાહ, વાહ ! ઘરમાં પત્ની હો તો આવી જ હો. શંભો ! તેં ફરી વાર પરણવા શા માટે મને કહ્યું ?”

તોયે સતી એક અક્ષર બોલી નહિ.

અને આ જોઈ પંડિત ગમનનો ક્રોધ વધવા લાગ્યો.

“કેમ? કંઈ આજે અક્કલ ચરવા ગઇ છે?”

સતી પતિ સામું જોતી રહી.

“પાણી બાણીનો લોટો પણ ભરવાની કુરચક નથી કે?”

સતીએ ઊઠી પાણીનો લોટો ભરી દીધો. એક કોળિયો મોઢામાં મૂકી પંડિતજી ગરજ્યા.

“આ ખીચડી છે? મીઠું પણ નાખ્યું નથી. હરે, હરે પ્રભો—નથી ખાવું” એમ કહી પંડિતજીએ થાળી હડસેલી મૂકી; અને કોઢમાં તે કોઢમાં હાથ ધોઇ ઘર બહાર ચાલતા થયા. સતીએ પણ કંઈ ખાધું નહિ.

ન્યારે પંડિતજી પાછા ફર્યા ત્યારે તેમણે જોયું કે સતી રાંધણિયાના દારમાં જમીન ઉપરજ ઊંઘી ગઈ હતી.

“ઓહ! ઊંઘી ગયાં છે? અહુ થાક લાગ્યો લાગે છે... શંભો શંભો! ના, ના ઊઠતાં નહિ, ભિકવાની જરૂર નથી.”

પણ સતી ખરેખર ઊંઘી ગઇ હતી. પંડિતજીને લાગ્યું પત્ની ઢોંગ કરે છે.

દીવી હાથમાં લઈ તેઓ પત્ની તરફ વળ્યા અને તેનો પ્રકાશ પત્નીના મુખ ઉપર નાખી બોલ્યા.

“ઓહ! ઊંઘ આવી ગઇ છે?”

બત્તીનો પ્રકાશ પડતાં જ બેબાકળી થઈ તે ઊઠી. ઊઠતાં જ તેનું માથું દીવી સાથે અથડાણું અને દીવી જટકીને જમીન ઉપર પડી.

“ હરિ હરિ ” હાંફળા ફાંફળા પડિતજી બોલ્યા અને થરથર ધ્રુજવા લાગ્યા.

હાથર કૃપાથી દીથી જમીન ઉપર પડતાં જ ઓલવાઈ ગઈ.

સતી એક શબ્દ બોલી નહિ. પતિની પથારી કરી તે જમીન ઉપર જ ઊંચી ગઈ. પતિ દેવ આ બનાવ પછી એક શબ્દ પણ બોલી શક્યા નહિ. થોડીવારમાં તો તેમનાં નસકોરાંનો ધીર્ધ ગંભીર ઘોષ આખા ઓરડામાં ફરી વળ્યો. પણ સતીને ઊંઘ આવી નહિ, વારંવાર જોપાલતો સિનગ્ધ નિર્દોષ ચહેરો તેની આંખો સામે તરબરવા લાગ્યો; અને પછી તો તેની આંખોમાંથી ગરમ ગરમ આંસુ સરી મારથી લીપેલી જમીન ઉપર પડી તેને બીજવવા લાગ્યા.

x

x

x

ચંદાના મનની સ્થિતિનું વર્ણન કેમ કરી શકાય? પ્રથમ તો તેને જોપાલ ઉપર ખૂબ ક્રોધ ચઢ્યો. શામાટે તે બહાણીથી ભાગી ગયો? જ્યારે તે નિર્દોષ છે તો આ કલંક પોતાના માથા ઉપર લઈ શામાટે તે ભાગી ગયો? અને ભાગી જઈ તેણે તેની કેવી કફોડી સ્થિતિ કરી મૂકી છે?

મિશ્રાણીજનાં કટુ વચનો, તેમનાં કટાક્ષો અને સૌથી વધુ તો વાઘણુ જેવી તેમની તીવ્ર આંખો તે સહન કરી શકી નહિ. પણ સૌથી વધુ આઘાત તો તેને થયો રાધે-બાબુનો ચહેરો જોઈને. તેમનું ઉદાસ મુખ, આંખોમાં

વ્યાપેલી વ્યથા, અને બેબાકળો ચહેરા જોઈ તેને એટલી વ્યથા થઈ કે તેને થયું-રાધેબાબુના ચરણોમાં લેટી પડું અને ક્ષમા વાચું અને કહું મને માફ કરો-મેં તમારે ઘેર ખાધું છે-પણ હું નિમકહરામ નીકળી છું. પણ આમાં દોષ કાનો. કાને દોષ દઉં ?

પછી એકાએક, રાતને વખતે તેનું ખ્યાન ઉદરમાં બેઠેલા બાળકે બેઠ્યું. વારંવાર તે અંદર ફરકવા લાગ્યું. આ જ આ બધા દુઃખનું કારણ છે. શા માટે વિના નોતર્યું આવવા માગે છે. ઘૃણાથી તેનું મન ન જાણે કેવું થઈ ગયું.

હવે તે આ ઘરમાં રહી શકશે ? એ વિચાર આવતાંજ તે પોતાના કાથળા ઉપરથી ગેડી બેડી થઈ ગઈ. રાત્રિના બારેક વાગી ચૂક્યા હતા. બધું સૂમસામ હતું. કણસારી અને તમરાંતો અવાજ ઉપરના છાપરામાંથી સંભળાતો હતો.

એક વિચાર આવતાંજ તે રાંધણિયા તરફ વળી અને ત્યાંથી ચાકુ ઉપાડી પોતાના કાથળા તરફ વળી.

ના, ના, તે આ ઘરમાં, આ સંસારમાં હવે રહી શકશે નહિ. ફરીથી તેના ઉદરનું બાળક ફરકવા લાગ્યું. એ બાળક તરફ તેના હૃદયમાં અપાર ક્રોધ અને તિરસ્કારની ભાવના જાગ્રત થઈ. તેને અંગે જ તેને આ અસહ્ય દુઃખ, આ અપાર લજ્જા અને વેદના સહન કરવી પડે છે. તે અને આ અસાર દુઃખમય સંસારમાં રહેવાને સરજાયા નથી.

ધર છોડીને ગલીમાં આવી. ગલી છોડી રાધિકાજીના મંદિર પાસે આવી લાગી. આજ ગલીમાં થઈ. તે પેલી રાત્રે આ ગામમાં આવી હતી. સામેની ગલીમાં થઈ તે ટેકરા ઉપર આવી લાગી. ધૂ ધૂ ધૂ કરતી ઊઝડ નદીનાં પાણી પૂલમાં થઈને પસાર થતાં હતાં. એક ક્ષણ તે થંભી. અસંખ્ય વિચારો તેના દિલમાં ઊઠવા લાગ્યા. તે સામે પેલા પૂલ ઉપર તે ઊભી હતી અને પેલા દુષ્ટ.....પંડિત સાથે તેનો ભેટો થયો હતો. શામાટે તે આ ગામમાં આવી હતી ? આજે એકાએક તેને તેની માતા સાંભરી ઊઠી. વનમાં અને વાડીમાં ભટકવું બાપા સાથે લડાઈ, માતા સાથે રખડવું, માતાનું મૃત્યુ—આ બધું તેની આંખો સામે આવી તેને બેચેન બનાવવા લાગ્યું. શા માટે તેની માતાએ જન્મ-તાં જ તેને મારી નાખી ન હતી ? શામાટે તે જીવતી રહી હતી. આ સંસારમાં ?

એકાએક તેને તેની માતાનો સ્નેહ, તેનું અપાર વાત્સલ્ય, તેના માટે સહેલાં દુઃખો યાદ આવવા લાગ્યાં. શા માટે માતાએ આવી યાતનાઓ સહન કરી હતી ? તેના સ્નેહથી પ્રેરાઈને ? અને આજે ? આજે તે પોતે પણ માતા બનવા બેઠી છે—થોડા જ દિવસોમાં આ સંસારમાં આવતા બાળક માટે તેના મનમાં કેવી ભાવના છે ? છિઃ છિઃ ગૂંગી...આવો જ સ્નેહ માતા પોતાનાં સંતાનો પ્રત્યે દાખવે છે કે ? એકાએક તેનું મન બાળક પ્રત્યે સ્નેહથી છલોછલ ભરાઈ ગયું. શો અપરાધ કર્યો છે તે બાળક—તે આજે તેને ધિક્કારે છે તેનું મોત ઇચ્છે છે.

પણ આ લાવના તેના મનમાં વધુ ટકી શકી નહિ. એકાએક ફરીથી બાળક સ્પંદ કરવા લાગ્યું. તેનું મન ફરીથી એક અથાગ વ્યથા અને તિરસ્કારથી ઘેરાઈ ગયું. તે વધુ વિચાર કરવા થોભી નહિ. સડસડાટ કરતી ટેકરા ઉપરથી ઊતરી પૂલ ઉપર આવી લાગી.

આકાશમાં કાળાં વાદળાં ક્રાઈ ક્રાઈ વાર ગર્જના કરતાં હતાં. નીચે કાળાં ગંભીર પાણી ઉડાડતાં ધૂ ધૂ ધૂ કરતાં વહેતાં હતાં. પૂલ પસાર કરી ગામના સ્મશાન ભણી તે ચાલવા લાગી. એકાએક એક ઝાડ પાસે આવીને અટકી પડી. આજ સ્થળે, આજથી નવ-નવથી વધારે માસ પહેલાં, તે ભયંકર રાત્રિએ ભૂખથી પીડાતી તે પડી હતી. ભૂખથી પીડાએલી તે આંસુ સારતી હતી. જોરજોરથી રડતી હતી. એકાએક ગોપાલ આવી લાગ્યો હતો અને તેની સાથે તે હોડીમાં બેસી શેઠજીના બગીચા સુધી ગઈ હતી અને ત્યાં તેણે ગોપાલે આપેલાં ફળો ખાધાં હતાં.

ગોપાલની યાદ આવતાં જ તેને રડવાનું આવવા લાગ્યું. શા વિચારો-કેવું-તુમુલ યુદ્ધ ચાલતું હતું તેના નાનાસા મનમાં ? કેવી વિરુદ્ધ લાગણીઓ જન્મતી હતી અને શમતી હતી.

“ના, ના, આ વિચાર કરવનો સમય નથી. તે ઝાડીમાં ચત્તી પડી ગઈ. પછી પાસેનો અંખુ તેણે ખોલ્યો.

એકએક બાળક ફરીથી ફરકવા લાગ્યું. જાણે પોકારીને કહેવા મથતું હોય, મા, મા, એમાં મારો શો દોષ ? તું શા માટે મને મારવા મથે છે, મા, ઓ માં. ”

આ કારમી ચીસ જાણે ચંદા સાંભળતી હતી.

તેણે પોતાનું લૂગડું ફાડી પોતાના બન્ને કાનમાં દૂધ નાખ્યા અને પછી પાસેનો એક પથરો ઉપાડી, ચાકુ પેટ પર મૂકી, પથરા વડે પ્રહાર કરવા લાગી.

ધૂધવતા પાણીમાં પડ્યા પછી ગોપાલ ફેટલાય માછલી સુધી તરતો રહ્યો. પણ ત્યારપછી એકાએક તેના હાથ પગ લાકડા જેવા થઇ ગયા. ઠંડીથી તેનું શરીર ધ્રુજવા લાગ્યું. આશંકા અને લયથી તેનું મન ઘેરાઈ ગયું. મૃત્યુ તેની સામે તે ડાક્યાં કરતું હોય તેમ તેને લાગ્યું. જે મૃત્યુની તે આહવા કરતો હતો, તેનુંજ બીજા સ્વરૂપ જેઈ તેના હાળાં ગમડી ગયાં ! મૃત્યુનું આતું સ્વરૂપ તેણે કદી કદપ્યુ ન હતું. શા માટે તે આટલું ભયંકર લાગતું હતું ?

એક ક્ષણમાં તો તેનું ગત જીવન તેની સાથે નાચવા

લાગ્યું. બાળપણના તે દિવસો ! માતા સાથે તે રહેતો હતો. પિતાનું તો તે સાવ નાનો હતો ત્યારે મૃત્યુ થઈ ગયેલું. અને દસ વર્ષનો થયો ત્યારે પેલી ગામની નાની શી જૂંપડીમાં માતા પણ તેને સાવ એકલો મૂકી ચાલ્યાં ગયાં અને પછી તે સાવ નિરાધાર સ્થિતિમાં આવી પડેલો.

ગિજડ નદી, તેનો પૂલ, ટેકરો અને સતી જીજની ચલી, અને રાધેબાણુનું ઘર એક પછી એક તેની આંખો સામે તરવરી ઊઠ્યાં...અને પેલી છોકરી ગૂંગી ! પ્રભો ! આ શું ?

પછી તેને થયું જાણે તે ક્યાંક જિંડો અને જિંડો ઉતરતો જાય છે, તેની સંજ્ઞા-લુપ્ત થતી જાય છે. ચારે-કાર અંધકાર, નિબિડ અંધકાર.

ગિજડનાં પાણી, ઉછળતાં ફૂદતાં, ધૂધવાતાં વહ્યાં જાય છે. કાંઈ કાંઈ સ્થળે તો આસપાસનાં ઝાડોને જડમૂળથી ગિખાડી નાખી, પોતાના વમળોમાં ખેંચી આગળ વધે છે. સામેના ટેકરાઓથી ટકકર ખાઈ માથોડાં બે બે માથોડાં ઊંચા ઉછળે છે અને પછાડ ખાઈ ફેનિલ બની પાછાં નીચે પડે છે. સામેના ફુંગરાનો વળાંક લઈ આગળ ખીણની મદક્ષિણા કરી આગળ ધપે છે. ગામડાના, લોકો નદીનું આ ભયંકર સ્વરૂપ જોવા ટાળે ટાળાં મળી ભેગાં થાય છે. નીચાણમાં આવેલાં ગામોને તે પોતાના પેટમાં સમાવવા ધસે છે. લોકો નાસભાગ કરે છે, અને બાળકો ક્રિસ્તિયારી કરી માબાપને ગળે વળગી પડે છે...અને છતાંય આની કાંઈ દરકાર કર્યા વગર ગિજડનાં પાણી, મદમસ્ત બનેલા માતંગની જેમ ગાંડાતૂર આગળ ધસતાં જ જાય છે.

ગિરિશૃંગોની આ હારમાળા છે. આસપાસ નિખિડ વન આવેલું છે. એક અઢાર વર્ષની જુવાન છોકરી ટેકરી ઉપર આવેલી પોતાની જૂંપડીમાં બેસી નદીનું આ તાંડવ નૃત્ય જુએ છે; અને પછી એ ટેકરી ઉપરથી જ, નદીમાં ઝંપલાવે છે.

દૂનકી મારી એક તણાતી વ્યક્તિને તે વાળથી પકડે છે, અને આવા પ્રચંડ પ્રવાહ સામે, પોતાની જુગ્મઓથી લડતી લડતી તે થોડે દૂર કિનારા પાસે આવી લાગે છે.

કિનારા પાસે આવી તે આ વ્યક્તિને તપાસે છે અને તુરત જ તેને ઊંધી નાખી તેના પેટનું પાણી કાઢી નાખે છે. પછી તેને પોતાની પીડ ઉપર નાખી દોડતી દોડતી ટેકરા ઉપર આવેલી પોતાની જૂંપડીમાં લઈ આવે છે. વ્યક્તિના શ્વાસોચ્છવાસને જોઈ તેને નિરાંત થાય છે. પછી જૂંપડી બહાર જઈ એક મૂળિયું કાઢી તેને બસી આ વ્યક્તિને પાય છે.

આ યુવકનો સુંદર ચહેરો જોઈ તેને થાય છે—કાંઈ પણ સંસ્કારી માણસ છે. તેની જનોઈ જોતાં જ થાય છે ઊંચા વર્ણનો યુવક છે. એક કલાકના ઉપચાર પછી આ યુવક પોતાની આંખો ખોલે છે.

“હું...ક્યાં?” તે બબડે છે.

તેની પાસે જ બેસી જઈ, તેના શરીરને શેક કરતી યુવતી ખોલે છે.

“ જાણી જાઓ. મારે ઘેર છે તમે.”

+

+

+

“ તમે કાણુ ? ” યુવતી પૂછે છે.

“ ગોપાલ ”

“ ગોપાલ કાણુ ? ”

“ ગોપાલ ” તે ફરીથી કહે છે. યુવતી સહેજ હસે છે.

ગોપાલના મુખમાં ગરમ દૂધ રેડી તે કહે છે. “ હવે ચિંતા જેવું કશું નથી.”

ગોપાલના મુખ ઉપર સ્મિત ફરકી ઊઠે છે. તે ફરીથી જાણી જાય છે.

સંધ્યા નમવાની તૈયારીમાં છે. ઊંઝડનાં પાણી થોડાં શાંત બન્યા છે. આકાશના વાદળાં પણ ફાટ્યાં છે અને લાલ સૂર્યનો ગોળો પશ્ચિમમાં અસ્ત થવાની તૈયારીમાં છે. બીલ કન્યા, ઝૂંપડી બહાર એક મોટી શિલા ઉપર બેસી વિચારે ચઢે છે. કાણુ હશે આ યુવક ? કેમ કરતાં નદીમાં પડ્યો હશે ? એને પોતે જોયો ન હોત તો તે અવશ્ય મરી જાત. અને એકાએક તેના હૃદયમાં આ યુવક માટે સ્નેહ અને મમતાનું ઝરણું ફૂટી નીકળ્યું. બાપા સામેના ગામમાં કામ માટે ગયા છે. ક્યારે આવશે ? સામેનો પર્વત લીલો હમ દેખાય છે. બાપરાનાં વૃક્ષો ચારેકાર ઉગી નીકળ્યાં છે. આ બન્ને પર્વતો વચ્ચે ઊંઝડનાં પાણી ઘેરા નાદ કરતાં વહે છે. જે ટેકરા ઉપર તેની ઝૂંપડી છે તેની

આસપાસ પણ વનસ્પતિનું સામ્રાજ્ય વ્યાપ્યું છે. દૂર દૂર સુધી લીલાંછમ વૃક્ષો સિવાય બીજું કશું દૃષ્ટિગોચર થતું નથી.

કાણુ આવે ? બાપુ ? ઓહ ! એ જ છે.

પોતાની શિક્ષા ઉપરથી ઊભી થઈ તે બોલી.

“બાપુ !”

“બેટા”

“કેમ મોડા આવ્યા ?”

“જરા કામે વળગી ગયો હતો બેટા.”

“બાપુ, એક વાત કહું ?”

“હા.”

“અંદર કાઢ”

“કાણુ ?”

“ચાલો બતાવું.”

બીલ કન્યા પાણુ પિતાને અંદર, ઝૂંપડીમાં લઈ ગઈ.

સાદડી ઉપર ગોદડામાં સૂતેલા ગોપાલને જોઈ, વૃદ્ધે ખૂંચ્યું.

“આ કાણુ ?”

“આવો બહાર એટલે કહું.”

“અંદરના ઝોરડામાં જ ચાલને બેટા.

“ ભલે બાપુ.”

આ ઝૂંપડીમાં બે ઓરડા હતા. આમળનો અને પાછળનો ઓરડો રાંધણિયા તરીકે વપરાતો.

તેમાં જઈ એક સાદડી ઉપર બેસી પાણી બોલી.

“ બાપુ, આજે સવારે ઝૂંપડી બહાર બેઠી હતી. ઉન્નડ ધૂ ધૂ ધૂ કરતી વહેતી હતી. મેં જોયું કાંઈ તણાય છે. ટેકરા ઉપરથી જ બૂસકો મારી પકડી લાવી, જોઉં તો ગોપાલ.”

“ ગોપાલ ? ”

“ હા.”

“ કાણ છે તે ? ”

“ હજી પૂછ્યું નથી બાપુ ”

“ પાણી...” પડખેના ઓરડામાંથી અવાજ આવ્યો..

વૃદ્ધ બીજા ઓરડામાં આવ્યો. થોડુંક પાણી આપ્યા પછી વૃદ્ધે પૂછ્યું.

“ તમે કાણ છે બાપુ.”

“ ગોપાલ.”

“ ક્યાંના રહેવાસી ? ”

ગોપાલે પોતાનો થોડોક ઇતિહાસ :

વૃદ્ધે વધારે પૂછવાનું મુલતવી રાખ્યું.

એક બે દિવસમાં ગોપાલને સાવ ઠીક થઈ ગયું તે આ વનના તથા બીલની ઝૂંપડીના વાતાવરણમાં ભમી ગયો. તેને લાગ્યું બાળે જે પ્રકૃતિને માટે જે સ્વતંત્રતાને માટે તે તલસતો હતો તે બધું તેને આજે મળી ગયું હતું. દૂર દૂર સુધી ફેલાયેલી ટેકરીઓ અને તેના ઉપરનું વન, વૃક્ષો અને વેલાઓ, વળાંક લેતી ઊગ્ગડ નદી અને તેના ઘેરા ધૂંધવતા પાણી—બસ આજ માટે તે ઝંખતો હતો.

કાઈ કાઈ વાર તેને પોતાના ઉપર હસવું આવતું. શામાટે તે મરવાનો નિશ્ચય કરી નદીમાં પડ્યો હતો ? ગત જીવન તેને કાઈ કાઈ વાર સાંભરી આવતું. પેલા ગામડામાં પેલું નાનું ઘર; તેમાં રહેતો તે. અને પેલી છોકરી ગૂંગી. શામાટે તે ત્યાંથી ભાગી આવ્યો ? તેના ઉપર મૂકવામાં આવેલી સંકા વધારે દઢ થઈ હશે. લોકોએ ધાર્યું હશે કે ગોપાલે જ આ અત્યંત ઘૃણિત કાર્ય કર્યું હશે.

પોતે નિર્દોષ છે તો પછી દૂષિત કાણ ? એ વિચાર આવતાં જ તેના મનમાં ચંદા પ્રત્યે ઘૃણાની લાગણી જન્મવા લાગી. ઘૃણિત કાર્ય કાણે કર્યું હશે ? ચંદાએ આ કામ કરવા દીધું જ કેમ ?

પણ આ બધા વિચારો આવતાં જ તેને સતી સાંભરતી. સતીના ઉચ્ચારેલાં વેણો યાદ આવતાં. તે પોતે સતીને મળ્યા વગર ભાગી આવ્યો હતો. સતી જીજ્ઞાસે શું ધાર્યું હશે ? તેમણે પણ ધાર્યું હશે કે ગોપાલ દૂષિત છે. કેમ કરીને તે આ વાત જીજ્ઞાસે કહે “જીજ્ઞાસે જીજ્ઞાસે હું સાવ નિર્દોષ છું. મેં એવું કાર્ય કર્યું નથી.”

અને ભાભી ? ભાભીનો સ્નેહ. ભાભીની મમતા તેને યાદ આવતાં. ભાભી તે વખતે ત્યાં ન હતાં. ભાભી આવ્યા હશે—અને મિશ્રાણીજીએ જાણે શી શી વાતો કરી હશે. ભાભીના હૃદયમાં કેટલું દુઃખ થયું હશે.

અને ગૂંગીનું શું થયું હશે ? તેના ઉપર શું શું વીત્યું હશે ?

પાલુ જંગલમાં લાકડાં કાપતી હતી. ક્યાંય સુધી ગોપાલ મૂઢની જેમ પથરા ઉપર બેસી રહ્યો.

“કેમ શું વિચારો છો ? પાલુએ પાછળથી આવી પૂછ્યું.

“ઓહ ! કંઈ નહિ.” ગોપાલે કહ્યું.

“કંઈ નહિ ? જૂઠું ક્યારની હું જોઉં છું. જડ-ભરતની જેમ બેઠા બેઠા તમે શું વિચારતા હતા કહો જોઉં.”

“ઓહ ! કંઈ નહિ.”

“નથી કહવું કેમ ?”

“ના એવું કંઈ નથી.”

“તો ?”

થોડી વાર કાંઈ કંઈ બોલ્યું નહિ ગોપાલ પાસે આવી તેની પાસે બેસી જઈ, અત્યંત અનુનય કરતી હોય તેમ બોલી.

“બોલો, મને બધી વાત નહિ કહો ?”

એક ક્ષણ ગોપાલ વિચારી રહ્યો.

“મારી વાત સાંભળી તમને મારા ઉપર ઘુણ નહિ
છે ?”

“ના.”

“સાચું કહો છો ?”

“હા.”

“પણ સાંભળીને શું કરશો ?”

“શું કરીશ ? તે તો હું પણ નથી જાણતી. પણ
જ્યારથી તમે આવ્યા છો ત્યારથી મારાથી દૂર દૂર રહો
છો. મને તમારા અંતરની વાત જાણવા ઘો. હું તમારા
દુઃખમાં ભાગ લઉંશ. કદાચ તમને સાંત્વના આપીશ. કદાચ
તે સાંભળવાથી તમારી નિકટ આવી શકીશ.”

“નિકટ આવવાની એટલી અભિલાષ છે ?” યુવ-
તીએ નિરસકાચ ભાવે કહ્યું. “હા.”

“પણ તોયે હું દૂરનો દૂર રહ્યો તો ?”

“તો હું નથી જાણતી” કહી તે અત્યંત ગંભીર
બની ગઈ.

વનમાં શાંતિ પ્રસરી ગઈ કાંઈ કશું બોલ્યું નહિ.

સાંભળવાની જ ઈચ્છા છે તો હોયો સાંભળો અને
પછી ગોપાલે પોતાની બધીય હકીકત કહી સંભળાવી.
એક બ્યાનથી પાણુ એ સાંભળતી રહી. જ્યારે ગોપાલે

પોતાની કહાણી પૂરી કરી ત્યારે પાલુના નેત્રોમાંથી પાણી પડતું હતું.

“કેમ, રડો છો ?” ગોપાલે પૂછ્યું.

પોતાના છેડાવતી આંસુ લૂછી તે બોલી.

“કાણ કહે છે રડું છું.”

“તમારી આંખો.”

“તમારે આંખો છે જ નહિ.” તે બોલી ઊઠી.

“કેમ ?”

“જો હોત તો પેલી નિરાધાર છોકરીનાં આંસુ પણ તમે જોઈ શક્યા હોત.” તે બોલી.

ગોપાલ મૂંગો રહ્યો.

તે વ્યથા—તે દુઃખ તમે નહિ સમજી શકો, કારણ તમે પુરુષ છો.”

“તોયે ગોપાલ મૂંગો હતો.

મારા ગામમાં નંદુ નામની એક વિધવા રહેતી હતી. ગિચારી બાળપણથી જ રાંડી હતી. સંસારનું સુખ તેણે જોયું ન હતું. જ્યારે તે મોટી થઈ ત્યારે ચારેબાજુનું વાતાવરણ તેણે પ્રલોભનોથી ભરપૂર જોયું. તેના અંગે-અંગમાં યૌવન ફાટફાટ થતું હતું. તેમના ઘર પાસે જ એક ચાલીસ વર્ષનો વિધુર રહેતો હતો, નંદુ પોતાને સાસરે જ રહેતી હતી. તેનો દિયર તેને ખૂબ ચાહતો હતો.

એક દિવસ વિધુરના પ્રલોભનોનો તે ભોગ બની. તે પોતેય સમજી શકી નહિ કે પોતે શું કર્યું છે. જ્યારે બેને ખબર પડી કે તે બે જીવી થઇ છે ત્યારે તો તેના હાંબ ગગડી ગયાં. ધીમે ધીમે વાતો થવા લાગી. લોકોએ દિયેર ઉપર આળ દોળ્યું. અને એક રાતે તે ત્યાંથી ચાલી ગઇ. ક્યાં નાસી ગઇ તે આજ દિવસ સુધી કાંઈ જાણતું નથી.”

તોયે ગોપાલ ચૂપ હતો.

“તમને હૃદય છે ?” થોડીવાર પછી પાલુ બોલી.

“મને ખબર નથી. આજ દિવસ સુધી મારા હૃદયને પણ હું ઓળખી શક્યો નથી” ગોપાલ બોલ્યો.

“તો તમે કાંઈના હૃદયને ઓળખી શકશો નહિ.” તે બોલી.

ગોપાલ સાંભળતો રહ્યો.

“તમે એટલુંય ન સમજી શક્યા કે તે ગૂંગી છોકરી તમને કેટલું ચાહતી હતી.”

“એ હું સમજ્યો હતો.”

“ના, ના. તે તમે સમજ્યા ન હતા. સમજ્યા હોત તો પેલી નિરાધાર છોકરીને ત્યાં તરછોડીને આમ નાસી આવ્યા ન હોત.”

ગોપાલ ચૂપ.

થોડીવાર પછી તે બોલ્યો.

“એટલે તમે એમ કહેવા માગો છો કે આ કામ જે મેં કર્યું નથી તેનો સાથીદાર—તેનો બાગીદાર હું થાઉં?”

“હા. એમાં શું ખોટું હતું?” તે બોલી બેઠી.

ગોપાલ આનો કશો જવાબ આપી ન શક્યો.

“ચાલો બારી મને ઉચકાવો. મોડું થાય છે.”

પાલુના માથા ઉપર બારી ઉચકાવી ગોપાલ તેની પાછળ પાછળ, ગહન વિચારમાં લીન, ચાલવા લાગ્યો.

x

x

x

છાયાવાળી ગાડીમાં માતાજી તથા બાબી મૂંગા મૂંગા બેઠાં હતાં. પાસેજ પોતાનો સાફ પોતાના પગ તળે મૂકી રાધેબાણુ મૂંગા બેઠા હતા.

“કેમ બધું ઠીકઠાક છે ને રાધે” માતાજીએ પૂછ્યું.

“હા” રાધેબાણુએ દૂકા ને ટચ જવાબ આપ્યો, પછી ગાડીવાળા પટેલ પાસેથી બાકસ માગી બીડી સળગાવી ધૂમ્રપાન કરવા લાગ્યા. પણ તેમનો ઉદાસ ચહેરો સ્પષ્ટ કહી આપતો હતો કે તેઓ કંઈ કહેવા માગતા હતા પણ જીભ ઉપકતી ન હતી.

“ધર તો ઉકરડા જેવું થઈ ગયું હશે?” માતાજી બોલ્યાં.

રાધેબાણુ મૂંગાજ રહ્યા.

વહુ તો કહે ચાલો જઈએ ગામડે, પણ રાધે એમ તે કંઈ અવાય. માંદગી એવી તો ખરાબ કે મોટા મોટા દાકતરો બોલાવ્યા તો પણ સારું ન થાય. મેં કહ્યું આ

દાક્તરોને છોડો અને કાંઈ સારો વૈદ્ય બોલી લાવો. પણ મારું માને કાણુ? જેવટે કંટાળાને વૈદ્યને બોલાવ્યા. આઠ દિવસમાં તો ફેર પડવા લાગ્યો ને સાવ સારું થઈ ગયું.”

રાધેબાણુ મૂંગા મૂંગા સાંભળતા રહ્યા.

“અને રાધે ! એવા તો વૈદ્ય કે નાડી જોઈનેજ રોગ પારખે. અને તેમની પાસેથી વહુની પણ દવા કરાવી છે. નારાયણ કરે ને હવે એક પુત્રને વહુના ખોળામાં રમતો જોઉં તો હાથ થાય. પછી કહું-હો નારાયણ તેં મારી બધીય મનોકામના પૂરી કરી છે, હવે મને કાંઈ ઇચ્છા નથી. આ સંસારથી ઉંપાડી લે.”

રાધેબાણુ ડાળા ફાડી આસપાસના દૃશ્યને જોતા હતા.

“પછી તો રાધે મેં કહ્યું. બાપુ હવે અમે ગામડે જઈશું. ઘણું રોકાણા. ત્યાં પેલો છોકરો છે-તેનું બહુતર બરોબર ચાલે છે કે નહિ. તે મારે જોવાનું છે, બરને રેહું મૂકીને આવી છું. વહુને પણ બોલાવી લીધી છે; તો કહે હવે થોડા દહાડા તો રહો. માંડ માંડ નીકળી શકી બાપુ. હાથ માંડ માંડ ઘેર પહોંચી છું.”

રાધેબાણુએ બીજી બીડી સળગાવી.

“આજે કટલી બીડી પીવી છે રાધે ?”

“જી...જી ?” રાધેબાણુ જાણે તંદ્રામાંથી જાગ્યા હોય તેમ બોલ્યા, અને પછી હાથની બીડી બહાર ફેંકી દીધી.

“ગોપાલ છે તો મજામાં ?”

જાણે કંઈ ન સાંભળ્યું હોય તેમ તેઓ ડાળા ફાડી બહારનાં વૃક્ષોને તથા ધૂળથી ભરેલા રસ્તાને જોતા રહ્યા.

“ સાંભળ્યું કે ? ”

“ ઓહ ! ગોપાલ...હા...હીક છે. ”

“ ને મિશ્રાણીજી રસોઈ તો હીક કરતાં હતાંને ? ”

“ જી ? ”

“ રસોઈ ? ”

“ જી. હા. રસોઈ...બરાબર. ”

“ પેલી છોકરી ? ”

“ છોકરી ? ”

“ ગૂંગી ? ”

“ હા...ગૂંગી...”

“ છે ને ? ”

“ ના...”

“ ક્યાં ગઈ ? ”

“ હા...છે ને...” ગૂંગળાતા હોય તેમ, નદીના પાણીમાં ડૂબતા માણસની જેમ ગોટા વાળતા રાધેબાણુ બોલ્યા અને પછી જાણે કેમ આ અધા પ્રશ્નોની પરંપરાને અટકાવવા માંગતા હોય તેમ બોલી ઊઠ્યા.

“ ગાડી વાલે રે ”

“ હુકમ ”

“ એરે ક્યાં આવ્યા ? ”

“ ગુલબેડી ”

“ ગામકું કેટલા માઈલ દૂર છે રે ? ”

“ સરકાર તથા ચાર માઈલ દૂર ”

“ ક્યારે પહોંચશું રે ”

“ પહોંચશું ? ”

“ હા. બહેરો છે ? ”

“ જી સરકાર... દન આયમતાં આયમતાં પૂગશું ”

“ જરા બળદોને હાંકને. આમ રગસિયું ગાકું તો રાતના બાર વાગે પણ નહિ પહોંચે. ”

“ સરકાર ”

અને પછી ગાડાવાળાએ બળદોની પૂજી આમળી તેમની સત્તર પેઢીઓની પ્રશંસા કરી કહ્યું.

“ ઓ ઓ મરે... ”

પણ જમણો બળદ કેમે કરી આગળ વધવા માગતો ન હતો. તે એટલો થાકી ગયો હતો કે ગાડીવાળાના કંકણાં તથા ગાળો સહન કરવા તે તૈયાર હતો પણ ગામ બહુ દુરથી આવવા તે તૈયાર ન હતો. થોડે દૂર જઈને જમણા બળદે સસામહ કર્યો અને તે પૃથ્વી માતાને દંડવત્ પ્રણામ કરવા લાગ્યો.

“ ઓય માડીરે ” માત્રજ બોલી ઊઠ્યા

“ અલ્યા શું છે આ ? ” રાધેબાણુ બોલી ઊઠ્યા.

“ એને માલક, આ જમણો બળદ, મારો હહરીનો... અરે તારી નાની મરે તારી ” કહી ગાડીવાન નીચે ઉતર્યો અને બળદને ઊઠાડવાનો સગીરથ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો પણ

જમણા બળદને સેની નાની મરે તેની કશીય ચિંતા ન હતી એટલે તેણે તો પૃથ્વી માતાની ગોદ છોડી ઊભા થઈ ચાલવાની સાફ ના પાડી.

“ચાલ માર બાપુ ચાલ” ગાડીવાળો વિનવણી કરવા લાગ્યો.

“એમ બોલને ગાળ દે છે તે” જમણા બળદ ડાબી આંખ મીચીને બાણે કહેતો હતો.

“મારા બાપુ જિહ મારો બાપુ”

સમાધિમાં હોય તેમ બળદે આ સાંભળ્યુંજ નહિ.

ગાડીવાળો કપાળે હાથ દબ બોલ્યો.

“શું કરું બાપુ ! આ બળદોથી તો તોબા.”

“અલ્યા, પૂરતું ખાવાનું નહિ આપતો હોય,”

“અરે સરકાર, એવું તો હોય. રોજનો રૂપિયો ખરચું છું બાપુ.”

જમણા બળદે ડોકું ધૂણવી સૂચવ્યું કે આ વાત તફન ખોટી હતી. ગાડીવાન ચાર આના પણ ખરચતો ન હતો; અને એની સાક્ષી જોઈતી હોય તો ડાબા બળદને જ પૂછી જુઓ.

“લે બાપલા ચાલ હવે તો” તેમ કહી ગાડીવાળાએ ગાડીમાંથી ધાસ કાઢી જમણા બળદને નીચું.

આ જોઈ ડાબા બળદને ઈર્ષા થઈ એટલે તે પણ બેસવાનો ડાળ કરવા લાગ્યો.

“હો હરીનો આ પણ વંકો ” અને તેમ કહી તેને પણ ધાસનો પૂજો નીચો.

ખાદ્યક્રિયા પતાપી જમણો બળદ ઊભો થયો અને પછી ગાંડું તીવ્રગતિએ રસ્તા ઉપર દોડવા લાગ્યું.

“ જોયું ને તું બળદોને પૂરતું ખવડાવતો નથી તેથી જ તેઓ ચાલતા નથી ” રાધેબાબુ બોલ્યા.

“ એવું તો હોય સાબ ” ગાડીવાળો બોલ્યો.

પણ જેમ જેમ ગામ પાસે આવતું હતું તેમ તેમ રાધેબાબુના ચહેરાના રંગો બદલાતા હતા. આ બધી વાત માતાને કહેવી તો જોઈએ જ, નહિ તો તેમને થશે રાધે પણ ગજબનો છે, બધી વાત કરી કેમ નહિ ?

“ એને...”

“ શું ? ” માતાજીએ પૂછ્યું.

“ કંઈ નહિ, ”

“ કંઈ કહેતો હતો ને ? ”

“ આ એ તો ” આ વરસાદમાં ઘર ખૂબ ગળતું હતું ”

“ તો કડિયાને બોલાવીને ઠીક ન કરાવ્યું. ”

“ મને બધું બહુ આવડે ને ? ”

“ તો ગોપાલને મોકલી...”

“ ગોપાલ...એ તો...”

“ શું ? ”

“ એ તો નથી ”

“ નથી ? ”

“ હા...ના ”

“ કેમ ? ક્યાં ગયો ? ”

“ ભાગી ગયો...”

“ ભાગી ગયો ? શું કહ્યું ? ” ડાળા ફાડીને માતાજીએ પૂછ્યું.

ભાભી સાશ્વત નેત્રે પતિનું મુખ લૂંધટામાંથી નિરખી રહ્યાં મલરામણના ચિહ્નો સ્પષ્ટ તેમના મુખ ઉપર દેખાતાં હતાં. ભાભીનું હૃદય ધડકવા લાગ્યું. અને આ સંજ્ઞાથી તેમનું મન ઘેરાઈ ગયું.

“ હા...” રાધેબાણુ બોલ્યા.

“ પણ ભાગી જવાનું કારણ ”

“ એને...એતો... કંઈ ખાસ નહિ...પણ...”

“ પણ શું બોલી નાખતે ? ”

“ ગૂંગી...”

“ લાઈ રાધે તું તો એવોને એવો રહ્યો. સાફ સાફ કંઈજ કહેતો નથી ”

“ ભાઈ...ધેર જઈને મિત્રાણીને પૂછી લેજોને ! ” તેઓ બોલ્યા.

“ ઘોડીવારમાં તો ગામનાં ઘરો દેખાવા લાગ્યાં અને એ આર મિનિટ પછી તેઓ ઘર પાસે આવી લાગ્યાં.

ભાભીના પગ કેમે ઉપડતા ન હતા. આ ઘર ગોપાલ

વિના સાવ સૂનું સૂનું લાગશે તેમ તેમને થયું. મૂંગી વિષે શું વાત હતી તે સમજી ન શક્યાં.

સામેજ મિશ્રાણીજ બિભાં હતાં.

“ આવો આવો, માં તમારા વિના તો આ ઘર...”
અને પછી તેમણે હાથના એવા તો ચાળા કર્યા કે જેનો અર્થ સમજવો મુશ્કેલ હતો.

અને બાબીની વાત સાવ સાચી પાડી. બાબીને ઘર સાવ સૂનું સૂનું લાગવા લાગ્યું. પણ બ્યારે મિશ્રાણીજએ પોતાની શિષ્ટ ભાષામાં બધી કહાણી સંભળાવી ત્યારે બાબીનું દિલ જાણે ખેંચી ગયું. આશંકાઓ વચ્ચે તેમનું મન ઝોલાં ખાવા લાગ્યું તેઓ આ વાત સ્વીકારવા તૈયાર ન હતાં. ગોપાલ આવું કાર્ય કરેજ નહિ. છતાં મિશ્રાણીજ તો કહેતાં હતાં.

“ અરે હા માં મેં મારી નરી આંખે જોયુંને. ”

“ પ્રભુ, પ્રભુ ! તું કર ઈ ખરી ” માતા બોલ્યાં અને પછી તો તેઓ સ્નાન કરી પૂજા કરવા ચાલ્યાં ગયાં. પણ તેમને ક્યાંય એન પડ્યું નહિ. તેમના જ ઘરમાં આવું પાપકર્મ થતું તેથી અંદર અંદર તેમનું મન બળવા લાગ્યું.

જેમ જેમ રાત્રિ વધતી જતી હતી. તેમ તેમ બાબીનું હૃદય વધારે તે વધારે બ્યથા અનુભવવા લાગ્યું.

પતિ પાસે જઈ તેમણે તેમની પાસેથી બધી વાત જાણવાની હિંતેજારી બતાવી. પણ પતિદેવ તો એક શબ્દ એ વિશે બોલ્યા નહિ આ વાત પૂછવાની હિંમત બાબી પણ કરી શક્યાં નહિ.

થોડીવાર પછી તો પતિદેવના નસકોરા બોલવા લાગ્યા. વારંવાર બાબીને ગોપાલ યાદ આવવા લાગ્યો. રાતને વખતે, તેના ખાટલા પાસે આવી ગોપાલ પોતાની દિનચર્યા કહેતો, દિવસ આખામાં કરેલી મસ્તીની હકીકત કહેતો, મુખપાલની વાડીમાંથી કેટલાં જામફળ તોડ્યાં, શેઠજીના બગીચામાંથી કેટલાં કેળાં તે જાંબુ તોડ્યાં—એ બધીય વાત ગોપાલ બાબીને કરતો.

પણ તેણે પેલી રાતની વાત કરી નહતી. તે શું ખરે-ખર પેલી છોકરી સાથે ફરવા ગયો હતો ? નાના એવું બને જ નહિ. જો એમ હોત તો ગોપાલ અવશ્ય મને કહેત—અને અનેક દિગ્ધા વચ્ચે રાતના એ વાગે સૂતાં...પણ વારંવાર ઊંઘમાં પણ ઝબકીને જાગી ઊઠતાં.

પંડિત ગજનન મહારાજ સ્નાનાદિથી પરવારી પૂજામાં બેઠા હતા. જાંઠું ગોળમટોળ તેમનું શરીર હાથીની જેમ જૂલતું હતું અને તેઓ પોતાના શરીર ઉપર ગોપી-ચંદન ચોપડતા નમઃશિવાય, નમઃશિવાયના મંત્રો ઉચ્ચારતા હતા.

સામે પાટલા ઉપર પાલખમાં શિવલિંગ ખીરાજેહું હતું. ખીજી બે ચાર છખીઓ પણ પાટલા ઉપર ગોઠવેલી હતી. ઘીના બે સુંદર દીવાઓ પાટલા ઉપર બળતા હતા. ઈં નમઃ શિવાયના મંત્રો સાથે પોતાના શરીરને ધુણાવતા પંડિતજી હવે અગરબત્તી પ્રગટાવવા લાગ્યા.

પછી પ્રજ્ઞાસન નાખી ભગવાનની પૂજા કરવા લાગ્યા.

“ ઈં દધિસ્નાનં, દધિસ્નાનં—જલ સ્નાનં જલ સ્નાનં ”

આ બધી ક્રિયાઓ કરવા છતાં તેમનું મન તો ન જાણે ક્યાં ભમતું હતું. કાંઈ વાર સતીના વિચારો આવતા. કેવી દુખળી પડી ગઈ છે ? કાંઈ ખાતી નથી કંઈ પીતી નથી અને આંસુ સાર્યા કરે છે. એવું તો શું થયું છે જે આમ બને છે ?

ભગવાનને સ્નાન કરાવી તેઓને પાલખમાં ગોઠવ્યા અને પછી “ ઠાં ! તું ! હ્રી ” વગેરે મંત્રો બોલવા લાગ્યા.

આંખો સામે પેલી ચંદા આવી લાગી હાથના ઝટકાથી તે મૂર્તિને તે જાણે હટાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. પણ જેમ જેમ તે ચંદાને પોતાના મનઃ ચક્ષુઓ પાસેથી હટાવવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા તેમ તેમ તે વધુ સામે આવતી હતી—જાણે ભિક્ષા યાચતી. આંસુ સારતી. પોતાની નિરાધાર સ્થિતિને દેખાડતી—ચોંચરેહાલ—વાળ આકાશમાં ઉડતા. પીળો ચહેરો. આવી દીન દીન—દયા યાચતી કાંઈ સ્ત્રી તેમણે જાણે કાંઈ દિવસ જોઈ જ નથી !

પૂલ ઉપર થયેલી મુલાકાત તેમને યાદ આવવા લાગી, ટેકરા ઉપર ચઢતી ચંદા તેમને દેખાવા લાગી અને પછી તો તેમના ઘર સામેજ આવીને તે ઊભી રહી. તેમની જુગ્મઓમાં સપડાયેલી ચંદા તેમને કરગરવા લાગી. અને અને પછી એકાએક બારણું ખૂલ્યું. ‘કાણુ ?’ હડસેલી મૂકાયેલી ચંદા રડવા લાગી. અને ‘ડાકણુ’ ‘ડાકણુ’ કહીને તેમણે ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો અને સતીને કહ્યું “ પાણી લાવ, પાણી—શંભો, શંભો તેંજ બચાવ્યો મારા બાપ ! ”

પણ તે બચ્યો ખરો ? સવારના ચાર વાગે હોડીમાં બેઠેલી પેલી ચંદા બોલ !

તેમણે પોતાના ગાલો ઉપર બે ચાર થપાટો લગાવી દીધી અને બોલી બિઠ્યા:

“ હરિ હરિ ! આ શું ? ક્ષમા કરજો મારા બાપ ! શંભો ! શંભો !! ” તેઓ બોલ્યા પછી શંભુની સ્તુતિ ગાવા લાગ્યા. આરતી હાથમાં લઈ આરતી ગાવા લાગ્યા.

“ જય શંકર દેવા-જય શંકર દેવા ” પણ જાણે કેમ પેલી છોકરી આંખો સામેથી ખસતી જ નથી. હવે તેનું સ્વરૂપ બદલાઈ ગયું છે. પાંદુર મુખી તે પીડાગ્રસ્ત છે ! રાક્ષસીની જેમ તે તેમની સામે ધસતી આવે છે-ઓહ પ્રભુ ! આ શું ? અને તેમ કહી પંડિતજીએ પોતાનાં બન્ને નેત્રો બંધ કરી દીધાં-પણ આ તો મહાન રાક્ષસી તેને ખાવા જાણે દોડતી જ આવે છે. સ્પષ્ટ દેખાય છે. એકાએક આંખો બોલી દીધી.

સામે જ સતી બિભી હતી. “ મને સાચું નહિ કહે ? ” સતીએ પૂછ્યું.

પંડિતજી બિચારા, આ અણુધાર્યા પ્રશ્નથી એકદમ મંઝાઈ ગયા.

“ હ...શું ” તેઓ બોલી બિઠ્યા.

“ આ કાર્ય ગોપાલે જ કર્યું છે. ”

“ ગોપાલે નહિ તો શું મેં કર્યું છે ? ” પંડિતજી ખીજખીજે બોલી બિઠ્યા.

“ હું તમ નથી કહેતી, પણ બોટું આજ તેના ઉપર શા માટે નાખે છે ? ”

“ જોડું ? જોડું ? હું જોડું છું ? ”

“ હે શંભો તું કર તે ખરી ! આ જૈરીથી તો તોળા મારા બાપ. ” તેઓ જોલ્યા-પણ એ શબ્દો એટલા ઢીલા હતા કે સતી પતિના મુખ સામું જોઈ રહી.

પંડિતજી આ આંખો સમક્ષ જોઈ શક્યા નહિ. એકએક ત્યાંથી ઊભા થઈ ગયા અને ઘર બહાર ચાલતા થયા.

સતી કંઈ મહાન નિશ્ચય કરવા મથામણ કરતી હોય તેમ લાગતું હતું. તેની આંખો એક અજબ તેજથી જરપૂર લામતી હતી.

આજ ફેટલાય દિવસોથી તેને ક્યાંય એન પડતું નથી. વારંવાર તેને ગોપાલ યાદ આવે છે. ગોપાલ યાદ આવતાં જ ચંદા યાદ આવે છે, અને પછી તો તેની કલ્પનામાં એ અનાથ છોકરીનાં દુઃખો સામે તરી આવે છે. તે પણ નાસી મઈ હશે ? આવી સ્થિતિમાં તે ક્યાં ભટકતી હશે ?

ગામડામાં તેણે આવી અનેક વાતો સાંભળી હતી. તેના જ ગામમાં આવી એક છોકરીએ ફૂવામાં પડી આત્મ-હત્યા કરી હતી.

તેણે આત્મહત્યા તો નહિ કરી હોય ? તેના બાળકનું શું કર્યું હશે ? અને પછી એક સુંદર બાળકનો ચહેરો તેની આંખો સામે તરવરવા લાગ્યો.

આજ વખતે ફાઇએ બારણું ખખડાવ્યું.

“ ફાણુ ! ” સતી બોલી.

“ કાનો, એ તો, મા ”

“ ઝોહ ! કાનો ? ”

“ હા, માં. ”

“ ક્યારે આવ્યો રે ? ”

“ આ ચાલ્યો જ આવું છું. ગામડેથી કામે અહીં આવ્યો. મયું સતીમાના દર્શન કરતો જાઉં. ધણી દિવસથી દર્શન થયાં નથી. ”

“ બધાં મઝામાં છે ને ? ”

“ હા મા. પણ આપને કેમ છે ? ”

“ ઠીક છે. ”

“ ના, મા. સાચું કહો. આપનું શરીર ઠીક નથી લાગતું ”

“ ના મા, મારાથી જાનું નહિ રાખી શકાય. ”

“ કાના ”

“ જી ”

“ તું મારું કામ કરે કે ? ”

“ તમારે માટે મા, આ જીવન પણ આપું. ગામડામાં હતો ત્યારે આપેજ મારા ધરની સંભાળ લીધેલી. હું તો ચાર વર્ષથી કેદમાં હતો. તમે સંભાળ ન લીધી હોત તો મારાં બેરાં છોકરાંનું શું થયું હોત તે હું ક્યાં નથી જાણતો. ”

“ તો મારું કામ કરીશ. ”

“ આપ બોલો મા, હું કરીશ. ”

“ તને હોડી ચલાવતાં આવડે ! ”

“ હાવે. એવી તો આવડે કે ગમે તેવા પૂરમાં પણ તેને લઈ જઈ. ”

“ તો મને પછી મળજે. મારે કામ છે. ”

“ બલે મા ” સતીને પ્રણામ કરી કાનો ચાલતો થયો.

સતીને પોતાનું નાનું ગામડું સાંભર્યું ઘર પાસે જ આવેલા કાનાનું ઘર સાંભર્યું. કાઈ ખોટા કેસમાં ફસાવી તેને મહાજને અપાવેલી ચાર વર્ષની કેદ સાંભરી અને તેનાં બેરાં છોકરાંની દુર્દશા સાંભરી. છાનુંમાનું તે તેમને મદદ કરતી. અને જેલમાંથી છૂટી જ્યારે તે ઘેર આવ્યો ત્યારે પત્ની મુખે સતીની વાતો સાંભળી તેની આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવેલાં. તે એકદમ દોડ્યો હતો અને સતીના પગમાં માથું મૂકી હર્ષથી રડી પડ્યો હતો.

રુમશાનની ઝાડીમાં આત્મહત્યા કરવા મથતી ચંદાએ પથરો ઉપાડી ચાકુ ઉપર મારવા હાથ ઉપાડ્યો ખરો પણ તે તેમ કરી શકી નહિ. એક સુંદર બાળક જાણે તેની સામે આવી દયામણે ચહેરે તેને પીનવવા લાગ્યું: “મેં શો દોષ કર્યો છે મા, મને માર નહિ—મા...અ...” અને માતાનું હૃદય, માતાનું વાત્સલ્ય જાણે જીત્યું અને તેણે પથરાનો ધા કર્યો અને ચાકુને ફેંકી દીધું.

પછી તે ત્યાંથી ઊભી થઈ અને નદી તરફ ચાલવા લાગી. નદીનાં પાણી ખળખળ કરતાં વહેતાં હતાં, શિયાળોનાં

રુદ્ધ સ્થાનમાંથી સંભળાતાં હતાં. પાસેના એક વૃક્ષ ઊપરથી ધ્રુવડ બોલતું હતું.

આવી જ કાળી અંધારી રાત્રિ હતી. ગોપાલ સાથે તે આ સ્થળેથી જ હોડીમાં બેસીને શેઠજીની બગીચી સુધી ગઈ હતી. ત્યાં મીઠાં, પાકાં ફળો તેણે ખાધાં હતાં. ગોપાલે તેની જીવન રક્ષા કરી હતી. તેનું મન ગોપાલ પ્રત્યે સ્નેહ અને શ્રદ્ધાથી ભરખી ગયું.

ક્યાં હશે ગોપાલ ? તેનું મન પૂછી ઊઠ્યું. બાળક ફરીથી ફરકવા લાગ્યું. “ડર માં, ડર માં-લાલ ! હવે તો તને જીવની જેમ સાચવીશ.” તે બોલી ઊઠી.

સ્નેહની અને તૃપ્તિની એવી એક લહેર તેના શેઠ શેઠમાં વ્યાપી ગઈ કે એક ક્ષણ તે એક પથરા ઉપર બેસી નદીનાં કાળાં નીરને નિરખી રહી. થોડા વખત પહેલાંની વ્યથા, દુઃખ અને પીડા જાણે ક્યાંના ક્યાં ભાગી ગયાં.

તેને થયું તેણે કંઈ પાપ કર્યું ન હતું. તે સાવ નિર્દોષ હતી. રાત્રિને વખતે અજાણ્યા સ્થળે, અનિચ્છાએ, કાર્મ દુષ્ટના પંજમાં સપડાવવાને અંગે જે થઈ ગયું તેને માટે વિધાતા દૂષિત હતી. તેનો તેમાં દોષ નહતો. અને બાળકનો તેમાં ક્ષવલેશ દોષ નથી. શા માટે એને તિરસ્કારવો નહિ રે નહિ. કેવી મૂર્ખાને ગાંડી હું-મરવા માગતી હતી. મરવા મથતી હતી.

અને પછી તેને પેલા ઘરમાં ગાળેલા દિવસો યાદ આવવા લાગ્યા. ગોપાલ ! ગોપાલ !! શા માટે તે ભાગી ગયો હતો ? જો ઈશ્વરે તેને વાચા આપી હોત તો તે ગોપા-

લના ચરણોમાં પડી કહેત-હું જાણું છું. તમારો દોષ નથી. આ તમે ક્યું નથી. આમાં મારો પણ દોષ નથી...

પણ છતાં તમને ચાહું છું. મારું જીવન સર્વસ્વ હું તમને આપવા તૈયાર છું. ચાલો ચાલ્યા જઈએ ક્યાંક દૂર દૂર-વસ્તીથી દૂર ટીકા કરતા કટાક્ષ કરતા જનસમૂહથી દૂર જંગલમાં, ત્યાં એક સુંદર ઝૂંપડું બનાવીને આપણે રહીશું.

આ બાળક ઉપર તમે પિતા જેવોજ સ્નેહ રાખજો, તેને તમારા અંકમાં ભરી લેજો.

હાલે જગતે આળ લગાડ્યું-તેને તમે સહી લેજો, મહારા સ્નેહને અંજે સહી લેજો...ચાહશોને મને-તે ગાંડાની જેમ બબડવા લાગી.

પછી એકાએક વિચાર આવતાં ચાલવા લાગી. તેના પગો વેગથી આગળ વધવા લાગ્યા. નદીને કાંઠે કાંઠે તે આગળ વધવા લાગી.

આ બાંબાનાં ઝાડ, આ જાંબુનાં મોટાં વૃક્ષો, આ વાંસનાં વન-પવનના સૂસવાટા વનમાં ફેરું સંગીત પેદા કરે છે. તેને આખી સૃષ્ટિ એતના મય અને આલ્હાદકારક લાગવા લાગી.

આ આવી શેઠજીની બગીચી. બૂતકાળનાં મીઠાં સંસ્મરણોની જેમ તે પેલી બગીચી તરફ મીટ માંડી રહી. આજ સ્થળે ઊભી હતી હોડી. ગોપાલ પેલી બાજુથી બગીચીમાં ધૂસરો હતો. હોડીમાં બેઠી બેઠી તે તેની પ્રતિક્ષા કરતી હતી. જ્યારે તે ફળ લઈને આવ્યો ત્યારે તેણે હોડા આસપાસ મૂક્યો હતો અને પછી તેણે ફેટલાં બધાં ફળો ખાધાં હતાં? ગોપાલ તો મૂંગો મૂંગો હોડીમાં બેઠો હતો, પણ તેના હૃદયમાં

તે જ વખતથી તેના માટે સ્નેહ અને શ્રદ્ધાની લાગણી જન્મી હતી. અને પછીના દિવસો !

તે આગળ ચાલવા લાગી. હવે તો નદી સપાટ મેદાનમાં ચર્મને આગળ વધતી હતી. તે પણ નદી કિનારે કિનારે આગળ વધવા લાગી. ઊંધ કે થાકનું નામ કે નિશાન તેને જણાતું નહતું. તે તો બસ નદી કિનારે કિનારે આગળ વધતી હતી. આકાશમાં ફરીથી વાદળાં દેખાતાં હતાં. આકાશના તારાઓ એક પછી એક વાદળાંના કાળા સમૂહમાં ઢંકાઈ ગયા. પવન ફૂંકાવા લાગ્યો. પણ આજે તેને આ પ્રકૃતિ દૃશ્ય ધણુંજ મનોહર અને સુંદર લાગવા લાગ્યું.

બાલાજીની ટેકરી આવી. તે આગળ ચાલતી જ રહી. ચાલતી જ રહી. નદી હવે ફરીથી એક વનમાં પ્રવેશતી હતી. તે પણ નદી કાંઠે કાંઠે વનમાં પ્રવેશી, જ્યારે વનમાંથી બહાર આવી ત્યારે પાણી પડવા માંડ્યું હતું. નદીને કિનારે બે ચાર ઝૂંપડાં આવેલાં હતાં. એક દીવો ટમ ટમ બળતો હતો.

નદી કિનારે આ ઝૂંપડી જોઈ તેના મનમાં અનેક વિચારો આવવા લાગ્યા. આવીજ તેની ઝૂંપડી હશે. ગોપાલ સાથે તે રહેતી હશે. ઘોડિયામાં બાળક ઊંઘતું હશે. આવેજ એક નાનો દીવો ટમ ટમ બળતો હશે.

આજ વખતે ઝૂંપડીમાંથી બાળક રડવા લાગ્યું. “એય ! હાંબળેસ કે ? ” કાઈ પુરુષનો અવાજ કાને પડ્યો.

“હહ” મંદ અવાજ.

“એય ! રડે સે ઊઠની.”

“ ઉહ. ”

“ ઉહ ઉહ કરતી એ ઊઠતી ? ”

“ તમેજ હિંસકો નાખો તી ? ”

“ પણ એને ભૂખ લાગતી છે. ”

“ ઓહ ! ઊંઘવા પણ નહિ દે. ” કરતીક કાઈ સ્ત્રી બોલે છે તેની ચૂડીઓના રણકાર સંભળાય છે. અને પછી માતા હાલરકું ગાતી સંભળાય છે.

ચંદાનું મન ગદગદ થઈ ગયું ! હે પ્રભુ ! તે મનમાં બોલી ! મારું આવું ભાગ્ય હશે ? હું પણ મારા બાળકને આમ હાલરકું ગાઈ સૂતડાવી શકીશ.

પછી ફરીથી તેનું મન આશંકાથી ઘેરાવા લાગ્યું. તે સાવ એકલી છે, નિરાધાર છે. તેનું કાંઈ નથી. અને આજ યાત્રામાં બાળક જન્મવાનું થાય તો શું કરીશ ? હે પ્રભો ! તું જ લાજ રાખજે. અને ગોપાલ મળશે ? મળશે તો તેને સ્વીકારશે ? તેને હડસેલી નહિ મૂકે ? અનેક વિચારો આવી તેને મૂંઝવવા લાગ્યા. એક ક્ષણ તે ત્યાં જ ઊભી રહી.

“ તાવ સે, સોકરાને ” અંદરથી સ્ત્રીનો અવાજ આવ્યો.

“ તેમાં ડરે સે શાની. એને રામજી રખેવાળ સે. ”

રામજી રખેવાળે છે—આ શબ્દો વારંવાર તેના કર્ણ ઉપર પડ્યો પાડતાં રહ્યાં. તેને શા માટે ડરવું જોઈએ—તે બોલી ઊઠી. આજ દિન સુધી જેણે રક્ષા કરી છે તે જ રક્ષા કરશે—તે બચી—અને પછી જાણે કેમ તેના પગોમાં જોર આવ્યું હોય તેમ તે આગળ વધવા લાગી.

સવારના સારેક વાગ્યા હશે. અંક દ્રુત ગતિએ ટેકરાઓ અને ટેકરીઓને ચઢતી નદી કાંઠે આગળ વધતી જતી હતી.

એકાએક તેને દરદ થવા લાગ્યું. હે રામ ! આ શું તે બબડી. આ દરદ શાનું ? આ વન વગડામાં જ બાળક જન્મશે ? શું કરીશ. નાથ અને તે રડવા લાગી. તેની બધીય હિંમત, તેનું બધું ધૈર્ય, તેની બધી શ્રદ્ધા જાણે ઓગળવા લાગી.

થોડીકવાર પછી અવસ્થ થઈ તે આગળ ચાલવા લાગી. આ તો પર્વતોની હારમાળા દેખાય છે. નદીનું સ્વરૂપ અહીં વધારે વિકટ થતું દેખાય છે. થોડીવારમાં તો મુશબ્ધાર પાણી પડવા લાગ્યું. ઠંડીથી તે થરથર ધ્રુજવા લાગી. વૃક્ષના પાદડાંની જેમ તેની દેહલતા કંપવા લાગી. તો પણ તે હિંમતથી આગળ વધવા લાગી. હિંમત હારીશ તો ક્યાંયની નહિ રહે તેનું મન-તેનો અંતરાત્મા પોકારી પોકારીને કહેવા લાગ્યો.

હવે તો દરદ પણ ધીમે ધીમે વધે છે. ઓય માં ? આ તો સહન નથી થતું. અરધા માર્ગ દૂર આ જંગલ આવે છે. પવનનો સૂસવાટો તેને ભોંય ઉપર પાડી દેવા મથે છે. આકાશમાં વીજળીઓ ચમકે છે તે વાદળો ગડગડાટ કરે છે. વૃક્ષો આમથી તેમ ડાલે છે જાણે જડમૂળમાંથી નીકળી જશે. તે એક પથરા ઉપર બેસી ગઈ. પાણીનો વેગ વધવા લાગ્યો. થોડીવારમાં સર્વત્ર પાણી પાણી થઈ ગયું. હ્યો આ તો નદીના પૂર પણ વધવા લાગ્યાં પર્વતો ઉપર-દૂર દૂરથી-જાણે ક્યારનું પાણી પડતું હોય તેમ નદીનાં પાણી

વેગે વધવા લાગ્યાં અને જોતજોતાં તો નદીનું પાણી ઉછાળા મારતું આસપાસની જમિને ઓગળી જવા મથતું હોય તેમ ધસવા લાગ્યું નદીનો કિનારો પાણીથી ઢંકાઈ ગયો. જે પથરા ઉપર તે બેઠી હતી ત્યાં પણ પાણી આવવા લાગ્યું. હે રામ ! તે બોલી-તેની પીડા ધીમે ધીમે વધવા લાગી. સવારના પાંચ વાગશે, પણ નિમિડ અંધકાર ચારે કોર પથરાયેલો છે હિંમત કરી તે ફરીથી બિભી ચર્ષ અને આગળ વધવા લાગી.

+

+

+

પંડિત ગજનન મહારાજ ધરની બહાર લો નીકળ્યા પણ તેમને ક્યાંય ચેન પડ્યું નહિ. વારંવાર સતીના શબ્દો તેમના કાને અથડાવા લાગ્યા “ મને સાચું નહિ કહે ! બોલું આજ શામાટે કાર્મના ઉપર ઢાળો છો ? ” સતીનો એ નિસ્તેજ ચહેરો પણ અમિના અંગારા જેવી ધીખતી તેની આંખો જાણે તેને બાળીને ભસ્મીભૂત કરવા મથતી હોય એમ તેને લાગ્યું. ધરમાંથી નીકળી રાધિકાજીના મંદિરમાં પહોંચ્યા. રાધિકાજીની મૂર્તિ સામે હાથ જોડી પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા.

“ હે માતા. મને બચાવો. શું કરું હું ? ” પણ ત્યાંથી પણ તેને કંઈ જવાબ જણ્યો નહિ.

“ હમ પડિતજી ! ” પૂજારીએ પૂછ્યું.

“ જી ” પંડિતજી બોલી બેઠ્યા.

“ આજ તો આ બાજુ ! ”

“ એ તો દર્શન કરવા ”

“હાલે હાલે. રોજદર્શન કરવા આવતા જાઓ, તમારાં અધાં પાપો નષ્ટ થશે.”

“હા બાપુ ! પાપોના હગલા કર્યા હોય એવા માણસો પણ તરી જાય પછી હું.”

“હરે હરે પંડિતજી—આ શું બોયલા તમે. તમે અને પાપ ? પાપ તો તમારાથી સો ગાઉ નાસે. અને વળી તમારા જેવા માણસો પાસે તો પાપ પણ પુણ્ય થઈ જાય.”

“મશ્કરી કરો છો ગરીબ બ્રાહ્મણની.”

“નારે બાપુ ! તમારી તો મશ્કરી હોય. તમે ગામના પંડિત. તમારી મશ્કરી કરનાર તો સીધો સ્વર્ગે...અરે... માફ કરજો, હજાહજ નર્કનો ભોગી થાય.”

પંડિતજીએ જવાબ દીધો નહિ. તેમને થયું આજે આખી સૃષ્ટિ તેનો ઉપહાસ કરે છે.

જ્યારે તેઓ રાધે બાબુને ઘેર પહોંચ્યા ત્યારે રાધે-બાબુ નાક ઉપર ચશ્મા ચઢાવી પોતાનું કામ કરતા હતા.

“જે જે. રાધે બાબુ” પંડિતજી બોલ્યાં.

“ઓહ ! પંડિતજી”

“હાજી”

પછી કેટલીય વારસુધી રાધે બાબુ કયું બોલ્યા નહિ આખા ઘરમાં એક વિચિત્ર વિષાદની ઘેરી છાયા ફરી વળી હોય એમ પંડિતજીને લાગ્યું, થોડીવાર પછી રાધે બાબુએ પૂછ્યું.

“જોખાંડનો ક્યાંય પત્તો લાગ્યો કે નહિ ?”

“ગોપાલ ?” જાણે નિદ્રામાંથી જાગ્યા હોય તેમ પડિતજી બોલ્યા.

“અરે બાબુ એનો તો પત્તો લાગે ? એ કમજાત ન જાણે ક્યાંય બાગી મયો હશે, કાને ખબર ?”

આનો જવાબ રાધે બાબુએ કંઈ ન આપ્યો.

બીજા ઘરમાં જઈ પડિતજીએ માતાજીને પ્રણામ કર્યા.

પણ ત્યાં પણ તેવું જ ગમગીન અને વિષાદનું વાતાવરણ પથરાયેલું લાગ્યું. પડિતજી ત્યાં વધારે વાર રોકાણા નહિ, પણ ગામમાં ચાલતા થયા. પણ કેમે તેમને એન પશું નહિ.

ઘેર આવી પત્નીને કહેવા લાગ્યા.

“આજે ભૂખ નથી. જમવાનો નથી.”

“હા.”

“આજે આટલો બધો લોટ કેમ ખાંધ્યો છે ?” પતિએ પૂછ્યું.

“કાનો આવ્યો છે.”

“કાનો આવ્યો છે ? હું ?”

“હા.”

“અહીં જમવાનો છે ? રોટલા ખાંધી નથી લાવ્યો ?”

“લાવ્યો હશે. પણ અહીં જ જમવાનો છે.”

“હં. હં. અહીં જ જમેને ? બીજે ક્યાં જમે ? ખરું છે. તમારા ગામનો માણસ, તમેજ તેની આમતા સ્વાગતા.

નહિ કરે. તો કોણ કરશે. બિચારો ગરીબ માણસ તમને ખૂબ ચાહે પછી..." અને તેમ કહી પંડિતજી હસ્યા.

સતી સમજી શકી નહિ કે આ શબ્દો કટાક્ષમાં કહેવામાં આવ્યા હતા કે ખરેખરા મનથી. પંડિતજી ગંધી જવાનો ડોળ કરી પડ્યા. પણ તેમને ગંધ આવી નહિ. ક્યાંય સુધી વિચારના વિમળમાં ડૂબકી ખાતા રહ્યા. વારં-વાર ચંદા રાક્ષસીના રૂપમાં તેને ખાવા ધાતી હોય તેમ તેમને લાગવા ક્યું. છેવટે એન ન પડતાં પાછા ગિફ્ટ્યા અને નદી તરફ ચાલતા થયા.

મોડી રાતે ભટકતા ભટકતા તેઓ આવ્યા અને બોલ્યા.

“ભૂખ નથી જમવું નથી.”

“કેમ ?” સતીએ પૂછ્યું.

“ભૂખ નથી”

“ક્યાંય ખાધું છે ?”

“હા. મારે તો ઘણાં ઘર છે. એક નહિ પણ અનેક સતીઓનાં ઘર છે. તેમના ઘરનાં બારણાં સદૈવ ખુલ્લા જ રહે છે. ત્યાંજ મને તો પેટ પૂરતું મળી રહે છે” તેઓ બોલ્યા.

સતીએ આનો કંઈ જ જવાબ આપ્યો નહિ.

જે વાગે કાનો આવેલો. તેને જમાડી સતીએ બધું ખાવાનું ઢાંકી દીધું હતું. તેને પણ ખાવાનું મન થયું નહિ અને જ્યારે પંડિતજીએ સાંજના પણ ખાવાની ના પાડી, ત્યારે તેણે પણ કંઈ ખાધું નહિ.

x

x

x

રાત્રિનો એક વાગ્યો હશે. પાંડિતજી બૂખે પેટે આમથી તેમ આજોટતા છેવટે ઊંધી ગયા હતા. તેમનાં નસકોરાં આખા ધરમાં સંજળાતાં હતાં. સતી સ્નાન કરી પૂજના ઓરડામાં ક્યારની પૂજા કરતી બેઠી હતી. એક દૃઢ નિશ્ચયથી તેની આંખ ઝગારા મારતી હતી. એક વાગે ધરનાં બધાં બારણાં ધીમેથી બંધ કરી તે લીમડા નીચે આવી તે ઊભી. ઉપર જોયું. આકાશમાં થોડાં ધણાં વાદળો આમથી તેમ દોડતાં હતાં. થોડા ધણા તારાઓ પણ દેખાતા હતા. લીમડો નિઃસ્પંદ ઊભો હતો. થોડીવારમાં બારણાને ત્રણ ટકોરા ફાંછએ કર્યા.

સતી આંગણાને છોડી બારણું ખોલીને ઊભી રહી. એક માણસ અંદર આવી સતીની ચરણ રજ લાઇ બોલ્યો.

“ ચાલો મા બધું તૈયાર છે. ”

“ ચાલ ” સતી બોલી.

બન્ને ગલીમાં આવીને ઊભા રહ્યા. સતી એ ધરનું બારણું અટકાવી દીધું, અને ગલી વટાવી ટેકરા ઉપર આવીને ઊભી રહી.

“ ધીરે ઉતરજોમાં ” કાનો બોલ્યો.

સતી ટેકરા ઉપરથી ધીમે ધીમે નીચે ઉતરવા લાગી. નીચે ઊઝડનાં પાણી ગર્ગલ જ્વનિ કરતાં દોડતાં હતાં.

બન્ને પૂલ ઉપર આવી લાગ્યાં. પૂલ વટાવી પીપળાના ઝાડ નીચે આવ્યાં. ત્યાં એક હોડી હતી.

“ ધીમેથી ચઢી બેસો મા ” કાનો બોલ્યો. સતીએ કૂદકો માર્યો અને હોડીમાં એક બાજુએ બેસી ગઇ.

પછી કાનો પણ તેમાં આવીને બેઠો.

“કઈ બાજુ હાંક ? તેણે પૂછ્યું.

“આ સીધી જે બાજુ નદી વહી જાય છે. તે જ દિશામાં હાંક” સતીએ મક્કમ સ્વરે કહ્યું.

“બલે.”

હોડી ચાલવા લાગી. કાનો બન્ને હાથમાં હલેસાં રાખી નેરથી હોડી હાંકવા લાગ્યો વાંસનાં વન આવ્યાં સ્મશાન આવ્યું. ત્યાંથી શિયાળોનાં રુદન સંભળાવા લાગ્યાં. ફરી પાછું વાંસનું વન આવ્યું; આ શેઠજીની બગીચી આવી. ત્યાંથી હોડી આગળ વધી અને નદીનાં પાણીમાં ઝેલાં ખાવા લાગી.

સતી પન્નાસન વાળી પ્રાર્થનામાં લીન હોય એમ લાગતું હતું. કાનો પોતાની ભુજબોનું બધું બળ વાપરી હોડીને આગળ ધપાવતો હતો. નદીનાં ઘેરા નીર ઉછળતાં ફૂદતાં આગળ વધતાં હતાં. આ બાલાજીની ટેકરી પણ ગઈ.

ત્રણ સાડા ત્રણ વાગે આકાશ વાદળાંથી ઘેરાઈ ગયું અને વીજળી ચમકવા લાગી.

“મા તોફાન થશે એમ લાગે છે.”

“થવા દે ભાઈ જે તેની ઇચ્છા હશે તે થશે.”

જોત જોતાં તો વાદળાં ગડગડાટ કરવા લાગ્યાં અને આકાશમાં વૃત્ર અને ઈંદ્રનું તુમુલ યુદ્ધ જામ્યું. પાણી નેરથી પડવા લાગ્યું. હોડીમાં બેઠેલાં મુસાફરો પાણીથી ભોંજાઈ ગયાં. હવે તો પવન પણ નેર નેરથી ફૂંકાવા લાગ્યો. પાણીનું નેર વધવા લાગ્યું. મુશળધાર વરસાદ પડવા લાગ્યો અને વરસાદનું પાણી હોડીમાં ભરાવા લાગ્યું.

“ મા ”

“ બાઈ. ”

“ નદીનો ધૂધવાટ સંભળાય છે ? ”

“ સંભળાય છે ”

“ પાછળથી પૂર આવે છે. બચંકર પૂર છે. ”

“ શ્રદ્ધા રાખ કંઈ નથી થવાનું. ”

“ તમને તરતાં આવડે છે ? ”

“ આવડે છે. ”

“ બસ જોઈ મને ચિંતા હતી. આપ નિરાંતે બેસો. ”

ધૂધવાટા કરતું, સો સો ઘોડાઓ પૂર વેગે દોડતા હોય તેમ પાછળથી પૂર ધસતું આવતું હતું...સ...સ કરતો પવનનો સપાટો પૂરનું વેગ અને એક સપાટો હોડી ઊંધી વળી ગઈ.

“ માં ” કાનો ચીતકાર કરી ઊડ્યો. ”

“ ડરમાં, મને તરતાં આવડે છે. ”

“ આવા પૂરમાં તરી શકશો ? ”

“ હા. ”

“ હાથ ઝાલું મા. ”

“ ના હું કહીશ જરૂર પડશે તો. ”

પણ પાણીનો વેગ એટલો તીવ્ર હતો કે તેઓ ચાલે પાણી પૂર સાથે તણાવા લાગ્યાં.

“ માં પેલી બાજુ ભમરી છે સંભાળજો. ”

સતી મહાન પ્રયાસે વમળથી બચવાનો પ્રયાસ કરવા લાગી. પણ પૂર તેને તે જ બાજુ ગસડીને લઈ જતું હતું.

“ મા. ”

“ હાથ આપ તારો કાના. ”

પણ કાનો હાથ આપે તે પહેલાં તો સતી વમળ તરફ ધસડાવા લાગી.

x

x

x

નદીને કાંઠે એક ઝાડ નીચે, ઠંડીથી થર થર ધ્રુજતી, પાણીથી ભીજતી, ચંદા પ્રસવ વેદનાથી પીડાતી હતી. થોડી જ ક્ષણમાં બાળક જન્મશે તેમ તેને ખાત્રી થઈ ગઈ. પણ પોતાની આવી અસહાય અને નિરાધાર સ્થિતિ જોઈ ચંદા જોર જોરથી રડવા લાગી.

“ હે પ્રભુ ! શું થશે મારા બાળકનું ? ” તે મનમાં ને મનમાં બોલતી હતી ?

આકાશનું યુદ્ધ કેમ કરી શાંત થવા માગતું ન હતું. આકાશમાં વીજળી ઝખૂકી આ નિરાધાર સ્ત્રીને જોઈ, હસીને ચાલી જતી હતી. જેમ જેમ તેની પ્રસવ વેદના વધતી હતી તેમ તેમ પ્રકૃતિનું રૂપ પણ વધારે ભયંકર થતું હોય તેમ તેને લાસતું હતું.

“ ઓય માં ” તે મનમાં બોલી તેને થયું—તેણે ઈશ્વર ગૂંગી—મૂંગી કરી છે—તે પોતાના હૃદયની જ્વાળા પણ ઠાલવી શકે તેમ નથી.

આ સ્થળેથી થોડે જ દૂર ટેકરા ઉપર પાલુની ઝૂંપડી આવેલી હતી. ગોપાલ આજ સમયે જંગલ તરફ જઈ રહ્યો હતો. એકાએક તેણે કાંઈ ગુંગળાતું હોય તેવો અવાજ સાંભળ્યો. વારંવાર થતી વીજળીના પ્રકાશમાં તે તરફ જવા લાગ્યો.

“કાણુ ?” તેણે ખૂમ પાડી.

પોતાની જ ભાષામાં ચંદાએ પોતાની નિરાધાર સ્થિતિ દાખવી-ગોપાલ તે તરફ ધસ્યો. વીજળીના પ્રકાશમાં તેણે એક ચીથરેહાલ સ્ત્રીને ઝાડ નીચે પડેલી જોઈ.

“કાણુ ચંદા ?” તે બોલી ઊઠ્યો.

“ગોપાલ ?” ચંદા મનમાં જ બોલી.

“છિ: છિ: ! આ સ્થિતિમાં ?” ગોપાલ બોલ્યો. તેણે જોયું. જોયું-ચંદા...સખાળ છે...અને...અનેક વિચારો એક ક્ષણમાં જ તેના મનમાં દોડ્યા...આ દુષ્ટ છોકરી હજી પણ તેનો છેડો મૂકવા માગતી નથી...પોતે કરેલું પાપ-એ પાપનો બોબો લઈ તે ફરીથી મને સપડાવવા અહીં આવી લાગી છે...મને તે છોડવા માગતી નથી...મને તે બદનામ કરવા માગે છે-મારા ઉપર આ કલંક સદૈવ લાગેલું જ રહે-તેજ માટે તે અહીં આવી છે...આ વિચાર આવતાં આગળ વધવાને બદલે ગોપાલ વિરુદ્ધ દિશામાં ચાલવા લાગ્યો.

વીજળીનો પ્રકાશ-અને ચંદા એ જોયું-જેના માટે તે જીવતી રહેલી છે-જેના માટે તે પોતાનું જીવન સર્વસ્વ આપવા તૈયાર થયેલી છે-જેને તે પોતાના હૃદયથી ચાહે છે-જેના કારણે જ પોતાનું જીવન તેણે ટકાવી રાખ્યું છે-તે જ ગોપાલ તેનો તિરસ્કાર કરતો ચાલ્યો. જમ છે...આજ એક ક્ષણ છે જ્યારે જો તેની પાસે વાચા હોત-તો તેને તે બોલાવી શકતે-તેની માફી માગી શકતે. ઓહ ! આ બચંકર પ્રસવ વેદના-આ નિરાધાર પરિસ્થિતિ અને માંડમાંડ જ્યારે

તેના દેવ તેને મળે છે તે જ ક્ષણે પાછા ચાલ્યા જાય છે. ચંદાએ પ્રાણપણે બોલવાનો પ્રયાસ કરી જૂમ પાડી.

“ ગ...ગો...ગો...પ...પા...લ ! ”

તેની વાચા ઉઘડી ગઈ.

“ ગોપાલ ! ” તે ફરીથી બોલી.

એ શબ્દો હજાર વીંછીની જેમ તેને ભોંકવા લાગ્યા. આજ મૂંગી-ગૂંગી ચંદા-આટલા દિવસો સુધી ન બોલવાનો તેણે ઢાંગ રચ્યો હતો ? અને આ વિચાર આવતાં જ તેનું મન ચંદા પર હજાર હજાર ફટકાર વરસાવવા લાગ્યું... જાણે કેમ તે આ કપટીથી દૂર નાસવા માગતો હોય તેમ ત્યાંથી ગોપાલ મૂઠીવાળી નાસવા લાગ્યો. તેને થયું એક ક્ષણ પણ જો તે ઊભો રહેશે તો-તો તે આ કપટી માયાજાળમાં ફસાઈ પડશે !

ગોપાલને નાસતો જોઈ ચંદાનો આંખી ફાટી ગઈ... તેની આંખો સામે અંધારાં આવવા લાગ્યાં-તેને થયું-આખું વિશ્વ હવે એક મહાન અંધકારમાં લુપ્ત થાય છે અને તે પણ અંધકારમાં વિલીન થાય છે ! એક છેલ્લી હાકલ તેના મુખ-માંથી નીકળી “ ગોપાલ ! હું નિર્દોષ..... ” અને પછી...!!

પાલુએ જંગલમાંથી ફરતાં આ શબ્દો સાંભળ્યા. રાજ સવારમાં વહેલી ઊઠી તે નદી કાંઠે જંગલમાં જતી. આવે સમયે-આવે ક્વખતે કાંઈ સ્ત્રીની જૂમ...સાંભળી તે તે દિશામાં દોડી.

થોડો થોડો પ્રકાશ થવા લાગ્યો હતો. સવારના સાડા પાંચથી છનો સુમાર હતો.

“કાણુ ?”

પણ કાંઈએ જવાબ દીધો નહિ.

અરે ? કાંઈ સ્ત્રી ? પ્રસવ વેદનાની છેલ્લી ઘડીએ ?

તેણે તુરત જ પોતાની સાડી કાઢી ચંદા ઉપર નાખી અને ચંદાને આશ્વાસન આપવા લાગી. પણ તેણે જોયું કે ચંદા બેભાન હતી.

x

x

x

પંડિત ગજનન મહાશય વારંવાર ઊંધમાં ઊકાંટો કરતા હતા અને ઊંધમાંથી ઝમકીને જાગી ઊઠતા હતા. એક ભયંકર સ્વપ્નું તેઓ જોતા હતા. ચંદા નદીના પૂરમાં તણાય છે, એકાએક તેના શરીરમાંથી એક રાક્ષસ ઉત્પન્ન થઈ તેનું ગળું દબાવવા દોડતો આવે છે. એકાએક ઝમકીને તે જાગી ઊઠે છે ! ઓહ આ શું ? ધૂમાડાના ગોટે ગોટા અને ઉપર છાપરું ભડ ભડ બળે છે ? ઓહ રામ ! આ શું ? ત્યાં તો તેમને પોતાની પથારી બગતી હોય એવું લાગ્યું ! ઓહ પ્રભુ આ શું ? તેઓ બે બાકળા થઈ ભાગવા લાગ્યા. સામેનું બારણું આગની ઝપટોમાં ઘેરાઈ ગયું હતું ક્યાંથી નાસવું તે તેમને સૂઝ્યું નહિ છતાં હિંમત કરી તેઓ બારણામાંથી જ કૂદકો મારી બહાર આવ્યા. તેમના કુડતાને આગની ઝપટ લાગી અને તે બળવા લાગ્યું. તેમણે જોયું કે આખું ઘર ભડ ભડ બળે છે ! તેઓ દોડ્યા અને ગલીમાં આવી ખૂમ પાડવા લાગ્યા. “આગ, આગ. દોડો દોડો.”

અરે ! પણ સતી ? સતી અંદર જ રહી ગઈ. ગામના લોકો “દોડો, દોડો” કરતા ગલીમાં આવી ભેગા થઈ ગયા.

ખૂમ પાડી પડિત ગજનન રડવા લાગ્યા.

“અરે સતી ? સતી તો અંદરજ રહી ગઈ” પછી
જોર જોરથી ખૂમ પાડવા લાગ્યા.

“એય-એય ! સાંભળે છે કે ? આગ લાગી છે દોડ
દોડ બહાર આવ.”

“શું છે ? શું છે ?” લોકો ખૂમ પાડવા લાગ્યા સતી
સતી અંદર જ છે.

“અરે દોડો, દોડો. કાંઈ અંદર જાઓ ઊંચકી લાવો.”

પણ લોકો ખૂમ બરાડા પાડવા સિવાય અંદર જવાનું
નામ લેતા ન હતા. પડિતજી હાંફળા ફાંફળા દોડધામ કરતા
હતા પણ અંદર જવાની તેમની હિંમત ચાલતી ન હતી.

“અરે ભગવાન શું થશે મારું ?” તે બબડ્યા. છેવટે
હિંમત કરી આંગણમાં આવી અંદર જવાનો પ્રયાસ કરવા
લાગ્યા, ત્યાં તો કકડ ભૂસ કરતું ને ઉપરનું છાપરું પડ્યું
અને પડિતજી જીવ લઇને નાઠા અને સીધા રાધેબાબુના
ઘર તરફ દોડ્યા.

સામે જ રસ્તા ઉપર રાધેબાબુ દોડતા આવતા દેખાયા.
તેમના ચરણોમાં પડી પડિતજી રડવા લાગ્યા.

“અરે અરે રાધેબાબુ ! હું તો મરી ગયો. મારું આખું
ઘર બળીને રાખ થઇ ગયું... મારા પાપનું ફળ મને મળ્યું...
હે પ્રભો ! આ અંદરની આગ કેમ બુઝાવું. મેં જ પાપ
કર્યું છે ! ગોપાલ સાવ નિર્દોષ છે !” તે બબડ્યા.

ડોળા ફાડી રાધેબાબુ આ શબ્દો સાંભળતા રહ્યા
ચોડી વારમાં તો પાણી પડવા લાગ્યું અને આગ બૂઝી

ગઈ. આખું ધર ફેંદી નાખવામાં આવ્યું પણ સતીનો પતો લાગ્યો નહિ.

“ પંડિતજી ! સતી માં તો અંદર ધરમાં હતાંજ નહિ એમ લાગે છે. ”

“ હેં શું કહ્યું ? ” ડાળા ફાડી પંડિતજી બોલ્યા. હા.....કારણ કે આખુંધર ફેંદી વળ્યા પણ સતી માં ની લાશ હાથ ન આવી. ”

“ હેં ? ખરું ? તો ક્યાં ગઈ એ ? ” રડતા રડતા પંડિતજી બોલ્યા.

“ રામજી જાણે. ” કાંઈ બોલ્યું.

“ પણ તમારો કાનો ક્યાં ? ”

“ હેં કાનો ? તો રાતના અહીંજ સૂવાનો હતો ? એ હરામખોર ગયો ક્યાં ? હે પ્રભો ! તું કર ઈ ખરી. આ ગરીબ બામણની લાજ રાખજો મારા નાથ. ”

x

x

x

પાલુ એ પાલાની-વનસ્પતિઓમાંથી એકની જડ પથરા ઉપર ઘસી, અંજલીમાં પાણી લઈ, તેમાં તે બેળવી અંદાના મુખમાં રેડી. થોડીજ વારમાં તેને ચેતન આવ્યું. ...ઓય...માં-તેણે જૂમ પાડી.

“ ગભરાતી નહિ હો બેન ” પાલુ બોલી.

“ કાણ ? ” અંદા બોલી, પછી તેનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ બોલી. “ તમે કાણ બેન ! ”

“ હું છું...પાલુ; પાસેજ રહું છું. ગભરાશો નહિ હોં
...હમણાંજ એક સુંદર બાળક આવશે. ”

+

+

+

જેમ જેમ ગોપાલ આગળ વધતો હતો તેમ તેમ
એક વિચિત્ર ભાવ તેને પાછળ ખેંચતો હતો. તેનો અંત-
રાત્મા તેને હજાર હજાર ફિટકાર વરસાવવા લાગ્યો. છિ:
છિ.: ગોપાલ એક નિરાધાર સ્ત્રીને આવી નિરાધાર સ્થિ-
તિમાં મૂકી તું નાસી જાય છે. છિ: છિ: તે એક ક્ષણ
થોભ્યો. શું આ યોગ્ય કર્યું તે? ગમે તેવી દૂષિત હોય તે,
તો પણ તેને સહાયતા કરવી તે તેનો ધર્મ છે. અને પછી તેને
તે રાત્રિ યાદ આવી જ્યારે તે હોડીમાં બેઠો હતો, સ્મશાન
પાસે આવી તેણે આજ ચંદાનું કરુણ કંદન સાંભળેલું અને
તેને પોતાની હોડીમાં બેસાડી તે તેને શેઠજીના બગીચા
સુધી લઈ ગયો હતો ત્યાં તેને તેણે પાકાં ફળો ખવરાવેલાં.

આજે એવું શું બન્યું છે કે તે તેનો તિરસ્કાર કરે
છે? તે પોતે કેટલો બદલાઈ ગયો છે. જનસમૂહની ટીકાથી
ડરી તે ગામડેથી ભાગી આવ્યો છે.....આવી દુર્ઘટતા?
આવું હૃદય દૌર્બલ્ય!

નહિ, નહિ આવું હૃદય દૌર્બલ્ય હું નહિ દાખવું. તેણે
એવું શું પાપ કર્યું છે? અને તે પોતે એ કાર્ય માટે દૂષિત
છે એ કાણે કહ્યું. જીવનમાં કાણુ પાપ નથી કરતું?
પાપીનો તિરસ્કાર કરવાથી તો પાપ વધે છે. તેને ક્ષમા આ-
પવાથી-તેને સ્નેહથી ચાહવાથી જ પાપ ઘટે છે.....અને
તેને એકાએક સતી યાદ આવી-સતીનો સુંદર ચહેરો-તેનો
ઉપદેશ તેને યાદ આવવા લાગ્યો. ભાઈ! જીવન સ્નેહ ઉપર
નિર્ભર છે-આખી સૃષ્ટિ આ સ્નેહ ઉપર અવલંબે છે.”

અને તે મૂડી વાળો જે દિશામાં ચંદા પડી હતી તે તરફ દોડ્યો દોડતાં દોડતાં તે પ્રાર્થના કરતો હતો “ હે ભગવાન તેની રક્ષા કરજે. મારી ભૂત ક્ષમા કરજે. ” પર-સેવાથી રૂબ રૂબ તે જ્યારે તે સ્થળે આવ્યો ત્યારે તેના કર્ણ ઉપર-બાળક રડતું હોય તેવો અવાજ આવ્યો. બાળ-કના આગમન સાથેજ તે ત્યાં પહોંચ્યો. તેણે જોયું-પાલુ ત્યાં જ હતી. તે એક શબ્દ પણ બોલ્યો નહિ અને જમીન ઉપર બેસી જઈ, ચંદાનું માથું પોતાના બોળામાં લઈ બોલ્યો “ ચંદા ! ”

*

*

*

સતી વમળ તરફ ધસડાવા લાગી. કાનાએ તે જોયું. પોતાના બાલુ બળનું સમસ્ત જોર વાપરી તેણે સતીને હાથ પકડ્યો, અને ઈશ્વરનું નામ લઈ તેને કિનારા તરફ ખેંચવા લાગ્યો.

કિનારા પાસે બંને આવી લાગ્યાં. આજ સમયે તેમના કાન ઉપર રડતા બાળકનો અવાજ પડ્યો અને સતી બોલી:

“ કાણુ ? ”

અને જાણે આ “ કાણુ ”નો તેને જવાબ જણ્યો હોય તેમ ગોપાલના શબ્દો “ ચંદા ” સતીના કાન ઉપર પડ્યા.

“ કાના ! જેને માટે આપણે આટલું કષ્ટ સહ્યું-તે જડી મધ ” કહી સતી ભીંને કપડે ત્યાં આગળ વધી અને સામે જુએ છે તો ચંદા-જમીન ઉપર પડી છે.....તેનું માથું ગોપાલના બોળામાં છે, પાસેજ પાલુ તુરત જન્મેલા બાળ-કની સારવાર કરે છે.

“ છોકરો છોકરો ” તે બોલી પછી હસતી હસતી કહેવા લાગી.

“ગોપાલબાબુ ! બાળકનું મોઢું તો અસલ તમારા જેવું છે. ”

સતી આ બેઠે રહી. ગોપાલ એક શબ્દ બોલ્યો નહિ. પાલુ બોલી:

“શરમાવવાની જરૂરત નથી. તમે સતીમાં કે ? હું તમને ઓળખું છું. તમે અહીં આવશો જ હમારા ભાઈને મળવા એ હું બાણતી જ હતી. હવે વાર કરવામાં ફળ નથી. ચાલો. ”

+

+

+

બાળક પ્રસન્ન હતું. તે એટલું સુંદર હતું કે સતી તો તેને બેઠે ગાંડી જ બની ગઈ. પાલુની ખૂંપડીમાં તો આનંદની ઝાંઝો વહેવા લાગી.

સતીએ બધું બાણતું હતું, તેણે બાણતું હતું કે તેના પોતાના પતિજ દૂષિત હતા, છતાં તેના મુખ ઉપર ગ્વાનિ ક્રોધ કે ઈર્ષ્યાની ભાવના ન હતી. તે તો બાળકની સાથે દિવસ આખો ગાંડા કાઢ્યા કરતી.

ગોપાલ ચંદા પાસે બેઠો હતો. ચંદા ખાટલામાં સતી હતી. તેનો એક હાથ ગોપાલના બોળામાં હતો. ગોપાલ ચંદાના વાળ સાથે ગેલ કરતો હતો.

“મારી પ્રાર્થના ફળી છે” ચંદાએ મંદ સ્વરે કહ્યું: “હવે મને દુઃખ કે ચિંતા નથી. આ સંસારમાંથી જો ફરું તોય હવે મને દુઃખ નથી. આ બાળક તમને જ સોંપી બાઉ છું. ”

“એવું બોલશો નહિ” પાલુ બોલી.

“હું બચીશ નહિ” ચંદા બોલી.

“જ્યાં સુધી હું જીવું છું ત્યાં સુધી તમને મરવા નહિ દઉં હો” પાલુ બોલી.

“ખરેખર!” ગોપાલ બોલ્યો.

“હું તો તમારા બેળામાં જ મૃત્યુ પામું એ જ ખચ્છું છું.”

“એવું બોલશો નહિ.” ફરીથી પાલુ બોલી.

પણ ચંદાની સ્થિતિ દિવસે દિવસે બગડવા લાગી. ગોપાલ ચિંતિત રહેવા લાગ્યો.

“પાલુ બેન!” તે બોલ્યો. “નહિ ખચે?”

“શું બોલ્યા તમે? તેને વાળ પણ વાંકા થવાનો નથી” તે બોલી.

પણ કાઠ પણ ઔષધ તેને લાગુ પડતી ન દેખાણી. તે દિવસે દિવસે ક્ષીણ અને દુર્બલ થવા લાગી.

સતી અને પાલુએ ચંદાની સારવારમાં કશી કચાસ રાખી નહિ.

કાનો ગામડે જઈ રાધેબાણુને મળ્યો હતો. તેણે બધી વાત કહી હતી.

પંડિતજીએ સતીના સમાચાર જ્યારે સાંભળ્યા ત્યારે તો તે ગાંડા થઈ ગયા અને રાધે બાણુ પાસે જઈ બોલ્યા.

“રાધેબાણુ ચાલો. આજે, હમણાં જ ઉપડી જઈએ.”

ભાભી તથા માતાએ પણ સાથે આવવા ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી.

એક હોડીમાં રાધેબાણુ પંડિત ગજનન, ભાભી, માતાજી તથા બે હલેસાં મારવાવાળા માઝીમારો બેઠા હતા અને હોડી ઊઘડના શાંત પાણીમાં આગળ ધપતી હતી.

x

x

x

સંધ્યા નમવાની તૈયારીમાં હતી. જૂંપડીમાં ગમગીન વાતાવરણ હતું.

ગોપાલ ચંદાના ખાટલા પાસે બેઠો હતો.

“ચંદા !” તે બોલ્યો, “તું ચિંતા શા માટે કરે છે ? હવે હું તું અને બાળક.....બસ.....આજ આપણી સૃષ્ટિ...”

ચંદા સહેજ હસી, પછી તે બેભાન થતી હોય તેમ લાગ્યું. થોડીવારમાં તે તે બેભાન થઈને ખાટલામાં ઢળી પડી.

“હવે ?” ગોપાલ બોલ્યો.

પાલુનો ઘરડો બાપ આજ બપોરનો અદૃશ્ય હતો.

આજ વખતે અંદર આવી તે બોલ્યો.

“કેમ છે માં ને ?”

કાંઈએ કંઈ જવાબ આપ્યો નહિ.

તે ખાટલા પાસે આવ્યો, ચંદાની નાડી તપાસી.

“આ છેલ્લી ઔષધિ છે. જો એ અસર કરે અને રાતના બાર સુધી તેની આંખો ઉઘડે તો.....” તે વધુ બોલ્યા નહિ.

સતીની આંખોમાં પાણી હતાં. પાલુ ઔષધિ વાટવા અંદર ચાલી ગઈ હતી. બાળક લહેરથી ઊંઘતું હતું.

આજ સમયે રાધેબાણુની હોડી ટેકરા નીચે આવી લાગી.

તેઓ ઉપર આવ્યા. અંદર આવી, જૂંપડીનું ગમગીન વાતાવરણ જોઈ બધાં સ્તબ્ધ થઈ ગયાં.

પંડિત ગજનનનું મોઢું જોવા જેવું હતું. તેઓ સતીના મુખ તરફ જોઈ શકતા ન હતા પણ સતીએ તે એવો ભાવ રાખ્યો હતો જાણે કંઈજ ન બન્યું હોય.

સ્તબ્ધ રાત્રિ ! આકાશમાં વાદળાં અને ગડગડાટ. જૂંપડી અંદર એવી સ્તબ્ધતા અને શાંતિ કે ન પૂછે વાત.

રાત્રિના દસ વાગ્યા, પણ ચંદાને ભાન આવ્યું નહિ. અગિયાર વાગ્યા છતાં તેની તબિયતમાં કંઈ ફેર પડ્યો નહિ.

સાડા અગિયાર, પોણાબાર, છતાં તે તેમની તેમ પડી રહી.

ગોપાલ નિઃશ્વાસ ઉપર નિઃશ્વાસ મૂકતો હતો. પણ એવી રીતે કે કાંઈ જોઈ શકે નહિ. પંડિત ગમનન બહાર પેલી શિયા ઉપર બેઠા “ શંભો, શંભો ” મંત્ર જપતા હતા. અને વારંવાર પોતાના ગાંઠો ઉપર થપાટ મારતા હતા અને શંભુને વિનવતા હતા “ બાપ ક્ષમા કરજે. બિચારીને સારું કરી દેજે. ”

બાર વાગ્યા. બધાના પ્રાણુ જાણે તાજવે તોળાઈ રહ્યા હતા. એક ક્ષણ—એ ક્ષણ—અને ત્રીજી ક્ષણ.....ચંદાએ આંખ ખોલી !

બધાના પ્રાણુમાં પ્રાણ આવ્યા.

“ બાળક ક્યાં ? ” તે બચડી.

“ આ રહ્યું ” સતી બોલી.

અને બાળકને તેના પડખામાં સૂવડી બોલી.

“ ચિંતા કરશો નહિ...જો આ રાધેબાણુ બોલાવે. ”

રાધેબાણુ પાસે આવ્યા અને તેના માથા ઉપર હાથ મૂકી બોલ્યા :

“ ચિંતા કરતી નહિ દીકરા. બધું ઠીક થઈ જશે. ”

ભાભીએ કહ્યું : “ ચંદા ! ઠીક છે ને ? ”

માતાંએ મૂંગા મૂંગા જ રનેહ ભીની આંખે ચંદા તરફ જોયું.

અને પછી બાળક રડવા લાગ્યું...માતાએ તેને પોતાની સોડમાં લઈ લીધું.

✕

✕

✕

થોડા દિવસ પછી બે હોડીઓ ગામ ભણી જઈ રહી હતી...અને બેગડનાં નીર શાંત વહેતાં હતાં.

સમાપ્ત.

જનતાનો વિશ્વાસ

- ★ વેપાર ધંધાની ખિલવણીમાં જનતાનો વિશ્વાસ એ મોટી અને કિંમતી મૂડી છે. જાહેર પ્રજાની સેવા કરવામાં “હિંદુસ્થાન”ને મળેલી સફળતા એ
- ★ લોકોના વિશ્વાસને લીધે જ છે. વર્ષોની એની ઉપયોગી સેવાઓ, કાર્યસાધક વ્યવસ્થા, પ્રમાણિક વ્યવહાર,
- ★ દાવાઓની તત્કાલ પતાવટ, ઉદાર શરતો, આહસ, વિચારપૂર્વક કરવામાં આવેલા સંગીન રોકાણો, અને
- ★ મોટી મિલકતથી જનતાનો એના માટેનો વિશ્વાસ પ્રતિદિન વધ્યો છે.

નીચેના આંકડાઓ સોસાયટીની પ્રગતિ અને સંગીનતાની ખાતરી કરાવશે

નવું કામકાજ ૧૯૪૦	૨ કરોડ ૮૦ લાખ ઉપર
ચાલુ કામકાજ	૧૮ કરોડ ઉપર
કુલ અસકયામત	૪ કરોડ ,,
લાઈફ ફંડ	૩ ૧/૨ કરોડ ,,
બોનસ	હયાતીના વીમા માટે રૂ. ૧૭
દર વર્ષે હજારે }	આજીવન વીમા માટે રૂ. ૧૫

હિંદુસ્થાન કો-ઓપરેટીવ

ઈન્સ્યુરન્સ સોસાયટી લિ.

મુખ્ય ઓફિસ :

મુંબઈ શાખા :

કલકત્તા

કોમિસરિયટ બિલ્ડીંગ, હાર્નબી રોડ, કેટ.

અન્ય મેનેજર : એસ. સી. મજમૂદાર

હિંદની અગ્રણી જીવન-વીમા સંસ્થા.

સ્વદેશી વિના સ્વરાજ
અશક્ય છે

“યુનિવર્સલ”

તમારી જિંદગી, આગ, મોટર, દરિયાઇ, હુલ્લડ, ચોરી,
ધંધાની ખોટ, કામદારોને ઇજા પામતાં વળતર
વગેરે અનેક પ્રકારનું વીમાનું કામ

—“યુનિવર્સલ” ને જ આપો

: લખો :

ધી યુનિવર્સલ ફાયર એન્ડ જનરલ

ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિ.

(સને ૧૯૧૯ માં સ્થાપેલી)

જનરલ મેનેજર:—

કુંચનલાલ વૃજદાસ

હોડ ઓફિસ : ફિરોજશાહ મહેતા રોડ, કાટ, મુંબઈ.

★ જંદગીના વિમા માટે ★

બીમ્બે મ્યુચ્યુઅલ

લાઈફ એસ્યુરન્સ સોસાયટી લીમિટેડ

બોમ્બે મ્યુચ્યુઅલ બીલ્ડીંગ,
હોર્નબી રોડ, મુંબઈ.

W 139 G

ત્રિદેશી જુનામાં જુની જંદગીની વિમા સંસ્થા

ઇસ્ટર્ન કેડરલ યુનિયનની

એક

પૉલીસી આપતો બધો ભાતી ઉપાધીઓ
દૂર કરશે. આજે જ એક પૉલીસી લઈ લ્યો.

તીચેના સ્થળે સંપર્ક કરો:-

TEL. NO
2533

N. A. LAKHIA

આનંદ મેનેજર,
લાલદેવાળા, અમદાવાદ.

ગુજરાતના મુખ્ય ગામોમાં ઉત્સાહી
એ જ ને જો હો એ છી એ.

સંપૂર્ણ સ્વદેશી વીમા કંપની

ધો ઇસ્ટર્ન કેડરલ ઇન્સ્યુરન્સ કું.

ગુજરાત અને બહાર ગુજરાતમાં સામાજિક, માનસિક અને શારીરિક
ધનરમાં નવચેતનનાં પ્રકાશનોની નૂતન વિચારશ્રેણીએ અદ્ભુત
ફાળો આપી ગુજરાતનાં યુવકયુવતીઓમાં નવોજ પ્રાણ પૂર્યો છે.

વર્ષ ૧ હું

તરંગિણી	[રમણિક મહેતા]	૦-૧૦-૦
જગિની	[દિવ્યાનંદ કૃત]	૦-૮-૦
રાસનસિની	[કેશવ શેઠ]	૧-૦-૦
કર્મયા કાફી	[સ્વ. જનગીરદાર]	૧-૪-૦
પ્રિયર ટાંગાર	[કાન્તિલાલ શાહ]	૦-૧૨-૦
જીવંત જાગ્યા	[મનનિવ લેખો]	૦-૮-૦
મંદાર માલા	[કેશવ શેઠ]	૦-૧૨-૦

વર્ષ ૨ જી

* આશા	[મકનજી પરમાર]	૧-૦-૦
* પ્રીતમની પ્યાસ	[દિવ્યાનંદ કૃત]	૧-૦-૦
* આનંદપ્રવીણી	[જહુરાય ખંધડિયા]	૧-૪-૦
* રાસરંજના	[જયુભાઈ, વાડીલાલ શાહ]	૧-૪-૦
* આજકાલ	[પુરુષોત્તમ પારેખ]	૧-૦-૦
* એકાદી	[નર્મદાશંકર શુક્લ]	૧-૦-૦

વર્ષ ત્રીજું

* વસ્કલ	[જસવંત ઠાકર]	૦-૧૨-૦
* દસા	[શરદ આબુ]	૧-૧૨-૦
* દિગંત	[મોહિનીચંદ્ર]	૦-૪-૦
* અનુરાધા	[શરદ આબુ]	૨-૦-૦
* યોગી કાળ ?	[દિવ્યાનંદ કૃત]	૧-૦-૦

વર્ષ ૪ થું

* ઉમા	[પ્રહલાદજી]	૧-૮-૦
* શીલા	[ઈંદ્ર વસાવડા]	૨-૧૨-૦
* નિર્મળા	[પ્રેમચંદજી]	૧-૪-૦
* જીવન નિર્માણ	[ચિરંતન]	૨-૦-૦

વર્ષ ૫ મું

* સ્વાધ્યાય	[ડૉ. હરિપ્રસાદ]	૧-૪-૦
* કલ્યાણને માર્ગે	[રમણિકલાલ દલાલ]	૧-૧૨-૦
* સુભગા	[સોતારામ શર્મા]	૨-૮-૦
* ગંગાનાં નીર	[ઈંદ્ર વસાવડા]	૨-૮-૦

વર્ષ ૬ ઠું

બહેન	[તીરપમાદેવી]	૩-૮-૦
* હર્ષવરતું ખૂન	[દિવ્યાનંદ]	૨-૪-૦
* ગ્રામીક્રમ	[રામરાય મુનશી]	૩-૦-૦

વર્ષ ૭ મું

* શ્રીદેવી	[બંકિમચંદ્ર]	૩-૦-૦
અક્કલનાખાં	[બેકાર]	૨-૮-૦
ચંદા	[ઈંદ્ર વસાવડા]	૨-૮-૦

* આનિશાન વાળાં પુસ્તકો મુંબઈ છાત્રાકાના કેળવણી ખાતાએ મંજૂર કર્યા છે.

આપણી બાળ ગ્રંથમાળા

બહાર પડેલાં પ્રકાશનો

કલમની પીંછીથી ૦-૪-૦ હરતાં ફરતાં ૦-૪-૦ કાસમ ચાઉસ ૦-૪-૦
બોલીઓ મત ૦-૪-૦ સુરભી ૦-૮-૦ દહીવડાં ૦-૬-૦
ધરતીનો બાળમેળો ૦-૬-૦

નવા વર્ષે નવી યોજના-

૧ સો-સો પાનાની ચાર ચોપડીઓ પ્રગટ કરવામાં આવશે. આ દરેકનાં પૂઠાં સુશોભિત અને કાર્ડ વાળી છોટની બાંધણીની પટીવાળાં, પાકાં હશે.

૨ દરેકની કિંમત રૂ. ૧-૦-૦ રાખવામાં આવશે પરંતુ ગ્રંથમાળાના આહવાને તો રૂ. ૩-૦-૦ માં પોસ્ટેજ સહિત ઘેરબેઠાં પહોંચાડવામાં આવશે એટલે કે રૂ. ૪) નાં પુસ્તકો આહવાને ઘેરબેઠાં રૂ. ૩) માં મળશે.

: લખો :

ન વ ચે ત ન સા હિ ત્ય મં દિ ર : ર૪૫૬ લ દ્ર : અ મ દા વા દ.

નવચેતન સાહિત્ય

મંદિર: અમદાવાદ

JACKET PRINTED BY LOKESH PRINTERS, KUNDLI, AHMEDABAD.

